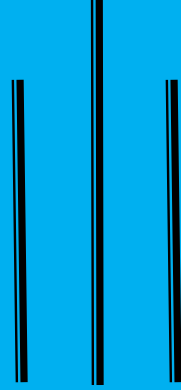

महालेखापरीक्षकको

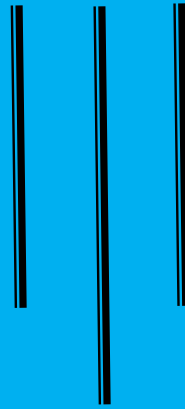
पचपन्नाँ वार्षिक प्रतिवेदनसंग सम्बन्धित

कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षण

प्रतिवेदन

२०७४

महालेखापरीक्षकको कार्यालय

ववरमहल, काठमाडौँ

नेपाल

प्राक्कथन

कार्यमूलक लेखापरीक्षणबाट सरकारी निकायहरूको व्यवस्थापन, कार्यक्रम र कार्यसंचालन प्रकृत्याको मूल्याङ्कन गरी लक्ष्य र उपलब्धीबीच विश्लेषणात्मक लेखाजोखा गरिन्छ। यसमा स्रोत साधनको प्राप्ति र उपयोगमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र आयोजना/कार्यक्रमको प्रभावकारिता विचार गरी प्रतिवेदन गरिन्छ। न्यूनतम लागत र समयमा तोकिएको गुणस्तरको वस्तु वा सेवा प्राप्त भए नभएको, निश्चित स्रोत साधनको उपयोगबाट अधिकतम उपलब्धी हांसिल भए नभएको र निर्धारित उद्देश्य उपयुक्त र फलदायी ढंगबाट पुरा भए नभएको सुनिश्चित गर्ने कार्य पनि कार्यमूलक लेखापरीक्षणबाट गरिन्छ।

नेपालको महालेखा परीक्षक सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन (इन्टोसाई) को सदस्य रहेको र कार्यमूलक लेखापरीक्षकीय प्रणालीलाई बढावा दिने विश्वव्यापी मान्यता अनुरूप नेपालले पनि यो प्रणालीलाई विशेष महत्वका साथ अघि बढाइरहेको छ। यस प्रणालीको अवलम्बनले लक्ष्य र प्रगतिबीचमा तादात्म्यता कायम भए नभएको मूल्याङ्कन गरी सुधारात्मक सुझाउ समेत प्रस्तुत गरिन्छ। यसै आधारमा यस वर्ष *गैर कर राजस्व, काठमाण्डौ उपत्यकाको वायु प्रदूषण अवस्था, भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूको पुनर्निर्माण तथा पुनःस्थापना कार्यक्रम कार्यान्वयन स्थिति, प्राकृतिक स्रोतको उपयोग, प्राकृतिक एवं सांस्कृतिक संपदाहरूको संरक्षण, स्वास्थ्य सेवा प्रवाह, राष्ट्रिय ग्रामीण यातायात सुदृढीकरण कार्यक्रम र सामुदायिक विद्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधारहरूको अवस्था र सूचना प्रविधिको वैधानिकता र उपयोग* मूल्याङ्कनका लागि कार्यमूलक, वातावरणीय र सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण गरिएको छ।

यस कार्यालयले वि.सं.२०२९ सालदेखि कार्यमूलक लेखापरीक्षणको सुरुवात गरेता पनि विगत केही वर्ष देखि यस प्रणालीलाई विशेष महत्व दिई अवलम्बन गरिँदै आएको छ। यस अनुसार गत वर्षसम्म २७४ विषय/आयोजनाहरूको कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएकोमा यस वर्ष ७ विषय/आयोजनाको कार्यमूलक लेखापरीक्षण, एक विषयको वातावरणीय लेखापरीक्षण र एक विषयको सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ। सरकारको प्राथमिकता क्षेत्र, लगानी, विषयको गाम्भीर्यता, वजेटको आकार, सार्वजनिक सरोकार र जनचासोका विषय, सञ्चार माध्यममा आएका विषय, नेपाल सरकार र विकास साभेदारबीच भएका सम्झौता र सरोकारवालाले देखाएको चासोलाई महत्व दिई प्राथमिकताका आधारमा विषय छनौट गरी कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्ने गरिएको छ।

महालेखा परीक्षकको कार्ययोजना (२०७४-२०८०) मा राजस्व प्रक्षेपण तथा संकलन प्रणाली, दीगो विकास तथा वातावरण, प्राकृतिक स्रोत र साधनको उपयोग, सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण, सार्वजनिक खरिद, सार्वजनिक स्वास्थ्य, महामारी तथा प्रकोप व्यवस्थापन र सार्वजनिक सेवा प्रवाह जस्ता क्षेत्रहरूमा जोखिमका आधारमा विशेष ध्यान केन्द्रित गर्ने साथै जोखिमको गाम्भीर्यताको आधारमा सामयिक, अनुसन्धानात्मक लगायतका लेखापरीक्षणका विविध वैज्ञानिक तरिकाहरू अवलम्बन गरिने उल्लेख भए अनुसार विश्वव्यापी मान्यता अनुरूप कार्यमूलक लेखापरीक्षणलाई विशेष महत्वका साथ अघि बढाइएको छ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको दीगोविकास लक्ष्य हांसिलका लागि विश्वव्यापी रूपमा कार्य अघि बढिरहेको परिप्रेक्ष्यमा नेपाल यसमा समाहित भई आएको छ। गरिवी उन्मूलन, स्वास्थ्य, उर्जा, सामाजिक न्याय जस्ता १७ लक्ष्य मार्फत विश्व मानव समुदायको सम्बृद्धिकालागि संयुक्त राष्ट्रसंघले चालेका यो कदम अनुरूप नेपालले संचालन गरेका कार्यक्रमहरूको पनि कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्न शुरु गरिएको छ। यसको लागि सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन (इन्टोसाई) को सहयोग र मार्गदर्शनले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन फलदायी बनाउन लेखापरीक्षण मात्र नभै लेखापरीक्षण गराउने निकायहरू सहज, उत्साही र सहयोगी हुन जरुरी हुन्छ। लेखापरीक्षणमा समयमै आँकडा, प्रमाण र स्थलगत वस्तुस्थिति प्रस्तुत गरी कार्यमूलक लेखापरीक्षणलाई परिणाममुखी बनाउनु आवश्यक छ। कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्न परम्परागत लेखापरीक्षण प्रणालीको अलावा विशेष चासो, प्राविधिक ज्ञान, क्षमता र पर्याप्त स्रोत साधनको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ। कार्यमूलक लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा खटिएका सीमित जनशक्तिको लगनशीलता र मेहनतले यस किसिमको प्रतिवेदन तयार भएको छ। आगामी वर्षहरूमा थप विषयहरूमा थप विश्लेषण साथ प्रस्तुत गरिनेछ। यी कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनहरूमा औल्याइएका व्यहोराहरूको कार्यान्वयनले निश्चयनै स्रोत र साधनको कुशल व्यवस्थापन गरी उपलब्धी हांसिल गर्नका लागि आवश्यक सुधार गर्न सहयोग मिल्ने अपेक्षा गरेको छ।

अन्त्यमा, कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनले सम्बन्धित क्षेत्रमा सकारात्मक परिणाम दिनेछ भन्ने आशा गर्दछु। यस कार्यमा संलग्न हुने महालेखापरीक्षक कार्यालयका कर्मचारी लगायत सबैलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु।

बबरमहल, काठमाडौं
२०७४ चैत्र २९ गते

(टंकमणि शर्मा, दंगाल)
महालेखा परीक्षक

विषय-सूची

कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षण

क्र.सं.	विषय/क्षेत्र	निकाय/मन्त्रालय	पेज नं.
१	पचपन्नौ प्रतिवेदनसंग सम्बन्धित		I-VI
२	कार्यमूलक लेखापरीक्षण		
२.१	काठमाण्डौ उपत्यकाको वायु प्रदूषण	वातावरण मन्त्रालय र विभाग	१-१४
२.२	गैरकर राजस्व	अर्थ मन्त्रालय	१५-३१
२.३	प्राकृतिक स्रोत (काठ, दाउरा र खनिज) को उपयोग	वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय र उद्योग मन्त्रालय	३२-३७
२.४	प्राकृतिक एवं साँस्कृतिक सम्पदा	पर्यटन, संस्कृति र वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय	३८-६१
२.५	भूकम्प प्रभावित जिल्लाको पुननिर्माण तथा पुनःस्थापना कार्यक्रम	पुननिर्माण प्राधिकरण	६२-७९
२.६	राष्ट्रिय ग्रामीण यातायात सुदृढीकरण कार्यक्रम	संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय	८०-९१
२.७	स्वास्थ्य सेवा प्रवाह	स्वास्थ्य मन्त्रालय	९२-१०६
२.८	सामुदायिक विद्यालयहरुको भौतिक पूर्वाधार	शिक्षा मन्त्रालय	१०७-११६
३	सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण		
३.१	सरकारी निकायहरुमा सूचना प्रविधि प्रणालीको वैधानिकता र उपयोग	लोक सेवा आयोग, कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय यातायात व्यवस्था र सूचना प्रविधि विभाग, राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र	११७-१२५

**महालेखापरीक्षकको पचपन्नौं वार्षिक प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित
कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षण प्रतिवेदन**

१. **पृष्ठभूमि** – सार्वजनिक स्रोत साधनको परिचालन तथा उपयोगमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको पक्षबाट मूल्याङ्कन गर्नको लागि कार्यमूलक लेखापरीक्षणको शुरुवात भएको हो । नेपालमा २०२९/३० देखि कार्यमूलक लेखापरीक्षणको शुरुवात गरिए तापनि संवैधानिक व्यवस्था २०३७ सालदेखि भएको थियो । कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास तथा प्रचलन अनुसार कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्दै आएकोमा २०६७ साल देखि सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण र २०६८ सालदेखि वातावरणीय लेखापरीक्षण पनि गर्दै आएको छ ।
- १.१. **कार्यमूलक लेखापरीक्षण** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा स्रोत साधनको व्यवस्थापन तथा उपयोगमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिता पक्षको मूल्याङ्कन गर्ने सन्दर्भमा सबै वा कुनै दुई वा एक पक्षको मूल्याङ्कन गरी सोबाट प्राप्त नतिजाको आधारमा सुझाउ सहितको प्रतिवेदन तयार गरिन्छ । *मितव्ययिता* अन्तर्गत न्यूनतम लागत र समयमा निर्धारित गुणस्तरको वस्तु वा सेवा प्राप्त भए नभएको, *कार्यदक्षता* अन्तर्गत निश्चित स्रोत साधनको उपयोगबाट अधिकतम उपलब्धि हासिल भए नभएको र *प्रभावकारिता* अन्तर्गत निर्धारित उद्देश्य हासिल भए नभएको वा सम्पन्न क्रियाकलापबाट अपेक्षित उपलब्धि वा प्रभाव हासिल भए नभएको मूल्याङ्कन गरिन्छ । स्रोत, साधन र क्षमता अनुसार हरेक वर्ष छनौट गरिएका विषयमा कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्ने सन्दर्भमा यो वर्ष ७ विषयको लेखापरीक्षण गरिएको छ । लेखापरीक्षणको क्रममा सरोकारवालासंग छलफल, अभिलेख परीक्षण, स्थलगत अवलोकन, सेवाग्राहीसंग अन्तरवार्ता, प्रश्नावली लगायतका प्रक्रिया अवलम्बन गरी मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरिएको थियो ।
- १.२. **सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण** – यो वर्ष लोकसेवा आयोग, कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय, यातायात व्यवस्था विभाग र राष्ट्रिय सूचना प्रविधि विभागको सूचना प्रविधि संयन्त्र एवं प्रयोगको स्थितिको सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण गरिएको छ ।
- १.३ **वातावरणीय लेखापरीक्षण** – वर्तमान विश्वमा वातावरण एक महत्वपूर्ण विषय हो । वातावरणीय प्रतिकुलताले नेपाल पनि आक्रान्त भइरहेको परिप्रेक्ष्यलाई मध्यनजर राखी काठमाडौं उपच्यकाको वायु प्रदूषण स्थितिको वातावरणीय लेखापरीक्षण गरिएको छ ।
२. **कानुनी व्यवस्था** – नेपालको संविधान अनुसार महालेखापरीक्षकबाट संवैधानिक निकाय वा सोको कार्यालय, सबै सरकारी कार्यालय र कानूनद्वारा तोकिएका अन्य संस्थाको लेखा कानूनबमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको बिचार गरी लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । लेखापरीक्षण गर्ने तरिका, क्षेत्र, अवधि निर्धारण गर्ने र परीक्षण गर्ने कुराको सम्बन्धमा लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ ले स्पष्ट गरेको छ । लेखापरीक्षण गर्दा कार्यमूलक लेखापरीक्षण निर्देशिका, २०६९, सरकारी लेखापरीक्षण नीति मापदण्ड, २०६३ सहभागितात्मक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०७३ लगायतका अन्य क्षेत्रगत निर्देशिका, मार्गदर्शन र आचारसंहिता समेतका आधारमा लेखापरीक्षण योजना, कार्यान्वयन र प्रतिवेदन तयार गर्ने व्यवस्थाको अवलम्बन भएको छ ।
३. **विषय छनौट** – कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्न विषय छनौट गर्दा सरकारको लगानी, प्राथमिकता, क्षेत्र, विषयको गाम्भीर्यता, बजेटको आकार, सार्वजनिक सरोकार वा जनचासोको विषय, सञ्चार माध्यममा आएका विषय, नेपाल सरकार र विकास साभेदारबीच भएका सम्झौता, विकास साभेदारले देखाएको चासोलाई महत्व दिई उपलब्ध स्रोत साधन समेतलाई दृष्टिगत गरी प्राथमिकताका आधारमा विषय छनौट गरिएको थियो ।

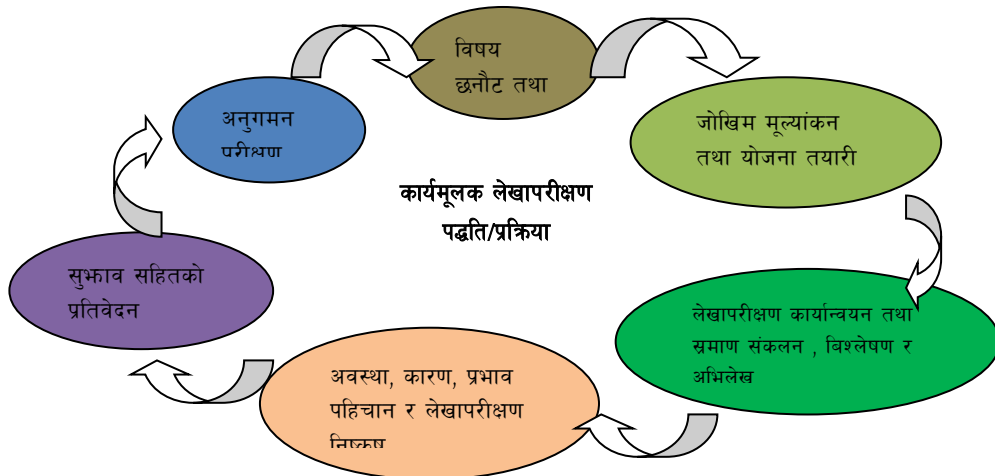
४. **लेखापरीक्षणको उद्देश्य** – आयोजना र विषयको लेखापरीक्षणबाट ती आयोजना वा कार्यालयले सम्पादन एवं सञ्चालन गरेका विकास निर्माण कार्यक्रम एवं सार्वजनिक सेवा प्रवाह लगायतका विषयमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारितामा कमी रहेको क्षेत्र पहिल्याउँदै सुधारको लागि सुभाव प्रस्तुत गरी सरकारी निकायहरूको दक्षता अभिवृद्धि एवं सार्वजनिक जवाफदेहिता प्रवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउनु कार्यमूलक लेखापरीक्षणको प्रमुख उद्देश्य रहेको थियो ।

५. **लेखापरीक्षणको क्षेत्र** – यस वर्षको लेखापरीक्षणमा गैर कर राजस्व, काठमाडौं उपत्यकाको वायु प्रदूषणको अवस्था, भूकम्प प्रभावित जिल्लाको पुनर्निर्माण तथा पुनःस्थापना कार्यक्रम कार्यान्वयन स्थिति, प्राकृतिक स्रोत (काठ, दाउरा र खनिज) को उपयोग, प्राकृतिक एवं साँस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, स्वास्थ्य सेवा प्रवाह, राष्ट्रिय ग्रामीण यातायात सुदृढीकरण कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालित आयोजना, सामुदायिक विद्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधारको अवस्थालाई समेटिएको छ । लेखापरीक्षण गरिएका आयोजना, कार्यक्रम, निकाय वा विषय आदिसंग सम्बन्धित क्रियाकलापहरूको गहनता, कार्य प्रकृति, जोखिम र सार्वजनिक जवाफदेहितामा लेखापरीक्षणबाट योगदान पुऱ्याउन सकिने सम्भावनालाई दृष्टिगत गरी प्रमुख रूपमा निम्न गतिविधिहरूलाई परीक्षणको क्षेत्रमा समेटिएको छः

<ul style="list-style-type: none"> • उद्देश्य तथा लक्ष्य प्राप्तिको स्थिति • नीति कार्यान्वयन स्थिति • कानून, कार्यविधि र निर्देशिकाको पालना • भौतिक पूर्वाधारको पर्याप्तता एवं उपयोग • सूचना प्रणाली र अभिलेख व्यवस्था • जनशक्ति व्यवस्थापन 	<ul style="list-style-type: none"> • कार्यक्रम कार्यान्वयनको स्थिति • अनुगमन लेखापरीक्षण • वित्तीय स्रोत परिचालन • खरिद कार्यमा मितव्ययिता एवं समयबद्धता • सेवा प्रवाहको प्रभावकारिता • अनुगमन एवं मूल्याङ्कन व्यवस्था
--	--

कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा उपलब्ध भएसम्म ३ वर्षको तथ्याङ्कलाई उपयोग गरिएको छ ।

६. **लेखापरीक्षण पद्धति** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा मुख्यतः नतिजामूलक, प्रक्रियामूलक एवं समस्यामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने सन्दर्भमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोत दुवै उपयोग गरिएको छ । विषयगत लेखापरीक्षणको उद्देश्य र क्षेत्र समेतलाई विचार गरी मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक सूचना, प्रकाशित विभिन्न प्रतिवेदन, विवरण आदिको माध्यमबाट जानकारी तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । उपर्युक्त अनुसार प्राप्त सूचना, तथ्याङ्क, जानकारी र छलफलको आधारमा जोखिमको मूल्यांकन गर्ने र सोबाट तात्त्विक महत्वका विषयहरू पहिचान गरी त्यसको परीक्षण गर्न प्रश्नावली, सोधपुछ, सरोकारवालासंग छलफल, अन्तरवार्ता, विशेषज्ञको राय र परामर्श समेतको आधारमा निकायको प्रमुख कार्य सम्पादन सूचकहरूको सेरोफेरोमा कार्यसम्पादनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतिको विश्लेषण एवं मूल्यांकन गरी सोही आधारमा सुधारको क्षेत्रहरू पहिल्याउन मूल्यांकन गरिएका विषयमा सुधार ल्याउन गर्नुपर्ने कामका सम्बन्धमा सुभाव प्रस्तुत गरिएको छ । कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रक्रियालाई देहायको चित्रमा दर्शाइएको छः

लेखापरीक्षण कार्यलाई सहभागितामूलक बनाउन सम्बद्ध पक्षसँगको प्रवेश बैठक, पदाधिकारीहरूसँग मस्यौदा प्रतिवेदन उपर छलफल र प्राप्त सुझाउ सहितका व्यहोरा सम्प्रेषण गरी प्राप्त जवाफबमोजिम प्रतिवेदन परिमार्जनसमेत गर्ने पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।

७. **लेखापरीक्षणको सीमा** – पर्याप्त र उपयोगी तथ्याङ्क तथा सूचनाहरू लेखापरीक्षण अवधिसम्म प्राप्त नहुने, प्रश्नावलीहरूमा तथ्यपरक ढगले पूर्णरूपमा सूचना प्राप्त नहुने, सेवाग्राहीसँग अन्तर्वार्ताको क्रममा अन्तर्वार्ता दिनेको ज्ञानस्तर एवं अनुभवले सकलित सूचनालाई असर पुऱ्याउने, कतिपय विषयहरूको लागि समय पर्याप्त नभएको अवस्था छ ।
८. **लेखापरीक्षणको प्रक्रिया** – कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्न छनौट गरिएका विषयसँग सम्बन्धित कार्यक्रम/आयोजनाको लेखापरीक्षण प्रकृया अन्तर्गत प्रवेश बैठक, प्रश्नावली, अन्तरवार्ताबाट सूचना एवं विवरण सङ्कलन गरी अध्ययन विश्लेषण, मस्यौदा प्रतिवेदन तयार, बहिर्गमन बैठक, प्रारम्भिक प्रतिवेदन जारी र प्रारम्भिक प्रतिवेदन उपर प्राप्त प्रतिक्रिया समेतलाई आधार लिई अन्तिम प्रतिवेदन जारी गर्ने कार्य गरिएको छ । सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणको सिलसिलामा सफ्टवेयरको उपयोगको स्थिति, आगत एवं निर्गत प्रक्रिया, आन्तरिक नियन्त्रण व्यवस्था समेतको मूल्याङ्कन गरिएको छ । कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्न निम्नानुसारको प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने गरिएको थियो ।
- ८.१. **सर्भेक्षण तथा समीक्षा प्रतिवेदन** – छनौट भएका विषयको लेखापरीक्षण योजना तयारीका लागि सम्बन्धित निकायबाट सूचना, जानकारी, विवरण सकलन गरी सर्भेक्षण तथा समीक्षा प्रतिवेदन तयार गरिएको थियो ।
- ८.२. **जोखिम विश्लेषण तथा योजना तयारी** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणका क्षेत्र पहिचान भएपछि जोखिममा आधारित दृष्टिकोण (Risk Based Approach) अवलम्बन गरी लेखापरीक्षणको उद्देश्य निर्धारण गरी लेखापरीक्षणलाई व्यवस्थित रूपमा कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रिया र तरिका समेत पहिचान गरी कार्यमूलक लेखापरीक्षण योजना बनाईएको थियो । मितव्ययी, दक्ष एवं प्रभावकारी ढङ्गले समयमै लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्न सकिने गरी निर्धारण गरिएको लेखापरीक्षणको क्षेत्र, समय, उद्देश्य र आधार अनुसार लेखापरीक्षण गरिएको थियो ।
- ८.३. **कार्यान्वयन** – लेखापरीक्षण कार्यान्वयनको सन्दर्भमा सम्बद्ध पक्षसँगको प्रवेश बैठकबाट कार्य शुरु गरी स्रेस्ता परीक्षण, प्रश्नावली विश्लेषण, अन्तरवार्ता, स्थलगत अवलोकन र भौतिक परीक्षण गरिएको छ । लेखापरीक्षणको क्रममा जोखिम मूल्याङ्कन तथा योजना तयारी, समस्याको कारण, प्रभाव पहिचान र लेखापरीक्षण निष्कर्ष र सुझाव सहितको प्रतिवेदन पद्धति अपनाईएको छ । यस सन्दर्भमा निकायको संगठन संरचना तथा कार्य प्रक्रिया सम्बन्धी विवरण लिई अन्तर्निहित जोखिम पहिचान, नियन्त्रण वातावरण कार्यविधिको जानकारी र विस्तृत लेखापरीक्षण कार्यक्रमका आधारमा लेखापरीक्षण गरिएको थियो । लेखापरीक्षणलाई यथार्थपरक, सान्दर्भिक, विश्वसनीय र परिष्कृत गर्न लेखापरीक्षणबाट देखिएका सबल तथा दुर्बल पक्षहरू र अवसर तथा चुनौतिहरूको विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन गरी मस्यौदा प्रतिवेदन तयार गरी लेखापरीक्षण गरिएका निकायका पदाधिकारीसँग उक्त प्रतिवेदन उपर छलफल गर्ने पद्धति अवलम्बन गरिएको थियो ।
- ८.४. **लेखापरीक्षण ढाँचा** – लेखापरीक्षणको नतिजालाई सरल, स्पष्ट, द्विविधारहित तथा प्रस्तुतिमा एकरूपता कायम गर्न प्रतिवेदनलाई ४ प्रमुख शीर्षकमा दर्शाईएको छ । यस कार्यालयको मानदण्ड र मार्गदर्शनमा सुझाए बमोजिम विभिन्न विषय, निकाय, आयोजना, कार्यक्रमको कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनहरू देहायको ढाँचा बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रतिवेदनको ढाँचा	संक्षिप्त व्यहोरा
१. परिचय	यसमा लेखापरीक्षण गरिएको विषय, निकाय, आयोजना, कार्यक्रम आदिको पृष्ठभूमि, नीतिगत व्यवस्था, कानूनी व्यवस्था, उद्देश्य तथा लक्ष्य उल्लेख गरिएको छ ।
२. लेखापरीक्षण सञ्चालन	यसमा लेखापरीक्षण उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति उल्लेख गरिएको छ ।
३. लेखापरीक्षणबाट देखिएको व्यहोरा र सुझाउ	यसमा लेखापरीक्षण गरिएको विषय, निकाय, आयोजना र कार्यालयको कार्यसञ्चालनका आधार, यथार्थ अवस्था, आधार एवं यथार्थ अवस्थामा

	भिन्नता देखिए त्यसको कारण र सिर्जना हुने परिणामको खाकामा रही लेखापरीक्षणले परीक्षण मूल्याङ्कन गरेका प्रमुख प्रणालीगत वा विषयगत मुद्दाहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । तात्त्विक महत्वको विषयमा देखिएका कमी कमजोरीमा आगामी दिनमा सुधार ल्याउन गर्नुपर्ने काम कारवाहीलाई उल्लेख गरिएको छ ।
४. निष्कर्ष	यसमा परीक्षण मूल्याङ्कन गरिएको विषयसंग सम्बन्धित विषयगत मुद्दाहरूलाई समग्रतामा त्यसको सबल पक्ष, दुर्बल पक्ष, अवसर र चुनौती विश्लेषणको आधारमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

८.५. **प्रतिवेदन** – निकायको श्रेस्ता परीक्षण, प्रश्नावली एवं अन्तरवार्ता, विश्लेषण, सेवा प्रवाहको स्थिति, स्थलगत अवलोकन आदिको आधारमा कार्यमूलक लेखापरीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । प्रतिवेदनमा आधार (Criteria), अवस्था (Condition), कारण (Cause), प्रभाव (Consequence) र देखिएका कमी कमजोरीमा आगामी दिनमा सुधारका लागि व्यावहारिक सुझाउ(Corrective Action) उल्लेख गरिएको छ । लेखापरीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदनउपर प्रतिक्रिया प्राप्त भएपछि प्रतिवेदन परिमार्जन समेत गर्ने र निर्धारित समयमा प्रतिक्रिया प्राप्त नभएमा सुझाउ सहितको अन्तिम प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सन्तुलित रूपमा सकारात्मक पक्ष र सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्र उल्लेख गरी जारी गरिएको छ ।

८.६. **गुणस्तर नियन्त्रण र आश्वस्तता** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा गुणस्तर कायम गर्न कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन बमोजिम लेखापरीक्षणका औजारहरूको प्रयोग गरी प्रारम्भिक प्रतिवेदनको पुनरावलोकन भएपछि सम्बन्धित निकायमा पठाईएको छ । प्रतिवेदन जारी भएपछि लेखापरीक्षण गुणस्तर आश्वस्तता निर्देशिका बमोजिम लेखापरीक्षण गुणस्तर आश्वस्तता मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

९. **संगठन संरचना एवं जनशक्ति** – कार्यमूलक लेखापरीक्षण महानिर्देशनालय अन्तर्गत कार्यमूलक निर्देशनालय, सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण निर्देशनालय रहेका छन् । कार्यमूलक लेखापरीक्षण निर्देशनालयमा निर्देशक ३, लेखापरीक्षण अधिकारी ५ तथा सहायक कर्मचारी १ समेत ९ जनशक्ति रहेको छ । सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण निर्देशनालयमा निर्देशक १ र लेखापरीक्षण अधिकारी १ जना रहेको छ । विवरण अनुसूचीमा संलग्न छ ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षण विश्लेषणात्मक प्रकृतिको काम भएकोले प्रतिवेदनको स्तरीयता र विश्वसनीयता परीक्षणमा संलग्न हुने जनशक्तिको योग्यता, सीप, दक्षता, रचनात्मक प्रतिभाका साथै साधन स्रोत एवं प्रविधिक ज्ञानमा निर्भर रहन्छ । यसका लागि कर्मचारीलाई कार्यमूलक लेखापरीक्षणको ज्ञान र सीप अभिवृद्धिका लागि तालिम एवं अध्ययनको आवश्यकता रहन्छ । लेखापरीक्षण गर्ने निकायहरूको विविधता र जटिलतालाई दृष्टिगत गर्दा जनशक्ति विकासको उल्लिखित अवस्था पर्याप्त नभएको महसुस गरिएको छ ।

लेखापरीक्षण कार्यको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न व्यवस्थितरूपमा मार्गदर्शन अनुसारको प्रक्रिया अवलम्बन गरी प्रतिवेदनमा सही र यथार्थ व्यहोराहरू प्रस्तुत गर्नु आवश्यक छ । यसबाट प्रतिवेदनको विश्वसनीयता बढ्ने र सम्बद्ध पक्ष समक्ष यथार्थ सूचना सम्प्रेषणमा सहयोग पुग्ने हुँदा साधन स्रोतले भ्याएसम्म प्रतिवेदनको गुणस्तर अभिवृद्धि कार्यमा कार्यालय सधैं सचेत रहेको छ । यो वर्ष नवेली सहयोग मिशन, नागरिक सम्बद्ध संस्थाहरू र संयुक्त राष्ट्र संघीय नियोगको पनि सेवा लिइएको थियो ।

१०. **सुझाउ** – यो वर्ष कार्यमूलक एवं सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएका ९ विषयसंग सम्बन्धित तात्त्विक महत्वका विषयहरू (Matters of Potential Significance) को विश्लेषण गरी कार्यक्रम संचालन, गुणस्तर परीक्षण, दिगोपना, क्रियाकलापको दक्षता मूल्याङ्कन, योजना तर्जुमा एवं कार्यान्वयन, ठेक्का व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन, ऐन, नियम, कानूनको परिपालना, अनुगमन मूल्याङ्कन, निर्देशिका तथा मापदण्डको तर्जुमा, निकायगत समन्वय र निर्धारित कार्यविधिको गरिपालना गराउन सुझाउहरू समेत दिइएको छ । सुझाउहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व तालुक तथा मातहत कार्यालय दुवैको हो । व्यवस्थापन पक्षसंगको छलफल, अन्तरक्रियाबाट तयार गरिएको सुझाउहरूको कार्यान्वयनबाट कार्यसम्पादनमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने अपेक्षा गरिएको छ । सुझाउ पालनाले निकायहरूको कार्यसम्पादनमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने भएकोले दिइएका

सुभाउलाई भविष्यका निम्ति सुधार गर्ने महत्वपूर्ण औजारको रूपमा प्रयोग गर्न सकेमा सरकारी क्रियाकलापमा थप सुधारको अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

११. **कार्यदिशा** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा गहन रूपमा अध्ययन विश्लेषण गर्नका लागि विषयगत विशेषज्ञ सेवाको आवश्यकता, तत्सम्बन्धी प्रश्नावली निर्माण, अन्तरवार्ता, छलफलको आयोजना र विश्लेषण, स्थलगत निरीक्षण आदिका लागि थप स्रोत साधनको आवश्यकता पनि त्यतिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । लेखापरीक्षण गरिने निकायहरूले कार्यसम्पादन सूचकाङ्कको निर्धारण नगर्नु र कम समयमा सरोकारवालाहरूको आवश्यकता सम्बोधन हुने गरी लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्नु अभै चुनौतीको विषय रहेको छ ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षणका सन्दर्भमा लेखापरीक्षण गरिने निकाय, दातृसंस्था एवं सरोकारवालामा देखिएको बढ्दो चासो र आवश्यकता लेखापरीक्षणमा चुनौती, समस्या र जटिलताहरूलाई सहज रूपमा पार लगाउन, लेखापरीक्षण टोलीलाई उच्च मनोबलका साथ लेखापरीक्षण कार्यमा अभिप्रेरित गर्न एवं विश्वव्यापी मान्यताअनुरूप गुणस्तरीय र विश्वसनीय लेखापरीक्षण प्रतिवेदन तयार गर्न अपरिहार्य देखिएको छ ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षणप्रति सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन (INTOSAI) र एशियाली संगठन (ASOSAI) का सदस्य राष्ट्रहरूबीच अनुभव आदान प्रदान गर्न र सरोकारवाला सबैको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी अघी बढ्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

१२. **निष्कर्ष** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणले स्रोत साधनको उपयोग तथा उद्देश्य प्राप्तिमा केन्द्रित रही पारदर्शिता र जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्न सघाउ पुऱ्याउने भएकोले प्रत्येक वर्ष कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएका विषयमा देखिएका सकारात्मक एवं सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रमा सुभाव सहितको प्रतिवेदन दिने व्यवस्था अवलम्बन हुँदै आएको छ । लेखापरीक्षणका नवीन अवधारणालाई अवलम्बन गर्दै सूचना प्रविधि र वातावरणीय लेखापरीक्षण समेत सम्पन्न गरी सुभाउ समेतको प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । लेखापरीक्षणबाट दिएका सुभाउहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व सम्बन्धित निकाय र कार्यालयको हुन्छ । व्यवस्थापन पक्षसंगको छलफल, अन्तरक्रियाबाट तयार गरिएका सुभाउहरूको कार्यान्वयनबाट निकायहरूको कार्यसम्पादनमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने भएकोले दिइएका सुभाउलाई भविष्यको निम्ति सुधार गर्ने महत्वपूर्ण अवसरको रूपमा लिन सकेमा सरकारी क्रियाकलाप तथा सेवा प्रवाहमा थप सुधारको अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

काठमाडौं उपत्यकाको वायु प्रदूषण

खण्ड -१: परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – वातावरण मानवीय स्वास्थ्यको अलावा समस्त जीवजन्तु, वनस्पति, किटपतङ्गको अस्तित्व, विकास र उनीहरूको पारिस्थितिक प्रणालीको सञ्चालनसँग जोडिएको महत्वपूर्ण विषय हो। वर्तमान सन्दर्भमा मानव स्वास्थ्य, वातावरणीय सुरक्षा एवं संरक्षण राज्यको दायित्व अन्तर्गत पर्दछ भने स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणमा जीउनु सबै नागरिकको हक र अधिकारको रूपमा रहेको छ। वातावरणलाई मानव अधिकारको आयामको रूपमा हेर्न थालिएको छ। नेपाल पनि वातावरण विनासको बढ्दो दर त्यसको व्यवस्थापनको विश्वव्यापी चासोबाट अलग रहन सक्दैन। वातावरण विनास वातावरण प्रदूषणको कारक तत्व हो। वातावरण प्रदूषणमा वायु, जल, जमिन, ध्वनी जस्ता प्रदूषणहरू पर्दछन्। नेपालको शहरी क्षेत्रहरूमा वायु प्रदूषण र ध्वनि प्रदूषणको समस्या उच्च रहेको छ। त्यसमा पनि काठमान्डौं उपत्यका बढ्दो शहरीकरण साथै अत्यधिक सवारी साधनको सञ्चालन, विकास निर्माण क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन सँगै विश्वका प्रदूषित शहरहरूको सूची मध्येमा अग्रपङ्क्तिमा रहेको प्रतिवेदनहरूमा उल्लेख गरिएको छ। त्यसैले सरकारले राष्ट्रिय आवश्यकता र अन्तराष्ट्रिय प्रतिवद्धतालाई ख्याल गरी वातावरणको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न नीतिगत, कानुनी, संस्थागत बन्दोबस्त गर्दै प्रदूषण नियन्त्रणका कार्यक्रम तर्फ क्रियाशीलता देखाउनु आवश्यक छ।

प्रमुख कार्य सम्पादन सूचक (KPI)

- वायुको गुणस्तर सम्बन्धी राष्ट्रिय मापदण्डको स्वीकृति, मापन र अनुगमन,
- वायु प्रदूषणका स्रोतहरूको उत्सर्जनमा नियन्त्रण,
- वातावरण मैत्री प्रविधिको प्रयोग गर्न प्रोत्साहन,
- प्रदूषकले तिर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता अनुसार पीडितले क्षतिपूर्ति पाउनु पर्ने व्यवस्थाको कार्यान्वयन।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – काठमाडौं उपत्यका विभिन्न प्रदूषणहरूमध्ये वायु प्रदूषणको हिसावबाट समेत उच्च जोखिममा परेको नेपालको राजधानी शहर हो। उपत्यकामा तिब्ररूपमा बढिरहेको शहरीकरणबाट उत्पन्न वायु प्रदूषणले मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पार्न थालेको छ। प्रदूषण नियन्त्रणका लागि सञ्चालित नीति, योजना, कार्यक्रम र मापदण्डको कार्यान्वयन गर्न सम्बद्ध निकायहरूको जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व रहेको छ। वायु प्रदूषणको अवस्था र त्यसको कारणसहित आम नागरिकको जनजीवनमा त्यसले पुऱ्याएको असरको लेखाजोखा गर्दै उपत्यकाको दीगो, भरपर्दो, स्वस्थ र सुरक्षित वातावरण निर्माणका लागि परिचालित आन्तरिक तथा बाह्य सार्वजनिक स्रोतसाधनको प्राप्ति तथा उपयोगमा मितव्ययीता तथा कार्यक्षमता हासिल गरी स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने नागरिकको हक, अधिकारको सम्मान गर्दै उनीहरू वास्तविक जीवनमा लाभान्वित भई प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुनसके नसकेको सम्बन्धमा स्वतन्त्र एवं वस्तुगत मूल्याङ्कन गर्ने अभिप्रायले यो विषयको छनौट भएको हो।

३. **संवैधानिक, नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था** – वायु प्रदूषणसँग सम्बन्धित वातावरण सम्बन्धी संवैधानिक, नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थाहरू निम्नानुसार रहेको छ।

३.१. **संवैधानिक व्यवस्था** –

- प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुनेछ (धारा ३०)।
- वातावरणीय प्रदूषण वा ह्रासबाट हुने क्षतिबाट पीडितलाई प्रदूषकबाट कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ (धारा ३०)।

३.२. **चौधौं आवधिक योजना (२०७३/७४-२०७५/७६)**

(क) उद्देश्य

- दिगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्न वातावरण संरक्षण गराउनु,

- बहदो सहरीकरणबाट उत्सर्जित प्रदूषण न्यूनीकरण गराउनु,
- हरित विकासको अवधारणा अनुरूप मानवीय क्रियाकलाप र विकास प्रक्रियालाई जलवायु परिवर्तन अनुकूलित गराउनु ।

(ख) प्रमुख रणनीति

- वातावरण व्यवस्थापनलाई आन्तरिकीकरण गर्दै वातावरण संरक्षण एवम् प्रदूषण नियन्त्रणका लागि संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गरी विकास कार्यक्रमको अभिन्न अङ्गका रूपमा सञ्चालन गर्ने ।

(ग) नीति तथा कार्यनीति

- वातावरण संरक्षणसँग सम्बन्धित कानूनहरूको तर्जुमा र विद्यमान कानूनहरू, वातावरणीय नीति नियम अद्यावधिक, संयन्त्रको सबलीकरण र संस्थागत क्षमता विकास गरिने,
- जनस्तरमा वातावरणीय चेतना र सावधानी जगाउने कार्यक्रम सञ्चालन गरिने,
- वातावरण र जलवायु परिवर्तनका क्रियाकलापमा दातृ निकाय, गैरसरकारी संस्था, स्थानीय निकाय, सामुदायिक संस्था एवम् अन्य निकायहरूबीच समन्वय र साभेदारी गरिने,
- वातावरणमैत्री योजनाअनुरूप योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा अन्तर निकाय समन्वयलाई सुदृढ गरिने,
- राजधानी लगायतका ठूला सहरमा रहेका नदीहरूको प्रदूषण न्यूनीकरण गर्ने तथा जल, जमिन, ध्वनि तथा वायु प्रदूषण रोकथाम गरिने,
- "प्रदूषकले तिर्नुपर्छ" भन्ने सिद्धान्त लागु गर्न आवश्यक संयन्त्रको विकास एवम् कार्यान्वयन गरिने,
- प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त आयको निश्चित प्रतिशत रकम प्राकृतिक स्रोत र साधनको संरक्षण तथा वातावरणीय अनुसन्धान र विकासमा खर्च गर्ने व्यवस्था गरिने
- हरित अर्थतन्त्रको विकाससम्बन्धी कार्यक्रमलाई आर्थिक क्रियाकलापका सबै क्षेत्रमा आन्तरिकीकरण गरिने,
- नेपाल पक्ष भएका वातावरणसम्बन्धी सन्धि तथा महासन्धिहरूको कार्यान्वयन गरी त्यसका प्रावधान र संयन्त्रबाट बढीभन्दा बढी लाभ लिन सम्बन्धित निकायहरूलाई परिचालन गरिने,
- वातावरणमैत्री तथा जलवायु परिवर्तन अनुकूलन हुने खालका पूर्वाधार विकासमा जोड दिइने छ ।

(घ) प्रमुख कार्यक्रमहरू

- वातावरण संरक्षण ऐन तथा नियमावलीमा संशोधन,
- वातावरण शिक्षा, वातावरणसँग सम्बन्धित सन्देशमूलक सामग्री उत्पादन र प्रचार प्रसार, वातावरणीय सरसफाइ, वातावरणमैत्री प्रविधि प्रयोग गर्न प्रोत्साहन,
- वातावरण संरक्षणसम्बन्धी ऐन, नियम, निर्देशिका तथा मापदण्डको प्रभावकारी कार्यान्वयन,
- वायु, ध्वनि, जल, फोहोरमैला लगायतका प्रदूषण नियन्त्रणका लागि अध्ययन एवम् मापन ।

४. कानुनी व्यवस्था

४.१. वातावरणसँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरू –

वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४, नेपाल सवारी प्रदूषण मापदण्ड, २०६९, वायुको गुणस्तर सम्बन्धी राष्ट्रिय मापदण्ड, २०६९, ईटा भट्टा उद्योगबाट निस्कने धुँवा तथा चिम्नीको

उचाई सम्बन्धी मापदण्ड, २०६४, घरभित्रको वायुको गुणस्तर राष्ट्रिय मापदण्ड, २०६६, घरभित्रको वायुको गुणस्तर राष्ट्रिय मापदण्ड कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६६, सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९

४.२. **आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरू –**

आर्थिक कार्यविधि ऐन २०५५ र आर्थिक कार्यविधि नियमावली २०६४, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४, आयकर ऐन, २०५८ र आयकर नियमावली, २०५९, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ र मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३, भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४ ।

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य –** वातावरणीय समस्याहरूलाई न्यूनीकरण गर्नको लागि अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश सुहाउँदो हुने गरी वातावरणीय मापदण्डहरू तयार गर्ने र तिनीहरूको कार्यान्वयनका लागि दवाव दिने, बढ्दो शहरीकरण र विकासका क्रियाकलापहरूलाई वातावरणैत्री तुल्याउन नीतिगत परामर्श उपलब्ध गराउने, वातावरणीय गुणस्तर अभिवृद्धिमा टेवा पुऱ्याउने, वातावरण सम्बन्धी नीति, योजना, कार्यक्रमको तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा अनुगमन एवं मूल्याङ्कन गर्ने वातावरण विभागको उद्देश्य रहेको छ ।

६. **वित्तीय व्यवस्था –**

६.१. **निकासा तथा खर्च स्थिति –** वातावरणको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन कार्यक्रमका लागि वातावरण विभागमा विनियोजित बजेट, निकासा र खर्चको स्थिति देहाय बमोजिम रहेको छ :

(रु. हजारमा)

सि.नं.	आर्थिक वर्ष	बजेट	निकासा	खर्च	खर्च प्रतिशत	बाँकी
१	०७१/७२	१६७१५	१२५११	१२५११	७४.८४	४२०४
२	०७२/७३	७६३५०	४२५१३	४२५१३	५५.६८	३३८३७
३	०७३/७४	७४१३३	६७२६२	६७२६२	९०.७३	६८७१
जम्मा:		१६७१९८	१२२२८६	१२२२८६	७३.१३	४४९१२

७. **कार्यसञ्चालन स्थिति –** वातावरण विभागले प्रदूषण नियन्त्रणका लागि आवश्यक मापदण्डहरू बनाउँछ र त्यसलाई मन्त्रालयले स्वीकृत गर्दछ । निर्धारित मापदण्ड अनुसार वातावरणीय गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न तथा त्यसको स्तरलाई वाञ्छित सीमामा राख्न अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्दछ । वातावरण संरक्षणका लागि निर्धारित मापदण्ड अनुसार सवारी साधनहरूको वायु प्रदूषण जाँच, परीक्षण तथा ईजाजत दिने कार्य यातायात व्यवस्था विभाग र सो अन्तर्गतका निकायले गर्छन् । महानगरपालिका तथा अन्य नगरपालिकाहरूले पनि आफ्नो क्षेत्रमा जीर्ण सडक, ढलहरूको मर्मत, विस्तार गर्दै वायु प्रदूषणको नियमन तथा नियन्त्रण कार्यक्रम सञ्चालन गर्दछन् । यसको साथै सडक पूर्वाधार निर्माण गर्ने सडक विभाग र उपत्यकाको वृहत खानेपानी व्यवस्थापनको जिम्मा पाएको मेलम्ची खानेपानी आयोजनाको समेत वायु प्रदूषण नियन्त्रण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

खण्ड -२: लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

८. **लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति –** लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति देहायबमोजिम छन्:

८.१. **उद्देश्य –** उपत्यकाको वायु प्रदूषण अवस्था, कारण र त्यसबाट परेको प्रभावको अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन दिनु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसका अन्य उद्देश्यहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

- उपत्यकाको बढ्दो वायुप्रदूषणका कारणहरूको लेखाजोखा र वायु प्रदूषण नियन्त्रण सम्बन्धी नीति, योजना, कार्यक्रम र स्रोत परिचालन स्थितिको सम्बन्धमा मूल्यांकन गर्नु,
- वायु प्रदूषण मापदण्ड र त्यसको मापन तथा पालना स्थितिको विश्लेषण गर्नु,
- वायु प्रदूषणबाट परेको प्रभावको मूल्यांकन तथा विश्लेषण गर्नु ।

- ८.२. **क्षेत्र** – वातावरण संरक्षण एवं सम्बर्द्धन तथा उपत्यकाको वायु प्रदूषण नियन्त्रण कार्यमा संलग्न वातावरण विभाग, काठमान्डौ महानगरपालिका, मेलम्ची खानेपानी आयोजना, सडक विभाग अन्तर्गतका उपत्यकाका सडक विस्तार आयोजनाहरूको वातावरणीय गुणस्तर नियन्त्रण सम्बन्धी कार्य, वायु प्रदूषण मापदण्ड तथा त्यसको कार्यान्वयन स्थिति र प्रदूषणबाट परेको प्रभावको परीक्षण एवं मूल्याङ्कन गरिएको छ । यसको साथै उपत्यकाको वायु प्रदूषण नियन्त्रणमा जिम्मेवार उल्लेखित निकायहरूबाट उपलब्ध तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गरी तिनीहरूको एकरूपता, यथार्थता, औचित्यता र सान्दर्भिकतालाई ख्याल गरी प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ ।
- ८.३. **पद्धति** – पहिचान भएका जोखिम क्षेत्रका आधारमा तात्विक महत्वका विषयहरू (Matter of Potential Significance) निर्धारण गरी तिनलाई पुष्ट्याई गर्न सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपुछ, छलफल गरिनुका साथै थप पुष्ट्याईका लागि तोकिएको ढाँचामा विवरण सङ्कलन र प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्कको सङ्कलन तथा विश्लेषण गरिएको छ । उपत्यकाको वायु प्रदूषण नियन्त्रण सम्बन्धी नीति, योजना, कार्यक्रम र स्रोत परिचालन स्थितिको सम्बन्धमा सम्बद्ध निकायहरू, वातावरण विभाग र त्यसको सहयोग प्राप्त नेसनल एटमस्फेरिक रिसोर्स एण्ड इन्भारन्मेन्टल रिसर्च लेबोरेटोरी (नारेल), कीर्तिपुरको अध्ययन प्रतिवेदनका प्रारम्भिक नतिजाहरू, काठमान्डौ महानगरपालिका र यातायात व्यवस्था विभागबाट सूचना संकलन गरी अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै वातावरणीय प्रदूषण मापदण्ड पालनाको स्थिति र वायु प्रदूषणबाट परेको प्रभावको सम्बन्धमा आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषण तथा प्रतिवेदन कार्य गरिएको छ । लेखापरीक्षणमा प्रमुख रूपले प्रक्रियामूलक र नतिजा मूलक पद्धतिको अबलम्बन भएको छ ।
- ८.४. **सीमितता** – प्रश्नावली तथा विवरण सङ्कलन फारमबाट प्राप्त सूचना, अभिलेख परीक्षण, वातावरण सम्बन्धी नीति निर्माता तथा अनुसन्धानकर्तासँगको छलफल तथा पूर्णरूपमा द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कका आधारमा प्रतिवेदन तयार पारिएको छ । उपलब्ध सूचना, विवरणको विश्लेषण, समयसीमा आदि सीमितता रहेका छन् ।

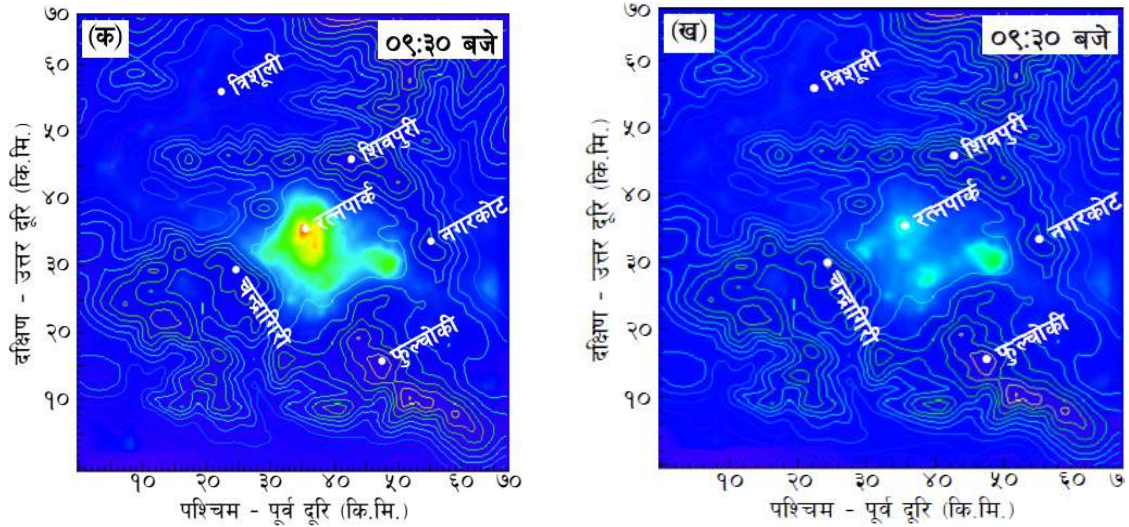
खण्ड – ३ : लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्षहरू** – स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउनु आम नागरिकको मौलिक हकको रूपमा संवैधानिक व्यवस्था रहेको एवं पीडितलाई प्रदूषकबाट क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने व्यवस्था गरिएको, वायु प्रदूषण प्रति सर्वसाधारणमा चेतना बढेको, प्रदूषणको अवस्था सम्बन्धी जानकारी दिने वेवसाइटको व्यवस्था गरिएको, काठमान्डौ उपत्यकाको वायुको गुणस्तर व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्ययोजना तयार गरिएको छ ।
 - **समस्या तथा चुनौतिहरू** – यसका समस्या तथा चुनौतिहरू प्रमुख रूपमा निम्न अनुसार छन् :
वायु प्रदूषण जल्दोवल्दो विषय भएपनि नियन्त्रणको लागि अलग कानूनको अभाव, वायु प्रदूषण मापदण्डको उल्लंघन गर्नेलाई दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्था अत्यन्त न्यून हुनु, सीमित वायु प्रदूषकको मात्र मापन गर्न सकिने अवस्था छ । वायु प्रदूषण मापन सम्बन्धी मापदण्डमा सामयिक सुधार गरिएको छैन । कतिपय मापदण्डहरू कार्यान्वयन गरिएको पनि छैन । प्रदूषणको अवस्था सम्बन्धी जानकारी दिने वेवसाइटको व्यवस्था गरिए पनि मापन गरिएका सबै स्थानहरूको प्रदूषण स्थिति वेवसाइटमा देखिएदैन । सरकारी प्रयासमा व्यवस्थित ढंगबाट वायु प्रदूषणको अध्ययन भएको छैन । वायु प्रदूषण नियन्त्रणका लागि जिम्मेवार तथा जवाफदेही निकायको अभाव छ । प्रदूषकबाट क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धी कानूनको अभाव छ । काठमान्डौ उपत्यकाको वायुको गुणस्तर व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्ययोजना तयार भए पनि स्वीकृत गरी कार्यान्वयन गरिएको छैन ।
९. **वायु प्रदूषण** – संविधानले स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउनु नागरिकको मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । काठमान्डौ उपत्यकाको वायु साँच्चिकै हानिकारक र यसको गुणस्तर खस्किने क्रम तीव्र रूपमा

निरन्तर बढिरहेको सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय अध्ययन प्रतिवेदनहरु आइरहेका छन् । सार्वजनिक इन्भारोमेन्ट परफरमेन्स इन्डेक्स २०१८ को १८० मुलुकमा गरिएको अध्ययनमा वायु प्रदूषण बढी भएका पाँच राष्ट्रको सूचीमा नेपाल परेको छ । वायु प्रदूषणको हिसावले नेपालको स्तर ३१.४४ रहेको छ । नेसनल एटमस्फेरिक रिसोर्स एण्ड इन्भारन्मेन्टल रिसर्च लेबोरेटोरी (नारेल), कीर्तिपुरको प्रारम्भिक अध्ययन अनुसार काठमान्डौ उपत्यकामा दैनिक रुपमा TSP १६१.६ टन, नाईट्रोजनडाईअक्साइड ४३.३ टन, कार्बनमोनोअक्साइड ८४०.९ टन प्रदूषक निष्काशन भइरहेको जनाइएको छ । यसले उपत्यकाको हावालाई निकै प्रदूषित तुल्याउँछ । कुनै पनि स्थानको वायु प्रदूषणको दुई कारण हुन्छन् एउटा भौगोलिक बनावटबाट सिर्जित प्रतिकूल वायुमण्डलीय अवस्थिति र अर्को प्रदूषणजन्य स्रोतहरुको वृद्धि । काठमान्डौ उपत्यकाको वायु प्रदूषणमा पनि दुवैको संयोजन रहेको छ । महत्वपूर्ण तथ्य यो हो कि दोस्रोलाई मुलुकले उपयुक्त नीति, योजना र कार्यक्रमको तर्जुमा तथा कार्यान्वयनबाट नियन्त्रण गर्न सक्दछ ।

९.१. **काठमाडौँ उपत्यकाको भू-वनोट** – काठमाडौँ उपत्यका समुद्रसतहबाट सरदर १ हजार ३ सय मिटरभन्दा माथि उचाइ रहेको कचौरा आकारको उपत्यका हो । नारेलका अनुसार यहाँ बहने हावाको अध्ययन अनुसार सामान्य अवस्थामा दक्षिणकाली वाग्मती किनारा हुँदै तराईबाट, थानकोट तथा भीमढुंगा भन्ज्याङ हुँदै दक्षिण पश्चिमको धादिङबाट र मुङ्खु तथा तीनपिप्ले भन्ज्याङ हुँदै उत्तर पश्चिमको नुवाकोटबाट उपत्यकामा हावा प्रवेश गर्छन् ।

जाडो याममा काठमान्डौ उपत्यकाका सम्पूर्ण प्रदूषणका स्रोतबाट उत्सर्जित हुँदाको र अन्य उत्सर्जनलाई यथावत राखी खनिज तेलबाट चल्ने सवारी साधन बन्द गर्दा हुने वायु प्रदूषक $PM_{2.5}$ को तुलनात्मक डिस्पर्सन मोडेलिङ

स्रोत: नेसनल एटमस्फेरिक रिसोर्स एण्ड इन्भारन्मेन्टल रिसर्च लेबोरेटोरी (नारेल), कीर्तिपुरको अनुसन्धानमा आधारित प्रारम्भिक नतिजा (२०१७)

तराईबाट आएको हावा तुलनात्मक रुपमा केही तातो र अन्य स्थानबाट प्रवेश गर्ने हावा केही चिसो हुन्छ । काठमान्डौ उपत्यकाका वरिपरीका डाँडाहरुले यहाँको हावालाई चिसाउन भूमिका खेल्छन् । जब चिसो हावा माथि र तातो हावा तल रहन्छ उत्सर्जित वायु प्रदूषण आकाश तर्फ फैलिन सक्दैन । दिनमा तातो बढेसँगै चिसोहावा केही माथि जान्छ तथा दुई तिरका हावाहरु मिसिएर साँगा भन्ज्याङ हुँदै बनेपातर्फ लाग्छन् । सतहको प्रदूषण घट्छ भने रातको समयमा तथा विहान घाम नपरेसम्म चिसो हावा बढ्दै जान्छ र त्यसले उपत्यकामा विक्रोको जस्तै काम गर्छ साथै पूर्व साँगाबाट बनेपा तर्फ जाने क्रम पनि रोकिन्छ । यसले प्राकृतिक रुपमा उपत्यकाको वायु प्रदूषण बहन गर्न सक्ने क्षमता अत्यन्तै कमजोर रहेको देखाउँछ । यसबाट उपत्यकामा थोरै प्रदूषण भएपनि त्यसको असर ठूलो हुन्छ ।

९.२. **वायु प्रदूषणका कारणहरू** – काठमाडौं उपत्यकाको वायु प्रदूषणजन्य स्रोतहरूको वृद्धि तथा तिनीहरूले उत्सर्जन गर्ने प्रदूषणको उच्च मात्राले गर्दा सबैभन्दा बढी प्रदूषित भएको देखिन्छ। उपत्यकाको जनसंख्यामा तीव्र वृद्धि सँगै बढेको शहरीकरण, अदुरदर्शी, प्रयाप्त अध्ययन अनुसन्धान तथा पूर्व तयारी बेगर गरिएका सरकारी निर्णयहरू, कृषियोग्य जमिनको निरन्तर ह्रास, उद्योगधन्दाहरूको स्थापना, यातायातका साधनहरूको बढ्दो चाप, साँघुरा तथा अव्यवस्थित सडक, अवैज्ञानिक ट्राफिक व्यवस्थापन एवं सडक, ढल, खानेपानी जस्ता भौतिक पूर्वाधारहरूको विकासले गर्दा प्रदूषणजन्य स्रोतहरू पछिल्लो दुई दशकमा उल्लेख्य मात्रामा बढेका हुन्। हालको काठमाडौं उपत्यकाको वायुको अध्ययन गर्दा वायु प्रदूषक निष्काशन गर्ने प्रमुख स्रोतहरूमा निर्माण क्रियाकलापहरू, यातायात क्षेत्र, ईटा उद्योगहरू, औद्योगिक व्वाइलर, उपत्यका वरपरका सिमेन्ट, ढुङगा तथा क्रसर उद्योगहरू, फोहोरमैला व्यवस्थापन प्रणाली, घरायसी क्रियाकलापहरू पर्दछन्।

९.२.१. **निर्माण क्रियाकलापहरू** – भूकम्प पश्चात काठमाडौं उपत्यकामा आवासीय घर, अपार्टमेन्ट, अन्य भवन, सडक गरी जम्मा १ करोड ४४ लाख ५ हजार वर्गमिटरमा निर्माण कार्य भइरहेको जनाइएको छ। निर्माण कार्यमा प्रयोग हुने मेसिन तथा उपकरणले ससना प्रदूषक निष्कासन गर्छन् भने धूलोका कणहरू पनि ठूलो मात्रामा हावामा मिसिन्छन्। यसबाट प्रतिवर्ष ४० हजार ५९६ टन TSP, १२ हजार १२१ टन PM₁₀ प्रदूषकहरू उपत्यकाको हावामा प्रवेश हुने अनुमान गरिएको छ। यसबाट उपत्यकाको वायु प्रदूषण गराउन निर्माण क्रियाकलापहरूको TSP मा करिब ६४ प्रतिशत योगदान रहेको देखिन्छ भने PM₁₀ मा ५३ प्रतिशत योगदान रहेको छ। शहरी क्षेत्रमा सघन वस्तीहरूको वरिपरी निर्माण क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दा कार्य शुरु गरेपनि सडकमा त्यत्तिकै छोडिदिने, मेसिन, ज्यामीको उपकरण, अवश्यकता अनुसार उचित प्रवन्ध मिलाएर कार्य नगर्ने, सम्बद्ध निकायहरूबीच समन्वयनै नहुने, सम्भौता अनुसार म्यादभित्र कार्य सम्पन्न नगर्ने साथै प्रदूषक निष्काशन दरलाई घटाउन उपयुक्त प्रविधि तथा निर्माण पद्धति अवलम्बन गरी नियन्त्रण गर्नेतर्फ आवश्यक ध्यान दिइएको पाईदैन। जस्तै त्रिपुरेश्वर देखि नागढुङ्गा सम्मको १२ किलोमिटर सडक निर्माण आरम्भ गरेको ३ वर्षभन्दा बढी भइसक्यो तर हालसम्म पनि निर्माण कार्य सकिएको छैन। मेलम्ची खानेपानी

प्रमुख समस्याहरू

- वायु प्रदूषण नियन्त्रणका लागि अलग्गै कानूनको अभाव,
- उपत्यकामा वायु प्रदूषणका स्रोतहरूको निरन्तर वृद्धि,
- वायु प्रदूषण स्थितिको अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने प्राज्ञिक संस्थाको अभाव,
- काठमाण्डौ उपत्यकाको भौगोलिक वनावटबाट उत्पन्न प्रतिकूल वायुमण्डलीय अवस्थिति,
- वायु प्रदूषणको सम्बन्धमा सरकारी प्रयासमा व्यवस्थित अध्ययन हुन नसकेको र त्यसका लागि प्रयाप्त स्रोतसाधन, प्रविधि र दक्ष जनशक्तिको कमी,
- वायु प्रदूषण सम्बन्धमा सरकारी निकायहरू गैरसरकारी संघसंस्थाको प्रतिवेदनमा निर्भर,
- वायुको गुणस्तर सम्बन्धी मापदण्ड बनाउने तर त्यसको व्यवस्थित मापन र अनुगमन नहुने स्थिति,
- प्रयाप्त अध्ययन र पूर्व तयारी विना गरिने सरकारी घोषणा र निर्णय,
- वायुप्रदूषणको बहु आयामिक असर,
- व्यवसायिक क्षेत्रले अनिवार्य रूपमा सम्पूर्ण लागत (सामाजिक लागत समेत) व्यहोर्नु पर्ने नीतिको अभाव,
- शहरी क्षेत्रको भौतिक पूर्वाधार निर्माण सम्बन्धी वायु गुणस्तर मैत्री अलग्गै नीति, कानून र कार्यक्षेत्रगत शर्तको अभावमा तिनीहरूलाई समयमै सम्पन्न नगरी लामो समयसम्म पसल खोल्ने प्रवृत्ति,
- वातावरणमैत्री प्रविधि प्रयोगका लागि प्रोत्साहनको कमी
- सम्बद्ध निकायहरूबीच समन्वयको कमी।

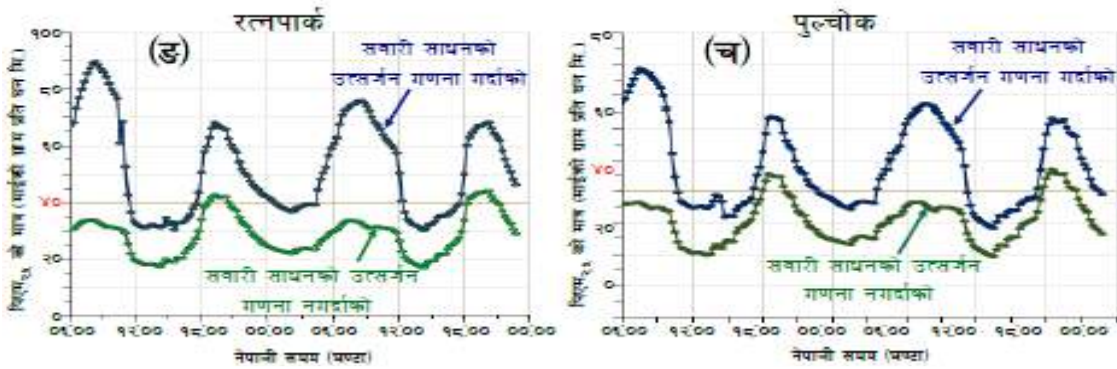
आयोजनाले वितरण लाइन विछ्याउने क्रममा उपत्यकाको करिब ४१९ किलो मिटर सडकको पिच खनेकोमा प्रेशर टेष्टको लागि भनेर एक वर्षसम्म त्यत्तिकै छोड्दा सडकमा धूलोले वायु प्रदूषित बनायो। त्यसैगरी सडकमा निष्किएको धूलोलाई उपत्यकाका नगरपालिकाहरूले प्रभावकारी रूपमा हटाउन नसक्दा प्रदूषण बढेको पाइएको छ। कुचोको भरमा सडकको धूलो हटाउने कार्य प्रायः असम्भव मानिन्छ। यसको लागि आधुनिक ब्रुमरहरूको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। तर हाल काठमाडौं महानगरपालिका र सडक विभागसँग एकएक ब्रुमर रहेको

छन् जुन पर्याप्त होइनन् । दुई ब्रुमरको पनि राम्ररी प्रयोग भएको देखिदैन । यसले नगरपालिकाहरुले सडकको धुलोको कारणबाट हुने वायु प्रदूषण नियन्त्रण कार्यलाई प्रभावकारी बनाएको देखिदैन ।

यस्ता शहरी वस्तीहरुमा निर्माण कार्य गर्दा आम सर्वसाधारणलाई असर नपुगोस भन्नका लागि अन्य स्थानको भन्दा निर्माण सम्बन्धी विशेष नीति, योजना, कार्यक्रम र उपयुक्त प्रविधि अपनाएको देखिएन । तसर्थ राज्यले शहरी घना मानववस्ती वरिपरी भौतिक संरचनाहरुको निर्माण कार्य गर्दा विशेष अत्यावश्यकिय कानुनको व्यवस्था, प्राविधिक रुपमा निर्माण गर्न आवश्यक पर्ने न्यूनतम निर्माण अवधिको निर्धारण, प्रदुषण कम गर्न उपयुक्त प्रविधिको अनिवार्य प्रयोग, निर्माण सम्बन्धी विशेष कार्यक्षेत्रगत शर्तको व्यवस्था र सरोकारवाला निकायहरुबीच प्रभावकारी समन्वय कायम गर्न ध्यान दिनुपर्दछ ।

९.२.२. **यातायात क्षेत्र** – नेपालमा २०७३/७४ सम्ममा दर्ता भएका सवारीका साधनको संख्या २७ लाख ८३ हजार ४२८ रहेको छ भने वाग्मती अञ्चलमात्र दर्ता भएका सवारी साधनहरुको संख्या १० लाख ४२ हजार ८५६ रहेको छ अर्थात ३७ प्रतिशतभन्दा बढी सवारी साधन उपत्यकामा दर्ता गरिएका छन् । अध्ययन अनुसार काठमाडौं उपत्यकामा १९९० मा ३४ हजार सवारी साधन रहेका थिए भने अहिले प्रतिवर्ष एक लाखको हाराहारीमा सवारी साधनहरु थपिन्छन् । यातायात क्षेत्रको प्रदूषणको संपूर्ण भार सवारीसाधनमा मात्र रहेको हुँदैन यो त सवारी साधन गुडाउन सक्ने सडकको क्षमता र गुणस्तरमा समेत निर्भर हुन्छ । किनभने तीव्र गतिमा गुडिरहेको सवारी साधनले भन्दा ट्राफिक जाममा परी रोकेको सवारी साधनले दुई गुणा बढी प्रदूषण निष्काशन गर्छ । काठमाडौं उपत्यकामा वाग्मती अञ्चलमा दर्ता भएका धेरैजसो सवारी साधनहरु चल्दछन् भने अन्य अञ्चलमा दर्ता भएका समेत यहाँ सञ्चालनमा आउँछन् । काठमाडौं उपत्यकाको काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुर गरी तीनै जिल्लामा सडक विभागको क्षेत्राधिकारमा पर्ने ५५४.८ किलोमिटर र नगरपालिकाहरुको क्षेत्राधिकारमा पर्ने १ हजार ३९.९ किलोमिटर गरी कुल १ हजार ५९४.७ किलोमिटर सडक रहेको छ । यातायात क्षेत्रबाट प्रतिवर्ष २० हजार ७२ टन TSP, ६ हजार ९५३ टन PM₁₀ प्रदूषक उपत्यकाको हावामा प्रवेश हुने अनुमान गरिएको छ । यसबाट उपत्यकाको वायु प्रदूषण गराउन यातायात क्षेत्रको TSP मा करिब ३१ प्रतिशत योगदान रहेको देखिन्छ भने PM₁₀ मा ३० प्रतिशत योगदान रहेको छ ।

यातायातका साधन खनिज तेलबाट हालकै स्थितिमा चल दिँदा र वन्द गर्दाको अवस्थाको रत्नपार्क र पुलचोक क्षेत्रको वायुको गुणस्तरको तुलनात्मक स्थिति

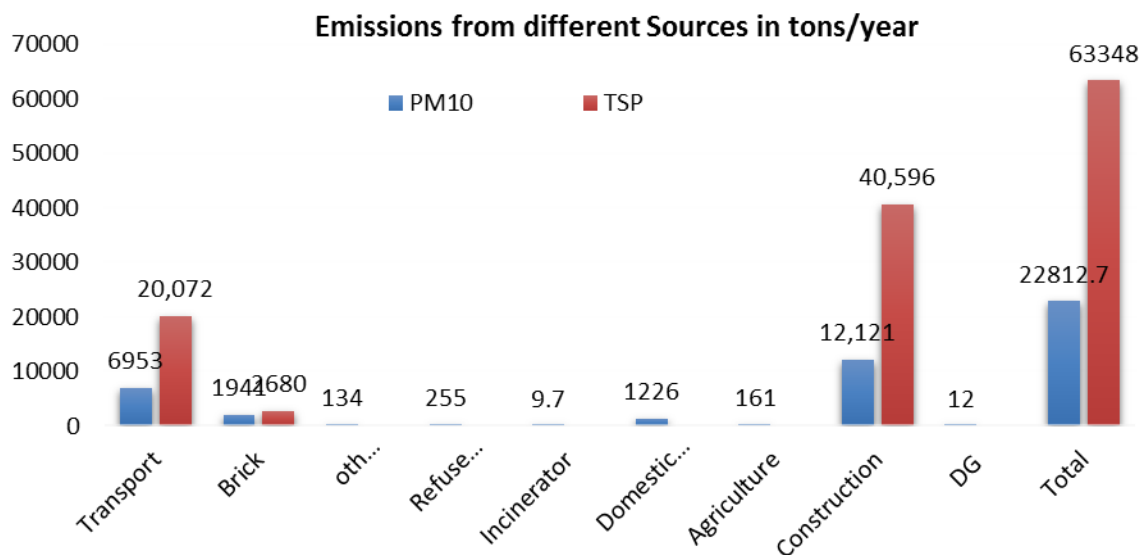
स्रोत: नेसनल एटमस्फेरिक रिसोर्स एण्ड इन्भारन्मेन्टल रिसर्च लेबोरेटोरी (नारेल) को अनुसन्धानमा आधारित प्रारम्भिक नतिजा (२०१७)

यातायात व्यवस्था विभागबाट सडकको क्षमता अनुसार कस्तो प्रदूषण मापदण्डका कति सवारी साधनहरु चलाउँदा उपत्यकाको वायुको गुणस्तरलाई खास सीमाभित्र कायम गर्न सकिन्छ, भन्ने सम्बन्धमा हालसम्म कुनै व्यवस्थित अध्ययन गरेको देखिएन । हाल लागू रहेको सवारी प्रदूषण मापदण्ड पालना भए नभएको सम्बन्धमा मापन गर्न यातायात व्यवस्था विभाग अन्तर्गत ४१ वटा ग्यास एनालाइजर र ४ वटा

स्मोकहरू रहेका छन् । यसले लाखौंको संख्यामा रहेका सवारी साधनहरूले प्रदूषण मापदण्ड पूरा गरे नगरेको सम्बन्धमा परीक्षण गर्ने क्षमता नगन्य रहेको देखाउँछ । अर्को तर्फ विभागले २ पाङ्ग्रे सवारी साधनको प्रदूषण मापदण्डको परीक्षण नै गर्दैन । सीमित मात्रामा हुने परीक्षणबाट असफल भएका सवारी साधनहरूलाई जरिवाना गर्ने उपयुक्त कानुनी व्यवस्था पनि रहेको देखिँदैन केवल तोकिएका निषेधित क्षेत्रमा गुडन नपाइने भन्ने व्यवस्था लागू रहेको छ । निजी सवारी साधनले एक वर्ष र सार्वजनिक सवारी साधनले ६ महिनामा प्रदूषण जाँच गराई हरियो स्टिकर लिनुपर्ने व्यवस्थाको पालना भएको छैन । प्रदूषण जाँच नै नगरी हरियो स्टिकर वितरण हुने गरेको जनाइएको छ । यातायात व्यवस्था विभागबाट हरियो स्टिकर दिएका सवारी साधनको वातावरण विभागको अगुवाईमा सम्बद्ध निकायबाट पुनः आकस्मिक परीक्षण गर्दा करिब ४० प्रतिशत असफल देखिनुले प्रदूषण जाँच नगरी हरियो स्टिकर वितरण गरेको तथ्यलाई पुष्टि गर्दछ ।

तसर्थ सम्बन्धित निकायहरूले यातायात क्षेत्रबाट भइरहेको वायु प्रदूषण नियन्त्रण गर्न समग्र सवारी साधनहरूको सञ्चालन गर्दा तिनीहरूको संख्या र सडकको गुणस्तर तथा त्यसको क्षमताको निरन्तर अध्ययन अनुसन्धान गर्ने, प्रदूषण मापदण्डलाई समयसमयमा पुनरावलोकन गरी त्यसलाई कडाइका साथ लागू गर्न मौजुदा नीतिगत, कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था एवं क्षमतामा उल्लेख्य सुधार तथा प्रवर्द्धनीकरण गर्ने र आम सर्वसाधारण नागरिक समेतको सहभागितामा वायु प्रदूषण कम गर्न प्रवर्द्धनात्मक, निरोधात्मक तथा उपचारात्मक कार्यक्रमहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्नुपर्दछ ।

- ९.२.३. **ईटा उद्योगहरू** – ईटा व्यवसायी संघका अनुसार नेपालमा १ हजारभन्दा बढी विभिन्न प्रकारका ईटा भट्टा सञ्चालनमा रहेका छन् भने काठमाडौं उपत्यकामा मात्र ११२ भट्टा चालू रहेका छन् । काठमाडौं उपत्यकाका ईटा भट्टाहरू वर्षमा सामान्यतया ६ महिना सञ्चालन हुन्छन् भने करिब ६६० मिलियन ईटा उत्पादन गर्छन् । यसको लागि करिब ५६ हजार १०० टन कोईला तथा ३३० टन अन्य इन्धन खपत हुन्छ । यस्ता भट्टाहरूले ईटा पकाउन प्रयोग गर्ने न्यून गुणस्तरको कोइला, पुराना टायर, प्लाष्टिक, पुराना कपडाहरूबाट कार्बनडाइअक्साइड, सल्फरडाइअक्साइड र कालो कार्बन जस्ता प्रदूषकहरूको बढी निष्काशन गर्दछन् । अध्ययन अनुसार भारतको मेघालय, आसामबाट आउने कोईलाको सल्फरडाइअक्साइड निष्काशन दर ३ देखि ४ प्रतिशत हुन्छ भने दाङको कोईलाको त्यस्तो निष्काशन दर ७ प्रतिशत भन्दा बढी हुने देखिएको छ । भूकम्पले भत्किएका कतिपय भट्टाहरूले चिमनीको उचाईसम्बन्धी मापदण्डपूरा गरेको पनि देखिँदैन जसबाट वस्तीहरूमा प्रदूषणको असर बढी हुन्छ । काठमान्डौं उपत्यकामा ईटाभट्टाहरूबाट प्रतिवर्ष २,६८० टन TSP, १९४१ टन PM₁₀ प्रदूषकहरू उपत्यकाको हावामा प्रवेश हुने अनुमान गरिएको छ । यसबाट उपत्यकाको वायु प्रदूषण गराउन ईटा उद्योगको TSP मा करिब ४ प्रतिशत योगदान रहेको देखिन्छ भने PM₁₀ मा ९ प्रतिशत योगदान रहेको छ । ईटा भट्टा सञ्चालन अनुमति सम्बन्धी मापदण्डमा वस्ती र जंगलको १ किलोमिटर भित्र चलाउन नपाउने, भट्टा वरपर धूलो रहित सडक तथा हरियाली बनाउनु पर्ने व्यवस्था छ । चन्द्रागिरी नगरपालिकामा वस्तीको बीचमा १०/११ वटा ईटाभट्टा चलाइएको देखिन्छ । त्यतिमात्र होइन उपत्यकाका अधिकांश भट्टाहरू वस्तीको नजिकमा सञ्चालनमा रहेका छन् । तिनीहरूले ईटा हुवानी गर्ने सडकलाई नत धूलोरहित बनाएका छन् नत वरपरको जग्गामा हरियाली बनाएका छन् । उपत्यकामा विभिन्न प्रदूषणका स्रोतहरू उपत्यका भित्र तथा वरिपरी थपिएर वायु प्रदूषित भई मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पुऱ्याइरहेको समयमा उपयुक्त मापदण्ड र फितलो अनुगमनबीच चलेका यस्ता भट्टाहरूले प्रदूषण बढाउन भूमिका खेलेका छन् । त्यसैले उपत्यकाको वृहदो शहरीकरण तथा वस्ती विकासलाई विश्लेषण गर्दा तोकिएको सबै मापदण्ड अनुसार भट्टाहरू सञ्चालन गर्न सकिने नसकिने निक्यौल गरी उपयुक्त व्यवस्था गर्न सम्बन्धित निकायको ध्यान जानुपर्दछ ।

स्रोत- वातावरण विभाग, पुल्चोक, ललितपुर (२०१७) ।

१०. **वायु प्रदूषण मापदण्ड** – वातावरण संरक्षण नियमावली २०५४ को नियम १५ मा नेपाल सरकारले वातावरण प्रदूषण नियन्त्रणको लागि आवश्यक मापदण्ड बनाई लागू गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । उक्त व्यवस्था अनुसार नेपाल सरकारले २०६९ श्रावण २९ मा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी वायुको गुणस्तर सम्बन्धी राष्ट्रिय मापदण्ड, २०६९ लागू गरेको छ । हाल लागू रहेको यो मापदण्ड अनुसार ९ प्रदुषकको निम्नानुसार मापदण्ड तोकिएको छ ।

हाल कार्यान्वयनमा रहेको वायुको गुणस्तर सम्बन्धी राष्ट्रिय मापदण्ड

S.N.	Parameters	Units	Averaging Time	Concentration max
1	Total Suspended Particles (TSP)	$\mu\text{g}/\text{m}^3$	Annual	-
			24-hr	230
2	Particulate Matters –(PM ₁₀)	$\mu\text{g}/\text{m}^3$	Annual	-
			24-hr	120
3	Sulfur Dioxide(SO ₂)	$\mu\text{g}/\text{m}^3$	Annual	50
			24-hr	70
4	Nitrogen Dioxide(NO ₂)	$\mu\text{g}/\text{m}^3$	Annual	40
			24-hr	80
5	Carbon MonoOxide (CO)	$\mu\text{g}/\text{m}^3$	8-hr	10000
6	Lead	$\mu\text{g}/\text{m}^3$	Annual	0.5
7	Benzene	$\mu\text{g}/\text{m}^3$	Annual	5
8	PM _{2.5}	$\mu\text{g}/\text{m}^3$	24-hr	40
9	Ozone(O ₃)	$\mu\text{g}/\text{m}^3$	8-hr	157

स्रोत : वन तथा वातावरण मन्त्रालय

२४ घण्टे र ८ घण्टेमात्रा एक आर्थिक वर्षको कम्तिमा ९५ प्रतिशत दिनहरूमा तोकिएको सीमाभित्र हुनुपर्दछ अर्थात ३६५ दिनमा १८ दिनभन्दा बढी तोकिएको सीमा नाघ्नु हुँदैन । धेरै जसो विकसित राष्ट्रहरूले Total Suspended Particles-TSP लाई नियमन नगरी Particulate Matters -PM₁₀ लाईमात्र नियमन गरेको पाईन्छ तर नेपालमा TSP को मात्रा उच्च रहेकोले यसलाई नियमन भित्र राखेको छ ।

TSP - यिनीहरू ठूला आकारका कणहरू हुन् जुन विकास निर्माणका क्रियाकलापहरू सडक, नहर, खानेपानी, भवन निर्माण कार्य सञ्चालन गर्दा, सवारी साधन गुड्दा, मेसिनहरू चलाउँदा हावामा पुग्छन् । यिनीहरूको मात्रा व्यस्त सडकको वरीपरी बढी हुन्छ । यसको असर खासगरी कपडाहरू चाँडो फोहोर हुन्छ, भ्याल, ढोका, टेबल, घरको छतमा टाँसिन्छ र फोहोर देखिन्छ, रुख विरुवाको पातमा टाँसिएर विभिन्न रोगहरू बढाउँछ भने हावामा भिजिविलिटी (देख्न सक्ने स्थिति) घटाउँछ ।

Particulate Matters – ठोस तथा तरल दुवैमा पाइने १० माईकोमिटर वा सो भन्दा कम व्यास भएका कणहरूलाई **PM₁₀** भनिन्छ भने २.५ माइको मिटर वा सो भन्दा कम व्यास भएका कणहरूलाई **PM_{2.5}** भनिन्छ । यस्ता केही कणहरू प्रदुषकका स्रोतहरूबाट सिधै निष्काशन भएर हावामा पुग्छन् भने केही वायुमण्डलमा हुने रासायनिक प्रतिक्रियाबाट बन्दछन् । यिनीहरू बढाउनमा विकास निर्माणका क्रियाकलापहरूको सञ्चालन र सडकमा गुड्ने सवारी साधनहरूको मुख्य भूमिका हुन्छ भने काठ, दाउरा, घाँसपात वात्सा पनि यस्ता कणहरू हावामा पुग्दछन् । **PM₁₀** श्वासप्रश्वास नलीको तल्लो भागसम्म सजिलै पुग्छन् भने **PM_{2.5}** फोक्सोसम्म पुग्छन् र रगतसम्म पनि मिसिन सक्छन् । यस्ता कणहरू शरीरमा प्रवेश गर्दा मानिसमा श्वासप्रश्वास सम्बन्धी दीर्घकालिन रोगहरू लान सक्ने, फोक्सोको काम गर्ने क्षमता घटाउने र फोक्सोको क्यान्सर पनि हुन सक्छ ।

Carbon MonoOxide (CO) – खनिज तेलबाट चल्ने सवारीसाधनहरूले बढीमात्रामा कार्बनमोनोअक्साइडको निष्काशन गर्दछन् । यसको साथै आगलागी हुँदा, औद्योगिक उत्पादन प्रक्रियाबाट पनि हावामा यस्ता कणहरू मिसिन्छन् । यसको मात्रा जाडो मौसममा उच्च हुने गर्दछ । यसको सम्पर्कमा आउँदा मानिसलाई टाउको दुख्ने, रिंगटा लाग्ने, वाकवाक लाग्ने, रगतको अक्सिजन बोक्ने क्षमता घटाउने तथा अत्यधिक सम्पर्क भएमा मृत्यु समेत हुन सक्छ ।

Sulfur Dioxide (SO₂) – यो रंगहीन ग्यास हो । खासगरी सल्फरयुक्त ईन्धन, कोइला, खनिज तेल, औद्योगिक व्याइलर, रिफाइनरी आदिबाट निष्काशन हुने गर्दछ । यसले अम्लिय वर्षा गराउने, इकोसिष्टम तथा जैविक विविधतामा असर गर्ने, विरुवाको क्लोरोफिल नष्ट गरिदिने भएकोले विरुवाले खाना बनाउन सक्दैन । त्यसैगरी यसबाट मानिसलाई दम, ब्रोडकाईटिस जस्ता श्वासप्रश्वास सम्बन्धी रोग लान सक्छ ।

Nitrogen Dioxide (NO₂) – उर्जा दहननै (Combustion Process) यसको मुख्य स्रोत हो । कार, बस, ट्रक, उर्जा प्लान्ट, औद्योगिक व्याइलर आदिमा अक्सिजन संग खनिज इन्धन बल्दा नाइट्रोजनडाइअक्साइड निष्कासन हुन्छ । यसले पनि श्वासप्रश्वास सम्बन्धी समस्याहरू सिर्जना गर्छ ।

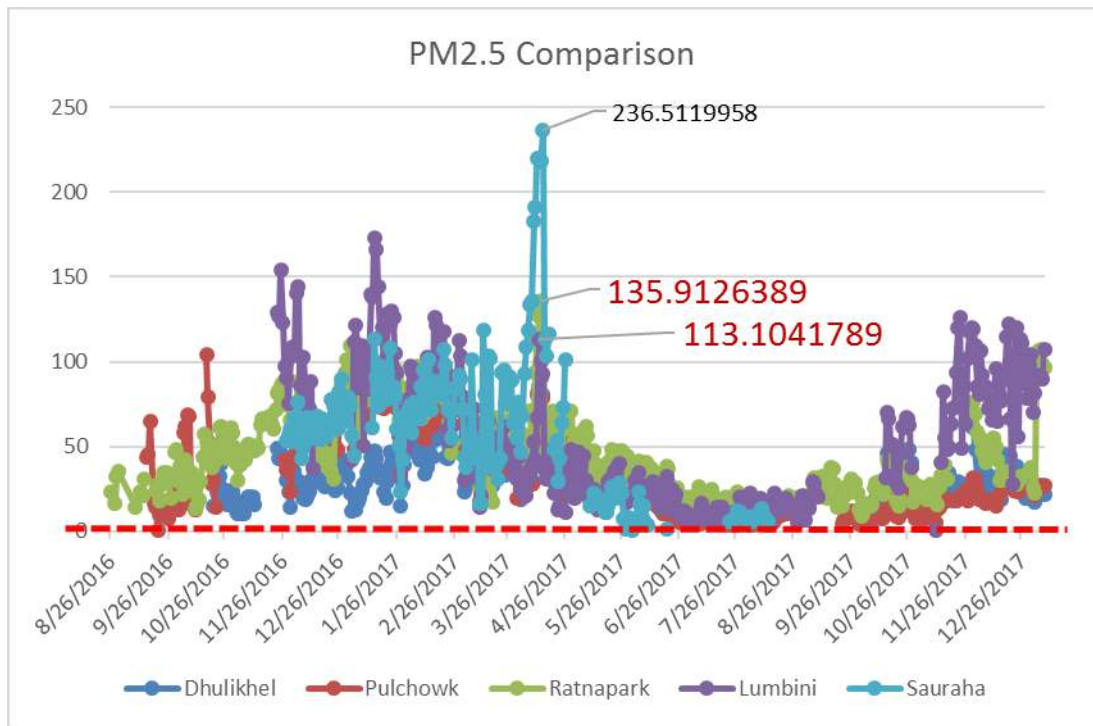
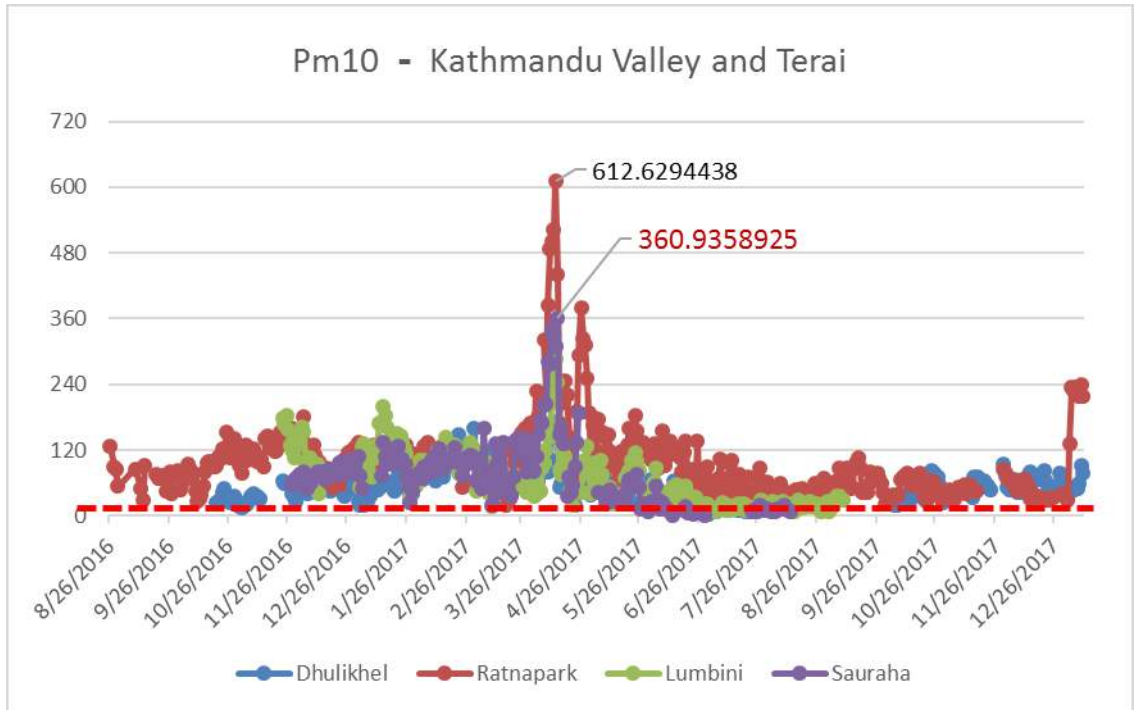
Ozone (O₃) – यो माध्यमिक प्रदुषक हो । खासगरी कार, बस, ट्रक, उर्जा प्लान्ट, औद्योगिक व्याइलर आदिबाट सिर्जित प्रदुषक सूर्यको प्रकाशको सम्पर्कमा आउँदा **Ozone** बन्दछ । पृथ्वीको माथि रहेको **Ozone** तहले सूर्यबाट आउने परावैजनी किरणहरूलाई पृथ्वीसम्म आइपुग्नबाट रोकेर जीवनलाई सम्भव बनाए पनि पृथ्वीको सतहमा वरिपरी जम्मा हुने **Ozone** ले भने मानिसलाई नकारात्मक असर पार्दछ । यसले मानिसलाई नाक, आँखा दुख्ने तथा श्वासप्रश्वास सम्बन्धी समस्या ल्याउन सक्छ ।

Benzene – यो पानीमा आँशिक स्पमा घुल्ने भएकोले वर्षातमा यसको मात्रा हावामा कम हुन्छ । जाडो तथा सुख्खा मौसममा हावामा बढी हुन्छ । खासगरी पेट्रोलमा **Benzene** पाइन्छ । यो क्यान्सर पैदा गर्न सक्ने **Carcinogen** रसायन हो । विकसित मुलुकहरूमा यसको मात्रालाई पूर्ण रूपमा नकारेको पाइन्छ भने नेपालमा वार्षिक ५ माइको ग्राम प्रतिघनमिटर सम्मलाई मापदण्डमा राखेको देखिन्छ ।

Lead – यसको मात्रा पेट्रोलियम पदार्थमा पाइन्छ । **Lead** को निरन्तर सम्पर्कमा रहँदा मानिसलाई किडनी, स्नायु प्रणाली, प्रजनन प्रणालीमा समस्या ल्याउन सक्छ भने बालबालिकाहरूको बौद्धिक विकासमा समेत असर गर्दछ ।

वातावरण विभागले उपत्यकालाई लक्षित गरी धुलिखेल, पुल्चोक, रत्नपार्क, त्रि. वि. कीर्तिपुर, सैवु, सैनिक विद्यालय भक्तपुरमा प्रदूषण मापन केन्द्र स्थापना गरेको छ । सेन्ट्रल सिस्टममा डाटाजाने र आम सर्वसाधारणले प्रदूषण अवस्थाको जानकारी लिन सक्ने व्यवस्था मिलाईएको छ । वायुको गुणस्तर सम्बन्धी राष्ट्रिय मापदण्डमा ९ प्रदूषकलाई वायु प्रदूषणको परिधिभित्र राखिएको छ भने विभागले स्थापना गरेका केन्द्रहरूबाट **PM₁₀**, **PM_{2.5}** र **TSP** को मात्रा मापन गरिएको छ । स्वीकृत मापदण्डले आर्थिक वर्षमा कम्तिमा ९५ प्रतिशत दिनमा मापदण्ड पूरा गरेको हुनुपर्ने जनाएपनि कार्तिकदेखि चैत्रसम्म पानी परेको दिनहरूमा बाहेक प्रायः सबै दिनहरूमा धेरैजसो केन्द्रहरूबाट **PM_{2.5}** को मात्रा मापदण्ड भन्दा प्रायः बढी भएको देखिन्छ भने अन्य दुइ प्रदूषकको मापन स्थिति पनि मापदण्ड भन्दा बढी देखिएको छ । यसरी वायुको गुणस्तर सम्बन्धी राष्ट्रिय मापदण्डले निर्धारण गरेका ९ प्रदूषकमध्ये ३ मात्रको मापन गर्दा पनि मापदण्डभन्दा बढी हुनुले काठमाडौं उपत्यका वायु प्रदूषणको उच्च जोखिममा रहेको भन्न सकिन्छ । प्रदूषण नियन्त्रणको प्रभावकारी व्यवस्था नहुँदा मानव स्वास्थ्यको अलावा आर्थिक तथा सामाजिक पक्षमा समेत नकारात्मक असर पार्दछ । तसर्थ राष्ट्रिय मापदण्डले तोकेका सबै प्रदूषकहरूको मापन गर्ने आवश्यक प्रविधि र क्षमताको विकास गरी प्रदूषणका कारक तत्वहरूको समुचित व्यवस्थापन गर्न सर्वकालिक नीति, योजना र कार्यक्रमको तर्जुमा,

कार्यान्वयन तथा त्यसको प्रभावकारी अनुगमन हुनुपर्दछ । अन्यथा काठमाडौँ उपत्यका उच्च वायु प्रदूषणको चपेटाबाट जोगिन सक्दैन र त्यसबाट बहुआयामिक असरको शिकार बन्न सक्छ ।

स्रोत : वातावरण विभाग

११. **कोठाभित्रको वायुको गुणस्तर** – वातावरण संरक्षण नियमावली २०५४ को नियम १५ मा नेपाल सरकारले वातावरण प्रदूषण नियन्त्रणको लागि आवश्यक मापदण्ड बनाई लागू गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । उक्त

व्यवस्था अनुसार नेपाल सरकारले घरभित्रको वायुको गुणस्तर राष्ट्रिय मापदण्ड २०६६ तोकेको छ । यसको साथै घरभित्रको वायुको गुणस्तर राष्ट्रिय मापदण्ड कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६६ समेत जारी गरेको छ ।

कोठाभित्रको वायुको गुणस्तर सम्बन्धी राष्ट्रिय मापदण्ड

S.N.	Pollutant	Maximum Concentration	
		Level	Average Time
1	Particulate Matter (PM ₁₀)	120µg/m ³	24-hr
		200µg/m ³	1-hr
2	Particulate Matter (PM _{2.5})	60 µg/m ³	24-hr
		100 µg/m ³	1-hr
3	Carbon Monoxide (CO)	9ppm (10mg/m ³)	8-hr
		35ppm (40mg/m ³)	1-hr
4	Carbondioxide(CO ₂)	1000ppm (1800mg/m ³)	8-hr

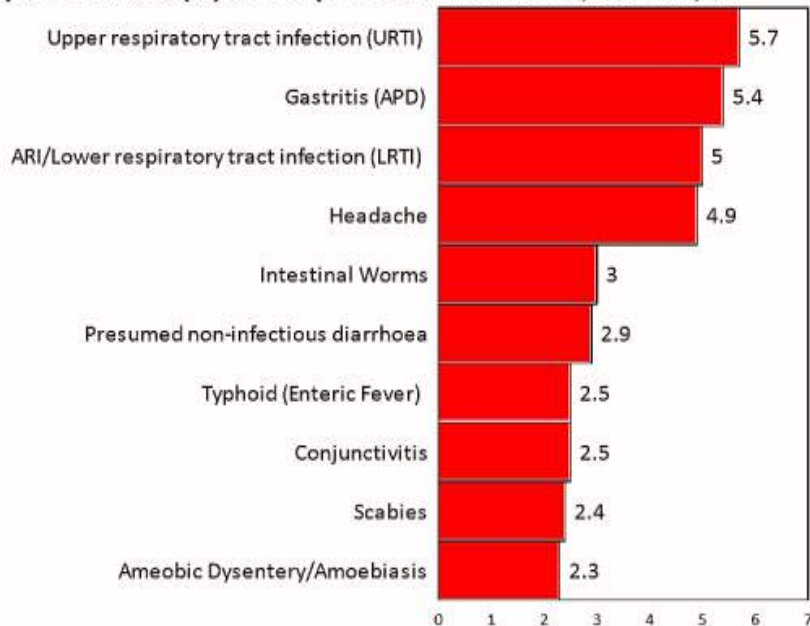
स्रोत: वन तथा वातावरण मन्त्रालय

मापदण्ड तथा त्यसको कार्यान्वयन निर्देशिका जारी गरेको ९ वर्ष वितिसक्दा समेत त्यसको कार्यान्वयन गरेको छैन । पुरानो मापदण्डको समिक्षा गरी बदलिएको परिस्थितिमा नयाँ मापदण्ड लागू गर्नुपर्नेमा बनाएको मापदण्ड पनि लागू गरिएन । कोठाभित्र र बाहिरको वायुको सकारात्मक सम्बन्ध रहेको हुन्छ । उपत्यकामा वायुको गुणस्तर निरन्तर खस्किरहेको सन्दर्भमा त्यसको असर घर भित्रको वायुमा पनि पर्छ तर हालसम्म त्यसको अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छैन । यसबाट नागरिकको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर परेको छ । तसर्थ घर भित्रको वायुको गुणस्तर मापदण्ड अनुसार भए नभएको सम्बन्धमा आम सर्वसाधारण नागरिकलाई सुसुचित गर्दै सम्बद्ध व्यक्तिबाट नियन्त्रण तथा रोकथामका विधि र प्रक्रियाहरु अवलम्बन गर्न लगाउनुपर्दछ ।

१२. **वायु प्रदूषणको असर** – संविधानमा स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउनु आम नागरिकको मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ७(३) मा कुनै किसिमको पदार्थ, इन्धन, औजार वा संयन्त्रको प्रयोगबाट वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभाव परेको वा पर्ने देखिएमा मन्त्रालयले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी त्यस्तो पदार्थ इन्धन, औजार वा संयन्त्रको प्रयोगमा बन्देज लगाउन सक्ने व्यवस्था छ । राज्यले

मौलिकहकको सुनिश्चितता प्रदान गर्नको लागि आवश्यक नीति, योजना र कार्यक्रमको बन्दोबस्त नमिलाउँदा नेपालको वायुको गुणस्तर निकै कमजोर रहेको छ । त्यसमा पनि काठमाडौँ उपत्यकाको विशिष्ट भौगोलिक अवस्थाले सिर्जित प्रतिकूल वायुमण्डलीय अवस्था र प्रदूषण स्रोतहरुको निरन्तर वृद्धि तथा तिनीहरुको व्यवस्थित सञ्चालन नहुँदा निकै गम्भिर अवस्था देखिएको छ । वायु

Top ten reasons (%) for outpatient consultations, FY 2071/72

प्रदूषणको असर बहुआयामिक हुन्छ । यसले मानव स्वास्थ्यको अलावा आर्थिक तथा सामाजिक पक्षमा समेत नकारात्मक प्रभाव पार्दछ । यसले मानव स्वास्थ्यतर्फ नसर्ने रोगहरुको सङ्क्रमण वृद्धि गराउँछ । स्वास्थ्य सेवा विभागको स्वास्थ्य व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको पछिल्लो तथ्यांकले पनि यसलाई पुष्टि गर्दछ । नेपालमा खासगरी काठमाडौं उपत्यकामा वायु प्रदूषणले मानिसलाई विशेषतः श्वासप्रश्वास, स्नायु, छालाको एलर्जी र प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्याहरु वढाएको देखिन्छ । प्रदूषणको डरले सडकमा मास्क लगाएर हिड्नु पर्ने, घरको छत, भित्ता, टेवलहरुमा धूलो टाँसिरहने, कपडाहरु चाँडो फोहोर हुँदा पानी तथा सावुन र श्रम समेतको अनावश्यक खपत बढेको छ । अर्को तर्फ नेपालमा विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत १० सम्पदामध्ये काठमाडौं उपत्यकामामात्र ७ सम्पदा पर्दछन् भने अन्य सयौं पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरु समेत उपत्यकाभित्र छन् । वायु प्रदूषणले त्यस्ता सम्पदाहरुमा स्टोन क्यान्सर गराई रूप, रङ्ग र आकर्षण घटाईरहेको विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरुले देखाएका छन् । यसबाट सम्पदा अवलोकनको लागि विभिन्न मुलुकहरुबाट भ्रमण गर्ने पर्यटकको संख्यामा कमी ल्याई पर्यटन उद्योगमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ भने विश्व सामु नेपालको छवि धुमिल तुल्याएको देखिन्छ । त्यसैगरी उपत्यकाको बढ्दो वायु प्रदूषणबाट कृषि वालीनाली, पारिस्थितिक प्रणाली र जैविक विविधतामा समेत नकारात्मक असर पुऱ्याएको छ । तसर्थ स्वीकृत मापदण्डअनुसार काठमाडौं उपत्यकाको वायुको गुणस्तर कायम गर्न प्रदूषणका स्रोतहरुको वस्तुगत अध्ययन, अनुसन्धान, लेखाजोखा र विश्लेषण गरी उपयुक्त नीति, योजना, कार्यक्रम र समयसापेक्ष प्रविधिको अवलम्बनमा जोड दिई प्रदूषकहरुको निष्काशन दरमा कमी ल्याउन सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनुपर्दछ ।

१३. **सिमेन्ट उद्योगको स्थापना** – वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा ७(१) मा कसैले पनि वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभाव पार्ने गरी वा जन जीवन र जन स्वास्थ्यका लागि खतरा हुन सक्ने किसिमले प्रदूषण सृजना गर्न वा तोकिएको मापदण्ड विपरीत कुनै यान्त्रिक साधन, औद्योगिक प्रतिष्ठान वा अन्य ठाउँबाट ध्वनी, ताप, रेडियोधर्मी विकिरण तथा फोहोर मैला निष्काशन गर्न, गराउन नहुने व्यवस्था छ । यसै व्यवस्थालाई टेकेर नेपाल सरकारले सरकारी स्वामित्वको चोभारमा सञ्चालित हिमाल सिमेन्ट कारखाना वन्द गरायो । त्यसैगरी वातावरण संरक्षणका लागि गोदावरी मार्बल उद्योग वन्द गराइयो । पछिल्लो समयमा धादिङको नैविसे क्षेत्रमा सिमेन्ट उद्योग खोल्न अनुमति प्रदान गर्दै आफै क्लिङकर उत्पादन गर्ने एक सिमेन्ट उद्योग सहित दुई सिमेन्ट उद्योग र थुप्रै कसर उद्योग सञ्चालनमा रहेका छन् ।

नौविसेबाट काठमाडौं उपत्यकामा वायु सजिलै प्रवेश गर्ने भएकोले त्यहाँको सिमेन्ट उद्योगको असर उपत्यकामा चलेको सिमेन्ट उद्योगको भन्दा खासै कम नहुने नारेलको वायु प्रदूषण सम्बन्धी अध्ययनबाट देखाइएको छ । त्यहाँका सिमेन्ट उद्योगले भट्टेडाँडाबाट चुनहुडुगा ल्याउने वताइएको छ । अर्को नौविसेसम्मको सुरुङ मार्ग निर्माण गर्ने प्रक्रिया पनि अगाडि बढेको देखिन्छ । योजना अनुसार सुरुङ मार्गले मूर्तता पायो भने नजिकमा सिमेन्ट उद्योग राखेर सुरुङ सञ्चालन गर्न पनि चुनौतिपूर्ण हुने देखिन्छ । यसले के देखाउँछ भने सरकारले वातावरण संरक्षणका लागि गर्ने निर्णयहरु गहिरो वैज्ञानिक अध्ययन तथा अनुसन्धानमा आधारित छैनन् केवल कामचलाउ र पर्याप्त गृहकार्य वेगरका छन् । सरकारले वायु प्रदूषण बढाउने किसिमका उद्योग सञ्चालनका

सुझाहरु

- वायु प्रदूषण नियन्त्रणका लागि अलग्गै कानूनको तर्जुमा,
- वायुको गुणस्तरमैत्री प्रविधिको प्रयोगलाई प्रोत्साहन,
- वायु प्रदूषणका प्रमुख स्रोतहरुको पहिचान गरी तिनीहरुबाट हुने उत्सर्जनमा आवश्यक नियन्त्रण,
- प्रदूषणमैत्री शहरी भौतिक पूर्वाधार विकास सम्बन्धी अलग्गै नीति, कानून र कार्यक्षेत्रगत शर्तहरुको व्यवस्था,
- अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने प्राज्ञिक संस्थाको स्थापना,
- वायु प्रदूषण नियन्त्रणका लागि पर्याप्त स्रोतसाधनको विनियोजन, संस्थागत क्षमताको सुदृढिकरण, प्रविधिको विकास र जनशक्तिको क्षमतामा सबलीकरण,
- व्यवसायिक क्षेत्रले अनिवार्य रूपमा सम्पूर्ण लागत (सामाजिक लागत समेत) व्यहोर्नु पर्ने नीतिको व्यवस्था,
- सरकारी निकायबाटै वायु प्रदूषण अवस्थाको अध्ययन तथा अनुसन्धान,
- वायुको गुणस्तर कायम गर्न समसामयिक मापदण्डको निर्धारण, मापन तथा त्यसको प्रभावकारी अनुगमन,
- 'प्रदूषकले तिर्नुपर्छ' भन्ने मान्यताको व्यवहारिक कार्यान्वयन,
- निकायहरुबीच प्रभावकारी समन्वय तथा सहकार्य ।

लागि अनुमति दिंदा व्यवस्थित अध्ययन अनुसन्धानबाट निष्किएका नतिजामा आधारित भई निर्णय गर्नुपूर्व पर्याप्त गृहकार्य गरी वातावरण मैत्री उद्योगको विकास गर्न जोड दिनु पर्दछ ।

खण्ड -४: निष्कर्ष

काठमाडौं उपत्यकाको भौगोलिक बनावटले गर्दा यसको विशिष्ट वायुमण्डलीय चरित्र देखिएको छ । यही अवस्थाको कारणले उपत्यकाको वायु प्रदूषण बहन गर्नसक्ने क्षमता अत्यन्त कमजोर रहेको छ । यसै तथ्यलाई दृष्टिगत गरी प्रदूषण जन्य स्रोतहरूको वैज्ञानिक अध्ययन तथा अनुसन्धानमा आधारित भई वस्तुपरक ढङ्गले विश्लेषण गरी यातायातका साधनहरूको सञ्चालन, विकास निर्माणका योजनाहरूको कार्यान्वयन, उद्योगधन्दा एवं कलकारखानाहरूको विकास र विस्तार गर्दै उत्पन्न फोहोरमैलाको उचित व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ । वातावरणमैत्री प्रविधिको आयात गर्दै त्यसको उपयोगलाई प्रोत्साहित गर्ने नीति अवलम्बन गरिनुपर्छ । निर्माण क्रियाकलापहरू बिक्रीको लागि तयार गरिएको पसल जस्तो बनाएर लामो समयसम्म चलाइरहने समयमा सम्पन्न नगर्ने कार्य तत्काल बन्द हुनुपर्छ । यसको लागि निर्माण सम्बन्धी विशिष्ट नीति, कानून, योजना र कार्य क्षेत्रगत शर्तहरूको निर्धारण गरिनुपर्दछ । वायु प्रदूषण नियन्त्रणलाई प्रभावकारी बनाउन विशिष्टकृत कानून बनाई प्रभावकारी ढङ्गबाट कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । यसो गरेको खण्डमा मात्र अधिकारमुखी विकासको अवधारणा अनुसार व्यवस्था गरिएको नागरिकको मौलिक हकको रूपमा रहेको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक सुनिश्चित हुनेछ र स्वच्छ सफा र सुन्दर काठमाडौंको सन्देश विश्वरभर पुग्नेछ ।

गैरकर राजस्व

खण्ड १: परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – सार्वजनिक वित्तको प्रमुख स्रोत राजस्व हो । सरकारी खर्चसंगै राजस्व पनि हरेक वर्ष बढिरहेको छ । नेपाल सरकारले परिचालन गर्ने राजस्वलाई कर राजस्व र गैरकर राजस्व गरी दुई वर्गमा विभाजन गरेको पाईन्छ । आय, मुनाफा, पूँजीगत लाभ, सम्पत्ति, उपभोग, तथा वस्तु तथा सेवाको कारोबारमा लाग्ने आयकर, रजिष्ट्रेशन शुल्क, सम्पत्ति कर, मूल्य अभिवृद्धि कर, भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क लगायत यस्तै प्रकृतिका केही शुल्कहरु कर राजस्वमा सरकारी सम्पत्तिबाट प्राप्त व्याज, लाभांश, भाडा, रोयल्टी, सरकारी वस्तु तथा सेवाको बिक्रीबाट प्राप्त हुने रकम, प्रशासनिक सेवा शुल्क, दण्ड जरिवाना र जफत आदिबाट प्राप्त हुने रकमलाई गैरकर राजस्व भनी वर्गीकरण गरिएको छ । गैरकर राजस्वलाई पनि सरकारको नियमनकारी भूमिकाबाट प्राप्त हुने आय र सेवा तथा सम्पत्तिको बिक्रीबाट प्राप्त हुने आय गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्ने गरिएको छ । कानूनको परिपालना नगर्ने व्यक्ति तथा निकायलाई न्यायिक तथा प्रशासनिक दण्ड, जरिवाना गर्ने र आवश्यक परे सम्पत्ति जफत गर्ने, प्राकृतिक स्रोत र सम्पदाको दिगो व्यवस्थापन तथा सदुपयोग गर्ने र सेवाग्राहीलाई छिटो, छरितो, गुणस्तरीय र प्रभावकारी रूपमा वस्तु तथा सेवा उपलब्ध गराउनेतर्फ गैरकर राजस्व नीति परिलक्षित रहेको हुन्छ । २०७२/७३ मा कुल राजस्वमा गैरकर राजस्वको अंश औसतमा १२ प्रतिशत रहेको छ । राजस्व संकलनमा नेपाल सरकार कार्यविभाजन नियमावलीले अर्थ मन्त्रालयलाई मुख्य भूमिका प्रदान गरेको छ ।
२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – २०७३/७४ मा कुल राजस्व असुली रु. ६ खर्ब ९ अर्ब १७ करोड ९९लाख ९६ हजार रहेको मध्ये गैरकर राजस्व असुली रु. ६१ अर्ब ६९ करोड ३६ लाख २८ हजार भएको छ । यस वर्ष कुल राजस्व असुलीमा गैरकर राजस्व असुलीको अंश १०.१३ प्रतिशत रहेको छ । गैरकर राजस्व आयका स्रोतहरु नेपाल सरकारका प्रायःजसो सबै निकायले परिचालन/संकलन गर्दै आएका छन् । गैरकर राजस्वका स्रोतहरु एकीकृत नभएको र राजस्व प्रक्षेपण गर्दा कुन कुन स्रोत र दरमा कति राजस्व प्राप्त हुन्छ यकिन गर्न नसकिएको अवस्था विगतदेखि नै विद्यमान रहेको छ । गैरकर राजस्वको कुल राजस्वको असुलीमा योगदान पक्षको प्रभावकारीता मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यले कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरी २०७२ मा प्रतिवेदन जारी गरिएको थियो । सो प्रतिवेदनको कार्यान्वयनको अवस्था समेतका आधार तथा उपरोक्त बमोजिमका उद्देश्य हासिल गर्नका लागि कार्यमूलक लेखापरीक्षणको विषय छनौट गरिएको हो ।
३. **नीतिगत व्यवस्था** – गैरकर राजस्व सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था देहायबमोजिम छः
राजस्व नीति तथा कार्यक्रमको कार्ययोजनामा “गैरकर राजस्वका दरहरु सेवाको लागत मूल्य तथा समय सान्दर्भिक कायम गरी सङ्कलन हुने निकायहरूसँग आवश्यक समन्वय गर्ने” विषय उल्लेख गरिएको छ ।
- ३.१. **चौधौँ आवधिक योजना (२०७३/७४-२०७५/७६)** – त्रिवर्षीय योजनामा राजस्व सम्बन्धमा देहायका व्यवस्था रहेका छन् :
 - (क) संघीय वित्तलाई आर्थिक समृद्धिको मूल आधार बनाउने ।
 - (ख) राष्ट्रिय कराधारको संरक्षण गरी करका आधार र दायरा विस्तार गर्ने ।
 - (ग) करका दरहरुलाई प्रतिस्पर्धी एवम् समन्यायिक बनाउने ।
 - (घ) संघीय संरचना अनुकूल कर तथा गैरकरका क्षेत्रहरुको पुनरावलोकन तथा बाँडफाँड गर्ने ।
- ३.२. **आर्थिक वर्ष (२०७३/७४) को बजेट बक्तव्यमा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्थाहरु** : –
- ३.२.१. **राजस्व नीति** –
 - (क) लगानी मैत्री करनीतिको माध्यमबाट आर्थिक समृद्धिको जग बसाल्ने ।
 - (ख) आर्थिक क्रियाकलाप मैत्री कर प्रणालीको कार्यान्वयनबाट अर्थतन्त्रलाई गतिशिल बनाउने ।
 - (ग) व्यापार सहजीकरण, संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि र प्रक्रियागत सुधार गरी स्वेच्छिक कर परिपालनामा वृद्धि गर्ने ।
 - (घ) संघीय वित्त सवलीकरणको लागि कराधारको संरचना र आर्थिक पारदर्शितामा जोड दिने ।

(ड) राजस्व परिचालनमा गैरकर राजस्वको योगदान बढाउने ।

३.२.२. अन्य व्यवस्था –

- (क) गैर कर सङ्कलन गर्ने निकायहरूलाई कानूनबाटै जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउने गरी कानुनी तथा संरचनात्मक सुधार गरिनेछ ।
- (ख) गैरकरका दरहरूलाई प्रत्येक दुई वर्षमा आर्थिक वर्ष अगाडी परिमार्जन गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।

४. **कानुनी व्यवस्था** – गैरकर राजस्व परिचालनमा सबै संवैधानिक अंग र सरकारी निकायहरू संलग्न रहेका छन् । तिनको लागि कानुनी व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छः

१. लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ ।
२. आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ ।
३. आर्थिक काँविधि नियमावली, २०६४ ।
४. आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्यविधि निर्देशिका, २०७३ ।
५. सालवसाली आर्थिक ऐनहरू, ।
६. स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ ।
७. नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ ।
८. हातहतियार खरखजाना ऐन, २०१९ ।
९. नेपाल नागरिकता नियमावली, २०६३ ।
१०. नागरिकता प्रमाणपत्र वितरण कार्यविधि निर्देशिका, २०६८ ।
११. विद्युत ऐन, २०४९ र नियमावली ।
१२. कम्पनी ऐन, २०६३ तथा संस्थानहरूको क्षेत्रगत ऐनहरू ।
१३. प्राइभेट फर्म रजिष्ट्रेशन ऐन, २०१४ ।
१४. नेपाल एजेन्सी ऐन, २०१४ ।
१५. निर्माण व्यवसाय ऐन, २०५५ ।
१६. वन ऐन, २०४९ ।
१७. राहदानी ऐन, २०२४ ।
१८. राहदानी नियमावली (तेश्रो संशोधन), २०७२ ।
१९. राहदानी निर्देशिका (पहिलो संशोधन), २०७१ ।
२०. सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ ।
२१. सडक बोर्ड ऐन २०५८ ।
२२. खानी तथा खनिज पदार्थ नियमावली, २०६० ।
२३. सवारी तथा यातायात व्यवस्था नियमावली, २०५४ ।
२४. सवारी तथा यातायात व्यवस्था कार्यविधि निर्देशिका, २०६० ।
२५. सवारी चालक अनुमती वितरण निर्देशिका, २०६९ ।
२६. नेपाल सरकार (काय विभाजन) नियमावली, २०७२ ।
२७. विभिन्न निकायहरूबाट जारी भएको परिपत्र, कार्यविधि, निर्देशन आदि ।

५. प्रमुख श्रोतहरू -

- ५.१. **दस्तुर तथा शुल्क** – फर्म रजिष्ट्रेशन, एजेन्सी रजिष्ट्रेशन, पर्यटन सेवा शुल्क, प्रवेशाज्ञा शुल्क आदि ।
- ५.२. **दण्ड, जरिवाना र जफत** – प्रशासनिक/न्यायिक दस्तुर दण्ड, जरिवाना, जफत ।
- ५.३. **सरकारी सम्पत्ति, सेवा तथा वस्तुको बिक्री तथा भाडा** – जलश्रोत क्षेत्रको आय, शिक्षा, वन, यातायात क्षेत्रको आय ।
- ५.४. **लाभांश** – वित्तीय, व्यापारिक, औद्योगिक र सेवामूलक प्रतिष्ठानमा भएको लगानी बापत प्राप्त हुने आय ।

- ५.५. **ब्याज** – वित्तीय, व्यापारिक, औद्योगिक र सेवामूलक प्रतिष्ठानमा भएको लगानीबापत प्राप्त हुने ब्याज ।
- ५.६. **रोयल्टी र सरकारी सम्पत्ति बिक्री** – खानी, क्यासिनो, पर्वतारोहण, निकुञ्ज क्षेत्र तथा जलश्रोत सम्बन्धी रोयल्टी ।
- ५.७. **साँवा फिर्ता** – सरकारले ऋण लगानी गरेका प्रतिष्ठानबाट प्राप्त साँवा फिर्ता रकम ।
- ५.८. **दातव्य तथा विविध आय** – सरकारलाई प्राप्त हुने विभिन्न चन्दा, दान, उपहार र विविध आय ।
६. **गैरकर राजस्वको उद्देश्य एवं लक्ष्य** – अर्थ मन्त्रालयको राजस्व नीतिमा गैरकर राजस्वलाई लागत प्रभावी र पारदर्शी बनाइने उल्लेख छ । विदेशी सहायताको निर्भरता कम गर्नको लागि सरकारले आन्तरिक राजस्वको परिचालनमा बढी जोड दिई कर राजस्वसँगै गैरकर राजस्वको व्यवस्थापनमा पनि जोड दिँदै आएको छ । अर्थ मन्त्रालयले कूल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपातमा राजस्व वृद्धिको समूचित वातावरण तयार गर्ने रणनीतिक उद्देश्य लिएको छ ।

गैरकर राजस्वको केही वर्षको अनुमान र असुलीको स्थिति देहाय बमोजिम रहेको छः

(रु. करोडमा)

आर्थिक वर्ष	वार्षिक अनुमान	असुली	असुली प्रतिशत
२०६९/७०	३७०३.२५	३६८०.६२	९९.३८
२०७०/७१	३९९९.९७	४४९७.९५	११०.६७
२०७१/७२	४८२९.८३	४९९९.०७	१०३.५९
२०७२/७३	४८००.००	६९३९.३२	१२७.७४
२०७३/७४	५५३०.४७	६९६९.३६	११९.५५

७. **वित्तीय स्थिति** – गैरकर राजस्व असुलीका लागि विभिन्न कार्यालयहरूमा कार्यको प्रकृति अनुरूप नेपाल सरकारले बजेट व्यवस्थापन गर्दै आएको छ । मुलुकका सबै प्रशासनिक निकायमा कार्यरत जनशक्ति गैरकर राजस्व सङ्कलनमा संलग्न रहँदै आएका छन् । गैरकर राजस्व प्रतिवेदन, २०७० समेतको अध्ययनबाट गैरकर राजस्व सङ्कलनमा मुख्यतया निम्नानुसारका निकाय संलग्न रहेका छन् :

- अर्थ मन्त्रालय, सरकारी संस्थानहरू ।
- उर्जा मन्त्रालय र विद्युत विकास विभाग ।
- गृह मन्त्रालय र जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू ।
- सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय, मुद्रण र सूचना विभाग, नेपाल दुरसञ्चार प्राधिकरण ।
- स्थानीय विकास मन्त्रालय ।
- भौतिक पूर्वाधार निर्माण तथा यातायात मन्त्रालय, सडक विभाग, सडक बोर्ड नेपाल ।
- भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभाग र नापी विभाग ।
- स्वास्थ्य मन्त्रालय, औषधि व्यवस्था विभाग ।
- संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग, पर्यटन विभाग, पर्यटन बोर्ड ।
- वन विभाग र जिल्ला वन कार्यालयहरू ।
- वाणिज्य मन्त्रालय, वाणिज्य विभाग, खानी तथा भूगर्भ विभाग ।
- उद्योग मन्त्रालय, कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय ।
- सिँचाई मन्त्रालय, सिँचाई कार्यालयहरू ।
- जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय, वातावरण विभाग ।
- रक्षा मन्त्रालय ।
- न्यायालयहरू ।

८. **कार्यसञ्चालन स्थिति** – गैरकर राजस्वको कार्य सञ्चालनको अवस्था देहायबमोजिम रहेको छ :

- गैरकर राजस्वको समग्र प्रशासन नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७२ बमोजिम अर्थ मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रमा रहेको छ । सबै निकायहरु यसका लागि जिम्मेवार रहेका छन् ।
- विगत तीन आर्थिक वर्षमा औसत गैरकर राजस्व असूली १४.२८ प्रतिशत रहेको छ ।
- महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयले विभिन्न मन्त्रालय निकायबाट गैरकर राजस्वको आर्थिक विवरण सङ्कलन गरी केन्द्रीय आर्थिक विवरण तयार गर्ने गरेको छ ।
- तथ्याङ्क प्रशोधन र विश्लेषणमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कको समेत भूमिका रहेको छ ।
- नेपाल सरकारका अधिकांश निकायबाट गैरकर सङ्कलन हुने र सोको स्थानीय स्तरमा व्यवस्थापन आन्तरिक राजस्व कार्यालय, भन्सार कार्यालय र कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले गर्ने गरेका छन् ।
- संसदीय समितिहरुबाट समय समयमा गैरकर राजस्व सम्बन्धमा सुझाव तथा निर्देशन गर्ने गरेको पाईन्छ ।

९. **प्रतिवेदनमा गैरकर** – राजस्व परिचालनमा गैरकर राजस्वको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको विषयमा विगत केही वर्षदेखिका राजस्व परामर्श समितिका प्रतिवेदनहरुले पनि औल्याएका छन् । राजस्व प्राप्तिका महत्वपूर्ण स्रोतहरु भएपनि कर सङ्कलनका आधार विभिन्न विषयगत ऐन, नियम र नेपाल सरकारका निर्णयमा निर्भर रहनु, विगत धेरै वर्षदेखि विषयगत ऐन तथा नियमावलीले तोकेको सेवा शुल्क, दस्तुर आदि पुनरावलोकन हुन नसक्नु, सरकारले सर्वसाधारणलाई उपलब्ध गराउने वस्तु तथा सेवाको मूल्यमा पुनरावलोकन हुन नसक्दा नेपाल सरकारलाई यी स्रोतहरुबाट प्राप्त हुनुपर्ने परिमाणमा राजस्व प्राप्त हुन नसकेको तथ्यलाई विभिन्न वर्षका राजस्व परामर्श समितिले सरकार समक्ष पेश गरेका प्रतिवेदनहरुले औल्याएका छन् । त्यसैगरी गैरकर राजस्वको दायरा विस्तार सम्बन्धी अध्ययन कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन २०७२, अन्य विषयगत मन्त्रालय/निकायहरुको लेखापरीक्षण प्रतिवेदनहरुले समेत गैरकर राजस्वका सम्बन्धमा सुधारका लागी सुझावहरु दिएको पाईन्छ ।

खण्ड २: लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

१०. **उद्देश्य** – नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७२ बमोजिम मूलभूतरूपमा अर्थ मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रमा रहेको गैरकर परिचालन गर्ने निकायहरुमा गैरकर राजस्व सङ्कलन, परिचालन र व्यवस्थापनमा देखिएका कमी कमजोरीको विश्लेषण सहित उपलब्ध स्रोत तथा साधनको अधिकतम उपयोग गरी समय सापेक्ष गैरकर राजस्वको क्षेत्र विस्तारमा दक्षतापूर्वक र प्रभावकारी ढङ्गबाट कार्य गर्न सुझाउ दिनु लेखापरीक्षणको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ भने सहायक उद्देश्यहरु देहायबमोजिम रहेका छन् :
- गैरकर राजस्व सङ्कलनमा देखिएको समस्या पहिचान गरी कर सङ्कलन तथा परिचालनका सम्बन्धमा विद्यमान नीतिमा हुनपर्ने पुनरावलोकनका लागि सुझाव प्रस्तुत गर्ने ।
 - सङ्कलित राजस्वको उपयोग, उपलब्धी र औचित्यता सम्बन्धमा विश्लेषण सहित व्यवस्थित तवरबाट गैरकर वृद्धिका लागि सुझाव प्रस्तुत गर्ने ।
 - गैरकरको योगदान विश्लेषण सहित अवस्था मूल्याङ्कन गर्ने ।
११. **क्षेत्र** – उल्लेखित उद्देश्यहरु हासिल गर्न लेखापरीक्षणको क्षेत्र देहाय बमोजिम रहेको छ :
- नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, आर्थिक अवस्थाको सम्बन्धमा श्वेतपत्र, आर्थिक सर्वेक्षण, बजेट वक्तव्य ।
 - अर्थ मन्त्रालय र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयका प्रकाशन तथा प्राप्त हुने सूचना तथा तथ्याङ्कहरु ।
 - गैरकर सम्बन्धमा विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनले दिएका सुझावहरुको कार्यान्वयन स्थिति ।
 - गैरकर राजस्व सम्बन्धित नीतिगत व्यवस्थाहरु ।
 - विगत आर्थिक वर्षका आर्थिक सूचना तथा अन्य तथ्याङ्कहरु ।
 - विभिन्न सरकारी निकायबाट सङ्कलित राजस्वको दर निर्धारण, प्रक्षेपण, सङ्कलन तथा उपयोग स्थिति ।

- विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख तथा समाचारहरु ।

गैरकर राजस्वको परिचालन प्राय सबै सरकारी कार्यालयबाट हुने भएता पनि ती सबैलाई लेखापरीक्षण क्षेत्रमा समावेश गरिएको छैन ।

१२. **पद्धति** – गैरकर राजस्वको असुली र दायरा विस्तारको लेखापरीक्षण गदां देहाय बमोजिमको पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ ।

- ऐन, नियमहरुको अध्ययन र राजस्व लक्ष्य निर्धारण प्रकृयाको विश्लेषण ।
- गैरकर राजस्व सङ्कलन र परिचालनमा संलग्न निकायसँग अन्तरकृया, कार्यशाला र कार्यपत्र प्रस्तुति ।
- गैरकर राजस्व सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनको अध्ययन विश्लेषण ।
- गैरकर राजस्व सम्बन्धमा सूचना तथा तथाङ्कहरुको सङ्कलन र विश्लेषण ।
- प्रश्नावलीहरुको निर्माण र छलफल, अन्तरवार्ता ।
- अर्थ मन्त्रालयले गैरकर सम्बन्धी राख्ने अभिलेखहरुको परीक्षण, अध्ययन र विश्लेषण ।
- विद्युतीय माध्यमबाट उपलब्ध भएसम्म सूचना सङ्कलन ।
- विगत वर्षहरुको गैरकर राजस्व असुलीको विश्लेषण ।
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले राख्ने गरेका गैरकर सम्बन्धी तथ्याङ्क, अभिलेखको अध्ययन, परीक्षण र विश्लेषण,
- नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट प्राप्त गैरकर राजस्वको बैङ्क विवरणको अध्ययन, परीक्षण र विश्लेषण ।
- प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयारी र प्रस्तुति ।

प्रमाणहरु सङ्कलनमा प्रक्रियामूलक एवं नतिजामूलक विधिलाई अवलम्बन गरिएको छ भने प्रमाण विश्लेषणमा सारभूत तथा विश्लेषणात्मक विधिलाई अवलम्बन गरिएको छ ।

१३. **जोखिम निर्धारण** – लेखापरीक्षण उद्देश्य र अनुशीलन श्रृङ्खला अन्तर्गत सम्बन्धित निकायबाट प्राप्त सूचना, विवरण र जानकारीका आधारमा अन्तरनिहित जोखिम, जोखिम नियन्त्रण वातावरण तथा अवशिष्ट जोखिमको मूल्याङ्कन, विश्लेषण, संभावना र असर तथा परीक्षण गर्ने विषयको पहिचान गरिएको छ ।

१४. **लेखापरीक्षणको सीमा** – लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्दा निम्न सीमाहरु पहिचान गरीएका छन् :

- गैरकर राजस्व परिचालन प्रायः सबै सरकारी कार्यालयबाट हुने भए तापनि सबै निकाय र क्षेत्रलाई लेखापरीक्षणमा समावेश गरिएको छैन ।
- लेखापरीक्षणका क्रममा सरकारी निकायहरुको अभिलेख व्यवस्थापन, व्यवस्थापनमा हेरफेर, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीमा रहेका कमजोरी कारण विषयसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण जोखिम र क्रियाकलाप समेटिएको छैन ।
- गैरकर राजस्व संकलन गर्ने निकायहरुको छनौट गर्दा लेखापरीक्षणको पूर्व तयारी देखि अन्तिम प्रतिवेदन तयारी सम्मका लागि उपलब्ध समय, श्रोत, साधन अन्तरनिहित जोखिम र परिस्थितिजन्य अन्य कारणहरुको जटिलता ।

खण्ड ३: लेखापरीक्षणबाट देखिएको व्यहोरा

१५. **सकारात्मक पक्ष** – राजस्व प्रशासनका कार्यप्रणाली र कार्यविधिलाई आधुनिकीकरण गर्दै विद्युतीय माध्यमको प्रयोगबाट केही कार्यालयमा गैरकर राजस्व असुली प्रक्रियामा सहजीकरण भै राजस्व सङ्कलनमा वृद्धि, सङ्कलन भएको अवस्थालाई सकारात्मक रूपमा लिन सकिन्छ ।

१६. **समस्या र चुनौती** – गैरकर राजस्वका लागी जिम्मेवार निकायको निर्धारण नहुनु, निकायबीचमा समन्वय र सहकार्यको अभाव हुनु, प्रत्यक्ष करलाई बढी महत्व दिनु, समयानुकूल गैरकर प्रणालीमा परिमार्जन नहुनु, प्राकृतिक स्रोत उपयोग र पर्यटनको पर्याप्त विकास नहुनु, सरकारी सम्पतिको बिक्रीबाट पर्याप्त आमदानी हुन नसक्नु, सेवा प्रवाह प्रभावकारी नहुनु, प्रक्षेपण प्रणाली व्यवस्थित नहुनु, एकीकृत नीति र कानूनको अभाव, नियमनकारी निकायको अप्रभावकारिता, गैरकरको क्षेत्र विस्तार नहुनु, सार्वजनिक

संस्थानहरु घाटामा रहनु, कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम कमी हुनु, वर्षान्तको नगद दाखिला सम्बन्धी समस्या कायम रहनु, गैरकर व्यवस्थापनमा अपेक्षित रूपमा सूचना प्रविधिको कम उपयोग हुनु, भौतिक पूर्वाधारको अभावमा कार्यसञ्चालनमा असर जस्ता समस्याहरु रहेका छन् । यसमा कर नीतिलाई स्थिर र अनुमानयोग्य बनाउनु, व्यवसायिक जनशक्तिको व्यवस्था गर्नु, राजस्व असुली तथा यथार्थपरक वित्तीय विवरण तयार गर्नु, सूचना प्रविधि प्रणालीको अवलम्बन गर्नु तथा अन्य निकायहरूसँग प्रभावकारी समन्वय गर्नु जस्ता चुनौतीहरु रहेका देखिन्छन् ।

१७. विद्यमान स्थिति -

१७.१. गैरकर राजस्व असुली - सम्बन्धित निकायहरुले तत्सम्बन्धि ऐन तथा नियमहरुका साथै प्रत्येक वर्षको आर्थिक ऐनमा व्यवस्था भएबमोजिम गैरकर राजस्व सङ्कलन गर्नुपर्दछ । यससम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नअनुसार छन् :

१७.१.१. गैरकर असुली - विगत पाँच वर्षको समग्र गैरकर राजस्वको अनुमान तथा असुली देहायबमोजिम रहेको देखिन्छ :

(रु. करोडमा)

आर्थिक वर्ष	वार्षिक अनुमान	असुली	असुली प्रतिशत
२०६९/७०	३७०३.२५	३६८०.६२	९९.३८
२०७०/७१	३९९१.९७	४४१७.९५	११०.६७
२०७१/७२	४८२१.८३	४९९१.०७	१०३.५१
२०७२/७३	४८००.००	६१३१.३२	१२७.७४%
२०७३/७४	५५३०.४७	६९६९.३६	११९.५५%

प्रत्येक वर्ष गैरकर राजस्वको सङ्कलन वृद्धि हुँदै जानुका साथै लक्ष्यभन्दा असुली बढी रहेको देखिन्छ । २०६९/७० मा अनुमानभन्दा घटी गैरकर राजस्व असुली भएकोमा अन्य वर्षहरुमा अनुमानभन्दा बढी गैरकर राजस्व असुली भैरहेको पाइन्छ ।

१७.१.२. गैरकर राजस्वको योगदान - नेपालमा २०६०/६१ भन्दा अगाडि गैरकर राजस्व घटबढ भएको देखिएको छ । त्यसपछिका वर्षहरुमा भने कर राजस्व असुलीको अनुपातमा गैरकर राजस्व निरन्तर घटिरहेको पाइन्छ । २०७३/७४ मा अधिल्लो वर्षको तुलनामा कर २९.९१ प्रतिशत र गैरकर ०.४९ राजस्वको असुली भएको देखिन्छ । २०६९/७० देखि २०७३/७४ को अवधिमा कर, गैरकर र कुल राजस्वको असुलीमा वार्षिक औसत वृद्धिदर क्रमशः २१.०५, १३.१६ र १९.०५ प्रतिशत रहेको छ । २०६८/६९ देखि २०७३/७४ को अवधिमा गैरकर राजस्वको असुली वृद्धिदर घट्दो प्रवृत्तिमा रहेको छ । कर र गैरकरका असुली पछिल्ला वर्षहरुमा बढिरहेको छ । कर राजस्वको बढ्ने दर भन्दा गैरकर राजस्वको बढ्ने दर न्यून छ । कूल राजस्वमा गैरकरको हिस्सा २०६८/६९ बाहेकका सबै वर्षहरुमा घटिरहेको छ र घट्ने क्रम जारी छ । कूल राजस्वमा गैरकर राजस्वको स्थिति देहायबमोजिम रहेको छ :

(रु. करोडमा)

आर्थिक वर्ष	कर		गैरकर		कुल राजस्व		कुल राजस्वमा	
	रकम	वृद्धि प्रतिशत	रकम	वृद्धि प्रतिशत	रकम	वृद्धि प्रतिशत	कर प्रतिशत	गैरकर प्रतिशत
२०६८/६९	२११७२.२०	३२.५५	३२६५.१०	१५.४५	२४४३७.३०	३७.३५	८६.६४	१३.३६
२०६९/७०	२५९२१.५०	२२.४५	३६८०.६०	१४.२५	२९६०२.१०	२१.१५	८७.५७	१२.४३
२०७०/७१	३१२४४.००	२०.५५	४४१८.००	१४.१५	३५६६२.००	२०.५५	८७.६१	१२.३९
२०७१/७२	३५५९५.५०	१३.९५	४९९१.००	१४.०५	४०५८६.५०	१३.८५	८७.७०	१२.३०
२०७२/७३	४२१४२.६४	१८.३९	६१३१.३२	२२.८५	४८२७२.९९	१८.९४	८७.३०	१२.७०
२०७३/७४	५४७४८.६४	२९.९१	६९६९.३६	०.४९	६०९१८.००	२०.७६	८९.८७	१०.१३
औषत		२१.०५		१३.१६		१९.०५	८७.७८	१२.२२

स्रोत - आर्थिक सर्वेक्षण -विभिन्न आर्थिक वर्ष, अर्थ मन्त्रालय ।

१७.२. गार्हस्थ उत्पादनमा योगदान - कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कर राजस्वको तुलनामा गैरकर राजस्वको योगदान नगन्य रहेको देहायको तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ ।

आर्थिक वर्ष	कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कर राजस्व	कुल गार्हस्थ उत्पादनमा गैरकर राजस्व	कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कुल राजस्व
२०६१।६२	९.२	२.७	११.९
२०६३।६४	९.८	२.३	१२.१
२०६६।६७	१३.४	१.५	१४.९
२०६८।६९	१३.९	२.१	१६.०
२०६९।७०	१५.३	२.२	१७.५
२०७०।७१	१६.३	२.३	१८.६
२०७१।७२	१६.५	१.९	१८.४
२०७२।७३	१८.६	२.७	२१.३
२०७३।७४	१९.५	२.८	२२.३

स्रोत – आर्थिक सर्वेक्षण, अर्थ मन्त्रालय ।

कूल गार्हस्थ उत्पादनमा २०६१।६२ मा कर राजस्वको योगदान ९.२ प्रतिशत थियो भने गैरकर राजस्वको योगदान २.७ प्रतिशतमा सिमित रह्यो । २०७३।७४ मा कर राजस्वको योगदान १९.५ प्रतिशत छ भने गैरकर राजस्वको योगदान २.८० प्रतिशत मात्र छ । कुल राजस्वको योगदान भने कर राजस्वको भन्दा केहीले बढेर २२.३० प्रतिशतमा पुगेको छ ।

१७.३. क्षेत्रगत योगदान – गैरकरका स्रोतहरूमा सरकारी सम्पत्तिबाट प्राप्त आय लगायत वस्तु तथा सेवाको बिक्री, विभिन्न प्रकारका दस्तुरहरू र दण्ड जरिवाना तथा जफत आदिबाट प्राप्त पर्दछन् । सरकारी सम्पत्तिबाट प्राप्त आय सबैभन्दा ठूलो स्रोतको रूपमा रहेको छ भने त्यसपछिको अर्को महत्वपूर्ण स्रोत वस्तु तथा सेवाको बिक्रीबाट प्राप्त आय रहेको छ । गैरकर असुलीको प्रतिशतलाई हेर्दा करिब ५० प्रतिशत असुली सरकारी सम्पत्तिको लगानी र धारा, विजुली, नहरको पानी जस्ता प्राकृतिक सम्पत्तिको उपयोग गराउन मात्र प्रयोग भएको छ । सम्पत्तिको लगानी शेयर, ऋण, सम्पत्तिको बहाल, रोयल्टी तिर्ने शर्तमा दिएका वस्तुहरूमा भएको छ । प्रशासनिक सेवाको उपलब्धता र प्रशासनीक एवं न्यायिक दण्ड जरिवानाबाट करिब १२ प्रतिशत गैरकर प्राप्त हुन्छ । भिसा, राहदानी पर्वतारोहण जस्ता उपयोगबाट करिब २५ प्रतिशत गैरकर राजस्व प्राप्त हुन्छ । बाँकी करिब ४ प्रतिशत गैरकर राजस्व अनुदान वाहेकको स्वेच्छिक हस्तान्तरण र अन्य पूँजीगत राजस्वबाट प्राप्त हुने गरेको छ ।

१७.३.१. शीर्षकगत योगदान – गैरकर राजस्वको शीर्षकगत योगदान देहायबमोजिम रहेको छ :

(रु. करोडमा)

गैरकर शीर्षक	२०६९।७०	२०७०।७१	२०७१।७२	२०७२।७३
सम्पत्ति आय	१७६०.८२(४७.८)	२०६७.५१ (४६.८)	२२६८.८७ (४५.५)	२६१५.९० (४२.९८)
क) व्याज	५२.७८	१६५.५५	१९३.००	३११.०२
ख) लाभांश	१०८४.३६	१२९९.२१	१३७१.१७	१४९८.३१
ग) भाडा र रोयल्टी	६२३.६८	६०२.७५	७०४.७०	८०६.५७
वस्तु तथा सेवाको बिक्री	११२४.७० (३०.६)	११६४.५३(२६.४)	१२२३.५५३ (२४.५)	१३८४.७० (२२.७५)
क) वस्तु तथा बिक्रीबाट प्राप्त आय	५३७.४१	६२९.७८	७३०.००	८३८.८६
ख) प्रशासनिक सेवा शुल्क	५८७.२९	५३४.७५	४९३.५३	५४६.०२
दण्ड, जरिवाना र जफत	३३.८१ (०.९)	४५.२७ (१.०)	१२५.४३ (२.५)	७८.८९ (१.३)
अनुदान वाहेक स्वेच्छिक हस्तान्तरण	०.५१ (०.०)	०.२४ (०.०)	०.४९ (०.०)	०.३० (०.०)
विविध आय	७६०.७३(२०.७)	११४०.३८ (२५.८)	१३७१.२(२७.५)	२००६.७४ (३२.९६)
प्रशासनिक शुल्क, भ्रमण तथा पर्यटन	६७६.४२	१०५२.७९	१२४३.४७	१२१४.७८
अन्य राजस्व	८३.२२	८७.०५	१२७.३३	७९१.५६
पूँजीगत राजस्व	१.०९	०.५४	०.४०	०.४०६
जम्मा	३६८०.५७ (१००)	४४१७.९३(१००)	४९८९.५२(१००)	६०८६.५३ (१००)

स्रोत – एकीकृत वित्तीय विवरण, म. ले. नि. का (विभिन्न वर्ष) ।

१७.३.२. शेयर लगानी र लाभांश – सरकारको सार्वजनिक संस्थानहरूमा शेयर लगानीको हिस्सा बढ्दो प्रवृत्तिमा रहेको छ भने प्राप्त लाभांश घट्दो दरमा रहेको पाइन्छ । संस्थानहरूमा सरकारले गरेको लगानी र

लाभांश विवरण हेर्दा लगानी बापत गैरकरमा न्यून योगदान देखिन्छ । शेयर लगानी र लाभांशको विगत वर्षको अवस्था देहायबमोजिम छ :

(रु.करोडमा)

आर्थिक वर्ष	शेयर ठलगानी	लाभांश रकम	लाभांश प्रतिशत
२०६९/७०	१०७६६.३८	६९९.०२	६.५०
२०७०/७१	११५८१.४४	६६१.८७	५.७०
२०७१/७२	१२६१६.०३	६४५.८५	५.१०
२०७२/७३	१३९५२.४६	७८१.१४	५.४४

स्रोत – एकीकृत वित्तीय विवरण, म.ले.नि.का (विभिन्न वर्ष) ।

१७.३.३. ऋण लगानी र व्याज – सरकारको विभिन्न सार्वजनिक संस्थानहरूमा २०७२/७३ मा रु.२ खर्ब १ अर्ब ५५ करोड ७५ लाख ऋण लगानी गरेको देखिन्छ । त्यस आर्थिक वर्षमा मात्र रु.२४ अर्ब ७९ करोड लाख ऋण लगानी भएको छ । यस बापत नेपाल सरकारलाई रु.३६ अर्ब ३६ करोड व्याजका रूपमा गैरकर आम्दानी प्राप्त भएको छ । महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयको विवरण अनुसार हालसम्म रु.१ खर्ब ८ अर्ब ६८ करोड सांवा र व्याज उठ्न बाँकी देखाएकोमध्ये व्याज रु.८९ अर्ब १६ करोड गैरकर उठ्न बाँकी देखिन्छ । उक्त उठ्न बाँकी व्याज बापतको गैरकरसम्बन्धी अद्यावधिक विवरण तयार गरी लगत राखेर असुल गर्न सम्बन्धित निकायले गम्भीरतापूर्वक लिनुपर्दछ ।

गैरकर राजस्व आम्दानीमा सार्वजनिक संस्थानको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ । तर शेयर र ऋण लागानीको अनुपातमा प्राप्त लाभांश र व्याज आम्दानी उल्लेख्य नरहेको देखिन्छ । सार्वजनिक संस्थान संचालनलाई व्यावसायिक र कुशल बनाई गैरकर राजस्व आम्दानी वृद्धि तर्फ मन्त्रालयले गम्भीरतापूर्वक पहल गर्नुपर्दछ ।

१७.३.४. प्रचुर जलस्रोतको सम्भावना भएको देशको अवस्था हेर्दा वन जंगल, पानी, ढुंगा बालुवा जंगली जनावर सरकारी आयका महत्वपूर्ण स्रोत हुन सक्ने देखिन्छ । तर २०७०/७१ मा पानीको शुल्क बापत रु.७ लाख र सिंचाइ बापत रु.१० लाख तथा काठ दाउरा जस्ता वन स्रोतबाट रु.१ अर्ब २२ करोड ३० लाख रकम वहाल र रोयल्टी बापत असुल भएको छ ।

१७.३.५. त्यसैगरी २०७३/७४ मा पानीको शुल्क रु.८ लाख, सिंचाइ बापत रु.१८ लाख, काठ दाउरा वन स्रोतबाट रु.१ अर्ब ५६ करोड ८७ लाख तथा रोयल्टी बापत रु.५ अर्ब ९ करोड ६४ लाख असुल भएको छ ।

१७.३.६. खानी तथा भूगर्भ विभागले खानी तथा खनिज पदार्थ नियमावली, २०६० अनुसार खानी अनुमति दस्तुर, खानीबाट उत्पादित वस्तुको आधारमा उत्पादकले बुझाउनु पर्ने रोयल्टी, भूगर्भ सम्बन्धी नक्सा विक्री, खानीको परीक्षण शुल्क आदि संकलन गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा खनिज पदार्थको बजार मूल्यको ४ देखि ८ प्रतिशतसम्म रोयल्टी लाग्ने गरेको पाइन्छ । विगत ३ वर्षमा खानी रोयल्टी बापत अनुमान र असुली देहाय बमोजिम रहेको देखिन्छ ।

(रु.हजारमा)

आर्थिक वर्ष	अनुमान	असुली	असुली प्रतिशत
२०७३/७४	७.९२	४१.३६	५२१.९९
२०७२/७३	७.५०	२७.६८	३६९.१७
२०७१/७२	९.०९	९.७३	१०७
२०७०/७१	६.१८	६.९६	११३
२०६९/७०	३.८६	६.९४	१७९

स्रोत– एकीकृत वित्तीय विवरण, म.ले.नि.का. (विभिन्न वर्ष) ।

खानी रोयल्टी अनुमानको तुलनामा २०६९/७० मा १७९ प्रतिशत असुली भएको देखिन्छ भने २०६९/७० मा रु.६ करोड ९३ लाख ५८ हजार असुली भएकोमा २०७०/७१ मा लक्ष्य रु.६ करोड १८ लाख ३८ हजार गरेबाट अनुमानको प्रणाली व्यवस्थित भएको देखिँदैन । २०६९/७०, २०७०/७१, २०७१/७२, २०७२/७३ र २०७३/७४ मा क्रमशः रु.६ करोड ९३ लाख, रु.६ करोड ९५ लाख, रु.९ करोड ७२ लाख, २७ करोड ६८ लाख र ४१ करोड २६ लाख असुली भएको छ । लक्ष्यको तुलनामा क्रमशः १७९, ११३ र १०७, ३६९.१७ र ५२१.९९ प्रतिशत असुली भएको देखिँदा अनुमानमा यथार्थता देखिएन भने असुली प्रतिशत घट्दो दरमा रहेको छ ।

खानी तथा खनिज पदार्थ नियमावली, २०६० संशोधन गरी समसामयिक रूपमा शुल्कमा पुनरावलोकन गर्नुपर्ने, उत्पादित वस्तुका आधारमा लिने व्यवस्थालाई निश्चित प्रतिशतमा लैजादा असुलीमा पर्ने प्रभावको विश्लेषण गर्नु पर्ने स्थिति छ । खानी तथा खनिज पदार्थको विषयमा अनुसन्धान गर्ने, सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने, उत्खनन गर्ने कार्यलाई व्यापक र प्रभावकारी बनाएमा यस क्षेत्रको राजस्व संकलनमा थप वृद्धि गर्नुपर्ने अवस्था पनि छ ।

१७.३.७. उर्जा मन्त्रालय र विद्युत विकास विभागबाट सङ्कलन हुने राजस्वको प्रमुख स्रोत विद्युत रोयल्टी हो । रोयल्टीको दर, इजाजत दस्तुर विद्युत नियमावलीले व्यवस्था गरेको छ । १ मेगावाट भन्दा कम उत्पादन हुने विद्युत गृहबाट विद्युत रोयल्टी लिने व्यवस्था छैन । विगत वर्षमा जलस्रोत क्षेत्रको रोयल्टी बापत अनुमान र असुली देहाय बमोजिम रहेको देखिन्छ ।

(रु.करोडमा)

आर्थिक वर्ष	अनुमान	असुली	असुली प्रतिशत
२०७३/७४	११.७७	१९१.०७	१६२.३१
२०७२/७३	१०९.६८	१७८.०९	१६२.३७
२०७१/७२	२०९.८४	१३०.२३	६२.०६
२०७०/७१	२१४.२६	१२५.८४	५८.७३
२०६९/७०	२६५.१७	१५६.४४	५९.००

स्रोत – एकीकृत वित्तीय विवरण, म.ले.नि.का. (विभिन्न वर्ष) ।

उपरोक्त विवरणबाट जलस्रोत क्षेत्रको आय तथा रोयल्टी अनुमानको तुलनामा न्यून रहेको प्रष्ट हुन्छ । रोयल्टी नतिर्नेलाई असुलीको कारवाही तथा जरिवाना सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था देखिदैन । त्यस्तै १००० मेगावाट भन्दा बढी विद्युत उत्पादन गर्ने उत्पादकसँग छलफल र सहमतिका आधारमा विद्युत रोयल्टी निर्धारण गर्ने व्यवस्था रहेकोमा कार्यविधि निर्माण भएको देखिदैन । साथै विद्युत उत्पादकहरूले पूंजी बजारबाट प्राथमिक शेयर सङ्कलन गरी आफ्नो लगानी फिर्ता उठाउने, ३० वर्षपछि विद्युत गृह सरकारलाई फिर्ता हुँदा सोपछि विद्युत रोयल्टी, सर्वसाधारणको शेयर लगानी र विद्युत उत्पादकले शेयर लगानीमा सृजना गर्ने विकृतिका सम्बन्धमा नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकाय गम्भीर हुनुपर्ने अवस्था छ । अतः विद्युत नियमावली पुनरावलोकन गर्नुपर्ने र कार्यविधि निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१७.३.८. वन ऐन, २०४९ बमोजिम वन तथा वन पैदावार बिक्री गरे बापत प्राप्त हुने आय, काठ बिक्री, लिलाम वा छोडपूर्जी जारी गर्दा प्राप्त हुने रकमहरू गैर करका मुख्य स्रोतहरू रहेका छन् । विगत वर्षमा वन तथा वन पैदावार बिक्री बापत प्राप्त आय तथा वन रोयल्टीको अनुमान र असुली देहायबमोजिम रहेको देखिन्छ ।

(रु.करोडमा)

आर्थिक वर्ष	अनुमान	असुली	असुली प्रतिशत
२०७३/७४	१४४.३१	१५६.८७	१०८.७०
२०७२/७३	२१३४.४५	९८.०९	७२.९६
२०७१/७२	१७७.६९	१२२.१५	६८.७४
२०७०/७१	१४५.९७	१२२.३१	८३.७९
२०६९/७०	१२७.७७	१३५.६९	१०६.२०

यस क्षेत्रको आय २०६९/७० मा लक्ष्यको १०६.२० असुली भए तापनि तत्पश्चात अनुमानबमोजिम असुली हुनसकेको देखिदैन । २०६९/७० मा रु.१ अर्ब ३५ करोड ६९ लाख ९ हजार असुली भएकोमा २०७१/७२ मा रु.१ अर्ब २२ करोड १४ लाख ९५ हजार र २०७३/७४ मा रु.१ अर्ब ५६ करोड ८७ लाख ३७ हजार मात्र असुली भएबाट यस क्षेत्रको आय घट्दो स्थितिमा रहेको छ ।

रोयल्टीको दर कम हुनु, ऐन तथा नियमावली समय समयमा पुनरावलोकन नहुनु जस्ता कारणहरूले यस क्षेत्रको आय घटेको देखिन्छ । अतः काष्ठ र गैरकाष्ठजन्य वस्तुको बढ्दो मागलाई सम्बोधन गर्न वन क्षेत्रको हालको रोयल्टी दरमा पुनरावलोकन गर्नुपर्ने तथा एकै किसिमको काठको मूल्य उपभोक्ता समुह, वन पैदावार आपूर्ति समिति, टि.सि.एन र जिल्ला वन कार्यालयबीच फरक फरक रहेको हुँदा कानुन र प्रक्रियामा सुधार गरी एकरूपता ल्याउनुपर्ने देखिन्छ ।

१७.३.९. पर्यटन मन्त्रालय तथा अन्तर्गत कार्यालयबाट पर्वतारोहण तथा पदयात्रा (ट्रेकिङ) इजाजत दस्तुर बापत प्राप्त राजस्व खातामा दाखिला हुनेगरेको देखिन्छ । विगत वर्षमा स्वीकृति शुल्क बापतको अनुमान र असुली देहाय बमोजिम रहेको देखिन्छ :

(रु.करोडमा)

आर्थिक वर्ष	अनुमान	असुली	असुली प्रतिशत
२०७३/७४	८४.५४	८१.०६	९५.८८
२०७२/७३	८४.६५	५६.४१	६६.६४
२०७१/७२	७२.३७	५५.२४	७६.३३
२०७०/७१	६६.०४	६४.४१	९७.५३
२०६९/७०	६८.३९	५५.२७	८०.८२

आय वर्ष २०६९/७०, २०७०/७१, २०७१/७२, २०७२/७३ र २०७३/७४ मा अनुमानको तुलनामा क्रमश ९५.८८, ६६.६४, ७६.३३, ९७.५३ र ८०.८२ प्रतिशत असुली भएको देखिँदा अनुमानबमोजिम असुली गर्नसकेको देखिँदैन । आय वर्ष २०६९/७०, २०७०/७१ र २०७१/७२ मा नेपाल पर्वतारोहण संघले क्रमश रु.४ करोड ८४ लाख, ५ करोड २५ लाख र रु.६ करोड ६६ लाख रोयल्टी सङ्कलन गरेको देखिन्छ । कानूनबमोजिम कर सङ्कलन र सञ्चितकोषमा दाखिला हुनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था भए तापनि कर सङ्कलन र उपयोग गैर सरकारी संस्थाहरुले गरेको पाइयो । यस्तो अवस्थामा सुधार हुनुपर्ने देखियो ।

१७.४. गैरकरका स्रोतको सापेक्षिक महत्व – २०६९/७० देखि २०७२/७३ को अवधिमा सम्पत्तिबाट प्राप्त आयको असुलीले अन्य स्रोतभन्दा बढी भूमिका ओगटेको पाईन्छ । अर्थात यस अवधिमा सम्पत्तिबाट प्राप्त आयको वार्षिक औसत करिव ४६ प्रतिशत छ भने वस्तु तथा सेवाको विक्रीबाट प्राप्त आय २६.०६ प्रतिशत र विविध (प्रशासनिक शुल्क, भ्रमण तथा पर्यटन, अन्य राजस्व र पूँजीगत राजस्व) स्रोतबाट प्राप्त आय २६.७४ प्रतिशत छ । गैरकर राजस्वका स्रोतहरुको सापेक्षिक प्रस्तुति देहायबमोजिम रहेको छ :

(प्रतिशतमा)

गैर कर शीर्षक	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	औषत
सम्पत्ति आय	४७.८	४६.८	४५.५	४२.९८	४५.७७
वस्तु तथा सेवाको विक्री	३०.६	२६.४	२४.५	२२.७५	२६.०६
दण्ड, जरिवाना र जफत	०.९	१.०	२.५	१.३	१.४३
अनुदान वाहेक स्वेच्छिक हस्तान्तरण	०.०	०.०	०.०	०	०
विविध आय	२०.७	२५.८	२७.५	३२.९७	२६.७४
जम्मा	१००	१००	१००	१००	१००

स्रोत – एकीकृत वित्तीय विवरण, म.ले.नि.का. (विभिन्न वर्ष) ।

१७.५. अनुमान र असुली – विभिन्न गैरकरका क्षेत्रहरुको २०७३/७४ मा अनुमान र असुलीको अवस्था देहायबमोजिम रहेको छ :

(रु.करोडमा)

गैरकरका क्षेत्रहरु	अनुमान	असुली	असुली प्रतिशत
खानी अनुमति दस्तुर र रोयल्टी	७.९२	४१.३५	५२१.९९
विद्युत रोयल्टी	११.७७	१९१.०७	१६२.३१
वन पैदावर विक्री तथा वन रोयल्टी	१४४.३१	१५६.८७	१०८.७०
पर्वतारोहण तथा पदयात्रा इजाजत दस्तुर	८४.५४	८१.०६	९५.८८

गैरकरका क्षेत्रहरुको वस्तुगत रुपमा अनुमान गरेको देखिँदैन । पर्यटन क्षेत्रमा अनुमानभन्दा घटी तथा खानी, विद्युत रोयल्टी र वन पैदावार क्षेत्रमा अनुमानको तुलनामा असुली बढी भएको देखिन्छ । यथार्थपरक ढङ्गले लक्ष्य निर्धारण गर्ने पद्धति विकास गर्नुपर्दछ ।

१७.६. सार्वजनिक संस्थानको उत्पादन र उत्पादकत्व – योगदानको दृष्टिकोणबाट हेर्दा गैरकर राजस्व परिचालनमा सार्वजनिक संस्थानहरुको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । नेपालमा सार्वजनिक संस्थानहरुको उत्पादन र उत्पादकत्व घट्दो क्रममा रहेको हुनाले गैरकर राजस्वलाई प्रत्यक्ष असर पुऱ्याएको हुनसक्छ । २०६९/७० मा सार्वजनिक संस्थानको खुद नाफामा प्रति कर्मचारी योगदान वा अंश ३.७१ प्रतिशत थियो । २०७०/७१ मा यस्तो योगदान घटेर १.७१ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ । तसर्थ सार्वजनिक संस्थानहरुको

उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने र संस्थानहरूलाई कुशलतापूर्वक सञ्चालन गर्ने प्रभावकारी रणनीतिको अभाव नै गैरकर राजस्व परिचालनमा एउटा प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको छ ।

सम्भावनाको आधारमा उच्च रहेको व्याज स्रोतबाट उठेको रकम हेर्दा राज्यले ठूलो घाटा व्यहोरी रहेको स्पष्ट हुन्छ । सार्वजनिक संस्थानमा १० औं वर्ष अगाडि गरेको लगानीबाट वर्तमान मूल्यमा न्यून दरको लाभांश प्राप्त भैरहेको हुनाले यो वास्तविक मूल्यमा घाटा नै हो । लगानीको क्षयीकरण नै हो । २०७२/७३ को राजस्व रु.४ खर्ब ८२ अर्ब ७४ करोड १९ लाख रहेकोमा सार्वजनिक संस्थानहरूबाट उठ्न बाँकी व्याज बापतको गैर कर रु.८९ अर्ब १५ करोड ९५ लाख (राजस्वको १८.४७ प्रतिशत) रहनुले सरकारको लगानी खेर गैरहेको भन्न सकिन्छ । संस्थानहरूमा सरकारले गरेको ऋण लगानी र व्याजलाई विश्लेषण गर्दा लगानीको तुलनामा प्रतिफल न्यून प्राप्त भएको पाइन्छ ।

१७.७. **कानुनी आधारहरू** – वृहतरूपमा राजस्व असुलीका आधारहरूको बारेमा खण्ड-१मा उल्लेख गरिएको छ । नेपालमा राजस्व असुली गर्ने सवैधानिक अधिकार भित्र कर राजस्वको निमित्त आयकर ऐन, भन्सार ऐन, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, अन्तशुल्क: ऐन लगायतका थुप्रै ऐन तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा रहेको छन् । यसैगरी गैरकरतर्फ पनि कर असुलीलाई मात्र लक्ष्य नगरेर सार्वजनिक सेवा प्रवाह व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले बनाईएका विद्युत ऐन, हुलाक ऐन जस्ता धेरै ऐनहरू तर्जुमा भएका र लाभांश प्रशासकीय एवं न्यायिक व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित रजिष्ट्रेशन, भीसा, राहदानी, शिक्षा, यातायात विषयक अनगिन्ती ऐनहरू तर्जुमा भै तिनीहरूकै आधारमा गैरकर लिने व्यवस्था छ । साथै नियमावली, नेपाल सरकारका पटके निर्णय तथा सम्बन्धित निकायको कार्यकारी ओदश र कार्यविधिबाट समेत गैरकर सङ्कलन गर्ने गरिएको छ ।

१७.८. **एकीकृत कानुनी आधार** – नेपालमा गैरकर असुलीका लागि कानुनी आधारहरू संक्षेपमा यस प्रकार छन्:

- सालवसाली रूपमा आउने आर्थिक ऐन ।
- विषयगत तथा क्षेत्रगत ऐन तथा नियमहरू ।
- नेपाल सरकारका विभिन्न निकायका निर्णयहरू ।
- नेपाल सरकारका विभिन्न समयका पटके निर्णयहरू ।
- विभिन्न निकायका कार्यप्रवाहसँग सम्बन्धित कार्यविधि तथा निर्देशिकाहरू ।

गैरकरको क्षेत्र र दरको सैद्धान्तिक आधार स्पष्ट हुनुपर्दछ । समान प्रकृतिका सेवा प्रदान गर्ने निकायहरूले तोक्ने मूल्य समान हुनुपर्दछ । यसको निमित्त करको आधार सुनिश्चित गर्ने र त्यस आधारमा रहेर लिने करको दर, उदाहरणका लागि, वस्तु तथा सेवाको मूल्य कायम गर्दा निर्धारण गर्ने पद्धति पनि एउटै हुनु पर्दछ । लागत जोड सिद्धान्त हो वा वृद्धिकारी वा सीमान्त लागत वा यिनीहरूको मिश्रण के हो स्पष्ट पद्धतिका आधारमा गैरकर राजस्व संकलन हुनु पर्दछ ।

१७.९. **सुभाबहरू** – नेपाल सरकारको गैरकर राजस्वको परिचालन र व्यवस्थापन सम्बन्धमा देखिएका व्यहोराहरू देहायबमोजिम छन् :

१७.९.१. **संस्थागत व्यवस्था** – गैरकरको सम्बन्धमा विभिन्न कार्य जस्तै यसको सिद्धान्त र नीति निर्धारण, अध्ययन अनुसन्धान, समीक्षा, समन्वय, अनुगमन र उपयुक्त सुभाउ दिनका लागि छुट्टै संस्थागत व्यवस्था छैन । हाल अर्थ मन्त्रालयको राजस्व महाशाखाले नै गैरकर सम्बन्धी कार्य हेर्ने गरेको छ । कर राजस्वतर्फ यो महाशाखाको बढी ध्यान केन्द्रित हुने भएकोले गैरकरको नीतिगत र संस्थागत पक्षतर्फ यसले आवश्यक ध्यान पुऱ्याउनसकेको छैन । गैरकरको क्षेत्रगत मन्त्रालय, निकाय र विभागहरूमा गैरकर राजस्व प्रशासनको उचित व्यवस्था हुनसकेको छैन । यसको मूल कारण ती निकायहरूमा गैरकर राजस्व प्रति अपनत्वको अभाव रहनु हो । गैरकर राजस्व परिचालन व्यवस्थालाई मध्यनजर राखी समन्वय र सहकार्यका लागि अर्थ मन्त्रालय, राजस्व व्यवस्थापन महाशाखाले गैरकर सङ्कलन, व्यवस्थापन र उपयोगलाई सुव्यवस्थित गर्नुपर्दछ ।

१७.९.२. **लक्ष्यको व्यवस्था** – बजेट तर्जुमा गर्दा सरकारी निकायहरूले कर राजस्वको लक्ष्य निर्धारण गर्ने प्रचलन भए तापनि गैरकरराजस्वको लक्ष्य तोक्न सकिएको छैन । केही सरकारी निकायहरूले गैरकर राजस्वको (उदाहरण दफा १.३ का व्यहोरालाई लिन सकिन्छ) लक्ष्य तोकेता पनि गैरकर राजस्वलाई व्यवस्थापन योग्य र अनुमान योग्य नबनाएको कारणबाट लक्ष्य निर्धारण नै यथार्थ परक नभएकोले केही गैरकर

अनुमानभन्दा घटी तथा अन्य अनुमानभन्दा बढी सङ्कलन हुने गरेको देखिन्छ । यसबाट गैरकर सङ्कलन कार्य प्रभावित भैरहेको छ । आवधिक रुपमा लक्ष्य निर्धारण गरी गैरकर सङ्कलनतर्फ अग्रसर रहनुपर्दछ ।

१७.९.३. **विवरण र अभिलेख पद्धति** – गैरकर सम्बन्धी अभिलेखीकरण राख्ने उपयुक्त प्रविधिको विकास भएको छैन । निकायगत अभिलेख र प्रतिवेदनमा एकरूपता आउन नसकेको हुनाले एकीकृत आर्थिक प्रतिवेदन बनाउने कार्य जटिल भएको छ । यसका कारण गैरकर राजस्व व्यवस्थापन, समन्वय र सङ्कलन कार्य प्रभावकारी र दक्षतापूर्वक हुनसकेको छैन । अतः गैरकर राजस्वको अद्यावधिक विवरण तयार गरी अभिलेख प्रणाली सुव्यवस्थित तुल्याउन सम्बन्धित सबै पक्ष सजग रहनुपर्दछ । साथै छुट्टै एकीकृत विवरण तयार गर्ने कार्य महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयले गर्नुपर्दछ ।

१७.९.४. **प्रभावकारी अनुगमन** – सरकारी वस्तु तथा सेवा वितरणबाट गैरकर राजस्व सङ्कलन हुन्छ । यस्ता वस्तु तथा सेवाको वितरण प्रभावकारी नहुनाका कारणले गर्दा सार्वजनिक सेवा प्रति नागरिकको असन्तुष्टि बढ्नुको साथै गैरकर राजस्व समेत प्रभावित हुन्छ । अर्थ मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, नेपाल राष्ट्र बैङ्क जस्ता राजस्व असुलीको तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने निकायबीच सूचना सञ्जाल छैन । यसैले विवरण तयार गर्ने निकायपिच्छे असुली अङ्क फरक फरक देखिने गरेको छ । गैरकर राजस्व सम्बन्धी आवश्यक सूचक तयार गर्ने सेवा प्रवाहलाई लागत प्रभावी र समानताको सिद्धान्त अनुकूल हुनेगरी कार्य अगाडि बढाउनुपर्दछ ।

१७.९.५. **जनशक्ति व्यवस्थापन** – क्षेत्रगत र विषयगत निकायहरूमा गैरकर राजस्व हेर्ने कर्मचारीहरू नतोकि अन्य कार्यमा जिम्मेवार कर्मचारीबाटै यस सम्बन्धी कार्य गराउनाले गैरकर राजस्व प्रशासनको लागि कर्मचारीको विज्ञता, क्षमता, दक्षता र स्वामित्वभाव कमजोर हुन गई उत्तरदायित्व र जिम्मेवारीको अभाव देखिएको छ । गैरकर राजस्व असुल गर्ने निकायहरूमा असुल हुन नसके त्यसको उत्तरदायित्वबहन गर्ने र जिम्मेवारी बोध गर्ने प्रणालीको अभाव छ । गैह्र करको असुली व्यवस्थापन निराश, उदासिन र निष्क्रिय रहेको छ । अतः गैरकर राजस्वका लागि सक्षम जनशक्ति व्यवस्थापनतर्फ गम्भीर हुनुपर्ने देखिन्छ । प्रत्येक निकायले गैरकर राजस्व सङ्कलनका लागि जिम्मेवार पदाधिकारी तोक्नुपर्दछ ।

१७.९.६. **सूचना प्रविधिको प्रयोग** – गैरकरराजस्व सम्बन्धी प्रशासन हुने निकायहरूमा कम्प्युटर तथा आधुनिक सूचना प्रविधिहरूको प्रभावकारी प्रयोग हुन सकेको छैन । फलस्वरूप गैरकर राजस्व प्रशासनसंग सम्बन्धित सरकारी सेवा छिटो छरितो भरपर्दो र गुणस्तरीय हुनसकेको छैन । यस प्रकारको सूचना प्रणालीको अभावको कारणले गैरकर असुली गर्ने संस्थाले पनि सो असुली कारोवारको विवरण संकलन गर्न सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालयमा भरपर्ने गरेको देखिन्छ । जिल्ला तथा क्षेत्रीयस्तरका कार्यालयहरूले सङ्कलन गर्ने गैरकर राजस्वका सम्बन्धमा तालुक विभाग र मन्त्रालयमा प्रतिवेदन गर्ने व्यवस्था पनि कमजोर रहेको देखिन्छ ।

गैरकर राजस्व असुलीको दैनिक एवं आवधिक विवरण सम्बन्धित मन्त्रालय र अन्य निकायहरूमा छिटो छरितो र प्रभावकारी रूपले आदान प्रदान गर्ने संरचना निर्माण हुन नसकेकोले व्यवस्थापकीय सूचना प्रणाली कमजोर अवस्थामा रहेको छ । अतः गैरकर राजस्व सम्बन्धी स्पष्ट र गुणस्तरीय सूचना प्रविधिको प्रयोग गर्दै एकीकृत रुपमा प्रतिवेदन तयार गर्न एकीकृत सूचना प्रणाली (Integrated Information Management System) तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ ।

१७.९.७. **एकीकृत अनुगमनको अभाव** – सार्वजनिक निकायहरूले कुन कुन शीर्षकमा के कति राजस्व सङ्कलन गरेका छन् तत्सम्बन्धी विषयमा स्थानीय एवं केन्द्रियस्तरमा एकीकृत अनुगमन गर्ने संरचना तथा संगठन छैन । अर्थ मन्त्रालयले सार्वजनिक संस्थानहरूबाट प्राप्त हुने व्याज र लाभांश असुली बाहेक समग्र सार्वजनिक निकायहरूले संकलन गर्ने गैरकर राजस्वको विषयमा अनुगमन गर्न सकेको छैन । तसर्थ समग्र गैरकर राजस्वको व्यवस्थापकीय पक्ष कमजोर रहेको छ । धेरै किसिमका स्रोत र धेरै कार्य प्रकृतिका निकायबाट गैरकर राजस्व असुल हुने भएकोले तिनीहरूको अनुगमन गर्नु जरुरी हुन्छ । तर तिनीहरूको कार्यशैली र कार्य सम्पादनको अनुगमन गर्ने उपल्लो स्तरको निकाय छैन । अतः गैरकर असुली गर्ने निकायलाई अनुगमन र कानुनबमोजिम प्रोत्साहन र दण्ड दिनसक्ने गरी एउटा अनुगमन संयन्त्रको न्युनता देखिन्छ । गैरकरको असुली बढ्न नसकेको तथ्यलाई व्यवस्थापकीय दृष्टिबाट समेत हेर्दा समय सापेक्ष रुपमा गैरकरका दरहरू बढ्न नसकेको, व्यवस्थापनले असुलीलाई प्राथमिकतामा नराखेको र गैरकर राजस्व असुलीको अनुगमनमा एकरूपता, निरन्तरता र प्रतिबद्धता नभएको व्यहोरा स्पष्ट रुपमा

पाइन्छ । अतः तालुक निकाय समेतबाट सूचकमा आधारित नतिजामूलक अनुगमन पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१७.९.८. **प्रतिवेदनमा विविधता** – गैरकर राजस्व असुली गर्ने फारामहरुको तर्जुमा भए पनि ती फारामको प्रयोग गर्ने, असुलीको अंक तालुक निकायमा पठाउने, प्रतिवेदन गर्ने कार्यमा एकरूपता छैन, विविधता छ । सरकारको तर्फबाट विशेषत तल्ला निकायहरुबाट उठ्ने राजस्व सम्बन्धमा स्पष्ट नीति वा दृष्टिकोण वन्न सकेको छैन । आन्तरिक शान्ति सुरक्षा सेवाहरु निःशुल्क प्रवाह गरिन्छ भने शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी आदिमा राज्य तथा निजी क्षेत्रको साभेदारी हुन सक्दछ । तर त्यस्तो अवस्थामा के कति कर कस्तो अवस्थामा गैरकर लिने भन्ने बारेमा अध्ययन भए गरेको छैन । राजस्वको सेस्ता प्रणाली गैरकर सङ्कलनमा प्रभावकारी रूपमा प्रचलनमा आउन सकेको नपाइएकोले प्रतिवेदन प्रणालीमा तत्काल सुधार गर्नुपर्दछ ।

१७.९.९. **गैरकर राजस्व व्यवस्थापन** – गैरकरको व्यवस्थापकीय पक्ष बारे प्राथमिक स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने क्रममा ३२ विभिन्न क्षेत्रका उत्तरदातालाई प्रश्न गर्दा १८ ले व्यवस्थापन ठीक छैन भन्ने जवाफ दिएका छन् । साथै, सार्वजनिक सम्पत्तिको उचित रेखदेख र समयमा लिलाम गर्न नसकिएको, निजिकरण सम्पन्न भैसकेका कतिपय सार्वजनिक संस्थानहरुको जग्गा मेसिन, घर आदि स्थिर सम्पत्तिको व्यवस्थापन गर्न नसकिएको, सरकारलाई प्राप्त हुने भाडा रोयल्टी समयमा प्राप्त हुन नसकेको, कानूनबमोजिम रोयल्टी शुल्क समयमा नतिर्ने सरोकारवालालाई कारवाही गर्न नसकिएको जस्ता कारणहरुले गर्दा गैरकर राजस्वको वृद्धि कर राजस्वको अनुपातमा सन्तोषजनक हुन सकेको देखिएन ।

अतः राज्यले प्रदान गर्ने सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने र प्राप्त गर्ने वारेको नीति बनिस्केपछि नीतिको पालना हेर्ने कानुनी हैसियत भएको अनुगमन निकाय वा संयन्त्र बनाउनुपर्दछ । सेवा सुविधाको साथै राजस्व परिचालन पनि सुनिश्चितता, एकवद्धता र बाध्यकारी गरिनुपर्ने र गैरकरको समेत क्षेत्रगत लक्ष्य तोकी सङ्कलन गर्ने व्यवस्था अपनाउनुपर्ने देखियो ।

गैरकर सम्बन्धी तथ्याङ्क राख्ने, लेखाङ्कन गर्ने र नीति निर्माण गर्ने अर्थ मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय, नेपाल राष्ट्र बैङ्क एवं सम्बन्धित शीर्षकको राजस्वको लागि सम्बन्धित निकायकाबीच एउटै तथ्याङ्क राख्ने, सबै निकायमा पुग्ने कम्प्युटर सर्किट नेटवर्क संयन्त्र स्थापना गरिनुपर्दछ । यसको निमित्त एक ठाउँमा प्रविष्ट गर्ने वित्तकै सम्बन्धित सबै निकायमा पुग्ने प्रणाली स्थापना गरिनुपर्दछ ।

गैरकर राजस्व असुलीको एकीकृत विवरणको निमित्त निर्धारण गरिएका म.ले.प.फा.नं.हरुको प्रयोगलाई अनिवार्य बनाउनुपर्दछ । यस सम्बन्धी समस्या समाधान गर्न संयन्त्र स्थापना गरि क्रियाशील बनाउनुपर्ने, अर्थ मन्त्रालयमा गैरकर राजस्व व्यवस्थापन हेर्ने छुट्टै इकाई बनाई क्रियाशील बनाउनुपर्ने, गैरकर असुली गर्ने निकायहरुले आफ्ना समस्या राख्ने निश्चित स्थान हुनुपर्ने, गैरकर असुली व्यवस्थापनसँग सम्बद्ध अधिकारीहरु सम्मिलित विषयगत संयन्त्र बनाई असुली व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने, गैरकर सम्बन्धी अध्ययन गर्ने प्रणाली बसाल्नुका साथै संलग्न जनशक्तिका लागि आवधिक र विशेष तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

१७.९.१०. **नीतिगत व्यवस्था** – राजस्वका स्रोतहरुमध्ये गैरकरको पनि प्रमुख भूमिका भएपनि यसलाई व्यवस्थित बनाउने र समय सापेक्ष सुधार गर्ने बारे स्पष्ट सरकारी नीति छैन । सार्वजनिक निकायहरुले उत्पादन गरी बिक्री गर्ने सम्बन्धमा नीतिगत एकरूपता कायम हुनसकेको छैन । गैरकर राजस्व सम्बन्धी रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी आवश्यक नीति निर्माण गरी सङ्कलन कार्यलाई सेवाग्राहीमैत्री बनाउनुपर्दछ ।

१७.९.११. **कार्यसम्पादनमा आधारीत संकलन प्रणाली** – गैरकर असुली गर्ने स्रोतहरु सरकारी सम्पत्तिको लगानीदेखि प्राकृतिक स्रोतको परिचालन, सम्पत्ति बिक्री, भाडा असुली जस्ता एक किसिमका छन् भने सरकारी सेवा लिए बापत मात्र तिर्नुपर्ने अर्को किसिमका छन् । यस्तै दानदातव्य र उपहार जस्ता स्रोत पनि गैरकर कै व्यवस्थापन भित्र पर्दछन् । फरक प्रकृतिका स्रोतबाट राजस्व प्राप्त गर्नुपर्ने भएकाले कार्य सम्पादन र राजस्व असुलीलाई प्राथमिकता क्रममा राखेर वर्गीकरण गर्नुपर्ने तथा वर्गीकरणका आधारमा कार्य सम्पादन सूचक तयार गरी सङ्कलन कार्यमा प्रभावकारिता वृद्धितर्फ अग्रसर हुनुपर्दछ । कुल गैरकर राजस्वमा क्षेत्रगत गैरकर सङ्कलन प्रतिशत देहाय बमोजिम रहेको छ :

(प्रतिशत)

गैर कर शीर्षक	२०६९।७०	२०७०।७१	२०७१।७२	२०७२।७३	औषत
सम्पत्ति आय	४७.८	४६.८	४५.५	४२.९८	४५.७७
वस्तु तथा सेवाको विक्रि	३०.६	२६.४	२४.५	२२.७५	२६.०६

दण्ड, जरिवाना र जफत	०.९	१.०	२.५	१.३	१.४३
अनुदान बाहेक स्वेच्छिक हस्तान्तरण	०.०	०.०	०.०	०	०
विविध आय	२०.७	२५.८	२७.५	३२.९७	२६.७४
जम्मा	१००	१००	१००	१००	१००

स्रोत – एकीकृत वित्तीय विवरण, म.ले.नि.का. (विभिन्न वर्ष)

१७.९.१२. **समस्या समाधान संयन्त्र** – गैरकर प्रायः सरकारको लगानीबाट नै असुल हुने गर्दछ । त्यसैले जति लगानी बढाउन सक्यो तेही अनुपातमा राजस्व बढ्न जान्छ । सरकारी लगानी सार्वजनिक संस्थानहरूमा नै प्रायः केन्द्रित छ । संस्थानहरूले आफ्ना समस्याहरू सरकार समक्ष प्रस्तुत गर्ने गरे पनि सरकारबाट स्पष्ट निर्देशन र निर्णय भएको पाइएन । कति सार्वजनिक संस्थानहरू चालू पुँजीको अभावले मारमा परेका छन् । मेसिन, कामदार, सीप छ र बजार उपलब्धताको बावजुद कुनै बेला मेसिन विग्रिदै गयो वा नयाँ किन्नु पर्‍यो भने नगद प्रवाह गर्ने क्षमता छैन । यस्तो अवस्थामा प्रशस्त जग्गा भएको सार्वजनिक संस्थानका संचालक समितिले बेच्ने स्वीकृति माग गर्दा वा ऋण माग गर्दा नदिईएको गुनासो अध्ययनको क्रममा जानकारी भयो । यस्ता समस्याको समाधान गर्ने संयन्त्र र प्रणाली नहुनु पनि अन्ततः गैरकरकै समस्याको रूपमा लिनुपर्ने देखियो । यस्ता समस्या निराकरण गर्न अर्थ मन्त्रालयले नेतृत्वदायी भूमिका खेल्नुपर्ने देखिन्छ ।

१७.९.१३. **नगद मौज्जात व्यवस्थापन** – आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ को दफा १३(१) मा जिम्मेवार व्यक्तिले आफ्नो जिम्मामा आएको सरकारी नगदी सोही दिन वा त्यसको भोलिपल्ट यथास्थानमा दाखिला गरी स्रेस्ता खडा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । वर्षान्तमा आम्दानी भएको राजस्व रकमको सन्दर्भमा स्पष्ट प्रावधान नभए तापनि सोही व्यवस्था बमोजिम राजस्वमा जस्तै अधिल्लो आर्थिक वर्षको आम्दानी जनाई दाखिला गर्नुपर्ने हुन्छ । सामान्यतया गैरकर राजस्व आम्दानी गर्ने कार्यालय/निकायहरूमा वर्षान्तमा सङ्कलन भएको नगद आम्दानी सम्बन्धमा स्पष्ट विवरण पाइदैन । यसले गर्दा गैरकर राजस्व आम्दानी दुरुपयोग, हानी नोक्सानी हुन गई सरकारको राजस्व आम्दानीमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्दछ । अतः कर राजस्वमा जस्तै गैरकर राजस्वमा पनि वर्षान्तको आम्दानी पछिल्लो वर्ष दाखिला गरी आर्थिक विवरणमा प्रस्तुत गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

१७.९.१४. **एकीकृत तथा खण्डिकृत अनुगमन** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम १५ मा कार्यालय प्रमुखले मासिक रूपमा राजस्व लेखाको निरीक्षण गर्नुपर्ने तथा देखिएको व्यहोरा सम्बन्धमा आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्दा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले हेर्नुपर्ने व्यवस्था छ । गैरकर राजस्वको लेखाको एकीकृत तथा खण्डिकृत अनुगमन सम्बन्धित कार्यालय, तालुक मन्त्रालय/निकाय वा राजस्वको व्यवस्था हेर्ने अर्थ मन्त्रालयबाट समेत हुने गरेको पाइदैन । यस्तो अनुगमनको अभावमा राजस्व असुली छुट, दाखिला छुट, हिनामिना वा नोक्सानी समयमै पहिचान नहुने अवस्था रहन्छ, तथा राजस्व सम्बन्धी वित्तीय अनुशासन पालनामा नकारात्मक असर पर्दछ । अतः सम्बन्धित कार्यालय प्रमुख, तालुक मन्त्रालय/निकाय तथा अर्थ मन्त्रालयबाट समेत वस्तुनिष्ठ सूचक तयार गरी समय समयमा गैरकर राजस्व कारोवारको अनुगमन गर्ने तथा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्यमा यस्तो अनुगमनको नतिजालाई समेत परीक्षणको विषय बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।

१७.९.१५. **दर समायोजन** – विभिन्न प्रचलित ऐन तथा नियमावलीबाट गैरकर राजस्वका दरहरू तोकिएको पाइन्छ । यस्ता दरहरू लामो समय व्यतित हुँदा समेत परिमार्जन र परिवर्तन नभएको अवस्था छ । समय सापेक्ष गैरकरका दरहरू समायोजन नहुँदा गैरकर प्रशासन लागत अप्रभावी हुने, सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता नआउने, राजस्व सङ्कलनमा समानताको सिद्धान्त (Principle of quality) उपयोगमा नआउने, दण्ड, जरिवानाको अंश न्यून हुँदा कानून र व्यवस्था पालनामा असहजता आउने तथा गैरकरको उपादेयता समेत समय सान्दर्भिक महशुस नहुने हुन्छ । यसले गर्दा राजस्व सङ्कलनमा समेत न्यूनता आउँदछ । अतः कर राजस्वमा जस्तै गैरकर राजस्वका लागि समेत सालवसाली आर्थिक ऐन मार्फत दरहरू परिमार्जन, परिवर्तन तथा समायोजन गर्न सम्बन्धित पक्षको गम्भीर ध्यानाकर्षण हुनुपर्दछ । विभिन्न ऐन/नियममा रहेक दररेटमा आधारित भई गैरकर राजस्व सङ्कलन गरिने भएकोले ती दरहरूमा परिमार्जन गर्न अर्थिक ऐनमा गैरकर राजस्वका दरहरू परिमार्जन गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

१७.९.१६. **ऐन नियममा सुधार** – संविधानत कानूनबमोजिम कर लगाउने तथा उठाउने व्यवस्था दर तोकी सङ्कलन गर्ने गरेको पाइन्छ । साथै नेपाल सरकारको पटके निर्णय, विषयगत मन्त्रालय तथा निकायका कार्य

सञ्चालन गर्ने निर्देशिका, मार्गदर्शन तथा पटके निर्णयबाट समेत गैरकर सङ्कलन तथा उपयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । कानुन बमोजिम बाहेक गैरकर सङ्कलन तथा उपयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । यसरी कानुन बमोजिम बाहेक गैरकर सङ्कलन गर्दा वित्तीय जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वमा प्रत्यक्ष असर पर्ने हुन्छ । अतः विद्यमान ऐन नियमावलीलाई परिवर्तित संरचना अनुकूल हुने गरी संशोधन गर्न तथा ऐन र नियमावलीदेखि बाहेकको व्यवस्थाबाट गैरकर सङ्कलन र उपयोग गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गरी आवश्यक कानुनको तर्जुमा गरी व्यवस्थापन गर्न सबै पक्षको ध्यानकर्षण हुनुपर्दछ । साथै गैरकर राजस्वका दर विप्लेषण गर्दा लागत प्रभावकारिताका आधारमा गर्नुपर्दछ ।

१७.९.१७. **सूचना प्रविधिको उपयोग** – चौधौँ त्रिवर्षीय योजना (२०७३।७४–२०७५।७६) को कार्यनीतिमा सबै किसिमका कर सम्बन्धी विवरणहरू विद्युतीय प्रणाली मार्फत पेस गर्ने व्यवस्था मिलाइने उल्लेख छ । कर राजस्वका क्षेत्रहरूमा प्रयोग भएका केही प्रणालीहरू (२१ प्रकारका सफ्टवेयर प्रणाली) तथा राजस्व सङ्कलन गर्न तयार गरिएको राजस्व व्यवस्थापन सूचना प्रणालीदेखि बाहेक गैरकर राजस्वका क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको उपयोग हुनसकेको पाइदैन । यसले राजस्वका सबै क्षेत्रलाई प्रविधिमैत्री बनाउन दवाव सिर्जना भएको छ । तसर्थ गैरकर राजस्वका सबै क्षेत्र र निकायमा सूचना प्रविधिको उपयोगलाई तुरुन्त अवलम्बन गर्न सम्बन्धित सबै पक्षको ध्यानाकर्षण हुनुपर्दछ ।

१७.९.१८. **लेखापरीक्षण व्यवस्था** – आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ को दफा १६ मा सबै प्रकारका आय व्ययको आन्तरिक लेखापरीक्षण तोकिए बमोजिम महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले गर्ने गराउने तथा अन्तिम लेखापरीक्षण महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । गैरकर राजस्वको आन्तरिक लेखापरीक्षण तथा अन्तिम लेखापरीक्षण सक्षमतापूर्वक हुन नसकेको कारणले गर्दा गैरकर राजस्व सङ्कलन हुने निकायहरूमा समय समयमा आर्थिक अनुशासनहिनता र चुहावटका व्यहोराहरू सार्वजनिक भैरहेको पाइन्छ । गैरकर राजस्व सेस्ताको लेखापरीक्षणलाई वस्तुगत, कार्यमूलक र नतिजामुखी तुल्याउन सम्बन्धित निकाय अग्रसर हुनुपर्ने देखियो । आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रभावकारीरूपमा सम्पन्न गर्न महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयले जोखिमका आधारमा कार्य सम्पन्न गर्ने पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

१७.९.१९. **समन्वय र सहकार्य** – नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७२ मा अर्थ मन्त्रालयको क्षेत्राधिकारमा राजस्वको व्यवस्थापन तथा कर राजस्व सम्बन्धी विषयवस्तुहरू समावेश छ । गैरकर राजस्वको सम्बन्धमा निश्चित निकाय तोकिएको पाइदैन । विभिन्न क्षेत्रगत ऐन र नियमावलीमा विभिन्न मन्त्रालय/निकायबाट गैरकर राजस्व संकलन हुनुका साथै आर्थिक संकेत तथा वर्गीकरण २०७१ मा राजस्व वर्गीकरण र व्याख्या अनुसार विभिन्न निकायहरूबाट गैरकर राजस्व प्रशासन हुने व्यवस्था गरेको छ । निर्धारित क्षेत्राधिकार सहित गैरकर राजस्व हेर्ने निकायको अभावमा गैरकर राजस्वको प्रशासन, समन्वय र सहकार्यमा अस्पष्टता तथा द्विविधा रहेको पाइन्छ । अतः अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत कर राजस्व हेर्ने राजस्व व्यवस्थापन महाशाखाबाट यस विषयमा समन्वय र सहकार्य गर्नुपर्ने साथै नियमित रूपमा यस सम्बन्धमा समीक्ष गर्नुपर्दछ ।

१७.९.२०. **दायरा विस्तार** – सरकारले अवलम्बन गरेको राजस्व सम्बन्धी नीतिमा राजस्वका दायरा वृद्धि गर्ने उल्लेख छ । गैरकर राजस्वका सम्बन्धमा समेत यस्तो दायरा वृद्धिको प्रयास हुनुपर्दछ । उदाहरण स्वरूपमा गैरसरकारी संघ संस्थाहरूको आवद्धता नवीकरणमा शुल्क लिने, नवीकरणीय उर्जाका प्रणालीहरूको परीक्षण गर्ने पद्धतिको शुरुवात गर्ने, गैरसैनिक उड्डयनबाट हुने आम्दानी सञ्चितकोषको दायरामा ल्याउने विषय वस्तु, पर्यटन क्षेत्रमा उत्पादनको विविधिकरण गरी राजस्वको क्षेत्रमा विस्तार, प्राकृतिक स्रोतको उपयोग, कृषि तथा पशुजन्य क्षेत्रमा गैरकरको दायरा विस्तार आदी लिन सकिन्छ । यस सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन, अनुषन्धान र विश्लेषण गरी गैरकर राजस्वको दायरा विस्तार गरी राजस्व सङ्कलनमा प्रत्यक्ष सकारात्मक प्रभाव पुऱ्याउन सकिने देखिन्छ । अतः सम्बन्धित सरोकारवाला पक्षले यस दिसाका उत्सुकतापूर्वक (Proactive) पहल गर्नुपर्दछ ।

१७.९.२१. **गैरकर र धरौटी** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ६३ मा राजस्वका लागि धरौटी रकम जम्मा गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । त्यसैगरी नियम ६६ र ६७ मा धरौटी रकम राजस्वमा आम्दानी बाँध्ने व्यवस्था रहेको छ । अदालत लगायतका निकायमा धरौटी खातामा जम्मा भएको राजस्व रकम समय सापेक्ष व्यवस्थापन हुन नसकेको अवस्था छ । कर राजस्वमा धरौटी खातामा जम्मा भएको कर रकम फिर्ता दिनुपर्ने भएमा प्रमाण पुऱ्याई विनियोजन रकमबाट निकास दिने गरी राजस्व खातामा आम्दानी बाँध्ने गरिन्छ । गैरकर राजस्वसँग सम्बन्धित धरौटीमा जम्मा भएको रकममा समेत सोही

व्यवस्था अपनाई खातामा जम्मा भएको नगदको सामयिक उपयोग गरी आर्थिक अनुशासन कायम गराउन सम्बन्धित पक्षको ध्यानाकर्षण हुनुपर्दछ ।

१७.९.२२. **गैरकर राजस्व अभिलेख** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ पको नियम ४६ मा सरकारी सम्पत्तिको जिम्मा, त्यसको लगत र संरक्षण सम्बन्धमा सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखको जिम्मामा रहने तथा राजस्वको लगत र त्यस सम्बन्धी अन्य कागजातहरू कार्यालय प्रमुखले आफ्नै रेखदेखमा कुनै कर्मचारीको जिम्मामा राख्न सक्ने व्यवस्था छ । गैरकर राजस्वको लगत, सेस्ता र अन्य कागजातहरू तथा सोको अभिलेख प्रणाली चुस्त र व्यवस्थित हुनसकेको छैन । गैरकर राजस्वको लगत, सेस्ता र अभिलेख प्रणालीमा समय सापेक्ष सुधार गर्न सम्बन्धित पक्षले पहल गर्नुपर्दछ ।

१७.१०. **मुद्दा दर्ता र गैरकर राजस्व** – नेपाल प्रहरीको वेभसाइटबाट प्राप्त विवरण अनुसार मुद्दा दर्ता र अपराध वृद्धि सम्बन्धी तथ्याङ्क देहाय बमोजिम रहेको पाइन्छ :

आर्थिक वर्ष	मुद्दा दर्ता	अपराध वृद्धि दर
२०७०।७१	२७३८६	२१%
२०७१।७२	२८०७०	२.५%
२०७२।७३	२८५६३	१.७९%

मुद्दा दर्ता संख्या, अपराध वृद्धि दर र सम्बन्धित दण्ड जरिवाना सङ्कलनबीचमा सहसम्बन्ध गणना गरी कानून र व्यवस्था पालनामा सकारात्मक प्रभाव भै गैरकर राजस्व सङ्कलनमा वृद्धि हुन नसकेको सम्बन्धमा सरोकारवाला निकायबाट विश्लेषण गर्ने गरेको पाइँदैन । अतः राज्यमा कानून र व्यवस्थाको पालना गराउदै गैरकर राजस्व सङ्कलनमा प्रभावकारिता ल्याउन मुद्दा दर्ता, अपराध वृद्धि दर र गैरकर राजस्व सङ्कलनका विचमा सहसम्बन्ध गणना गर्ने पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

१७.११. **जनसांख्यिक अनुपात र गैरकर राजस्वको सम्बन्ध** – तथ्याङ्क विभागको वेभसाइटमा उपलब्ध विवरण अनुसार नेपालको विगत वर्षको जनसंख्या तथा राहदानी विभाग, कम्पनी रजिष्टारको कार्यालय, यातायात व्यवस्था विभाग, समाज कल्याण परिषद आदिको वेभसाइटमा उपलब्ध राहदानी वितरण संख्या, उद्योग कम्पनी, सवारी साधन तथा संघ संस्था दर्ताको विवरण देहाय अनुसार रहेको पाइँन्छ :

आर्थिक वर्ष	जनसंख्या करोड	राहदानी विभाग	कम्पनी रजिष्टार	यातायात व्यवस्था विभाग	समाज कल्याण परिषद
२०७३।७४	२.८७	२५७१८८ (२०१७ डिसेम्बरसम्म ५१५७८३६)	१३३२३	२७८३४२८	२४२३
२०७२।७३	२.८३	-	१४९२१	२३३९१६९	२०४९
२०७१।७२	२.८०	-	१२६२६	१९९५४०४	१९९२
२०७०।७१	-	-	१०१९४	१७५५८२१ (यस आ.ब.सम्म)	३९७३६ (यस आ.व.समेत)

२०७३।७४को दोस्रो चौमासिक सम्मको संख्या

उपरोक्त अनुसार विभिन्न क्षेत्रबाट सङ्कलन भैरहेको गैरकर राजस्वको वृद्धि दर तथा सम्बन्धित निकायबाट प्रवाह हुने सेवा र जनसंख्या वृद्धिकाबीचको सहसम्बन्ध गणना गरी गैरकर राजस्व सङ्कलनमा परेको प्रभाव विश्लेषण गर्ने गरेको पाइँदैन । अतः सम्बन्धित निकायबाट गैरकर राजस्व वृद्धि, सेवा प्रवाहको अवस्था र जनसंख्या वृद्धि दरकाबीचमा स्थापित हुनसक्ने सहसम्बन्ध गणना गरी गैरकर राजस्व वृद्धिमा बढोत्तरी ल्याउन सक्रियतापूर्वक पहल गर्नुपर्दछ ।

१७.१२. **चुहावटका क्षेत्र पहिचान र निराकरण** – राजस्व चुहावट (अनुसन्धान तथा नियन्त्रण) ऐन, २०५२ मा कर राजस्वका साथै गैरकर राजस्वमा हुनसक्ने चुहावटका क्षेत्र पहिचान गरी नियन्त्रण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । गैरकर राजस्वका क्षेत्रमा सम्भावित चुहावटका क्षेत्र पहिचान गरी नियन्त्रण गर्ने परिपाटी नहुँदा आर्थिक अनुशासन र हिनामिना हानी नोक्सानी भैरहेको छ । सम्बन्धित पक्षबाट गैरकर राजस्व सङ्कलनमा भैरहेका तथा हुनसक्ने चुहावटका क्षेत्र पहिचान गरी नियन्त्रण र रोकथामका लागि सक्रिय पहल गर्नुपर्दछ ।

१७.१३. **राजस्वका सिद्धान्तको अवलम्बन** – राजस्वका सर्वमान्य सिद्धान्तहरू प्रतिनिधित्व, पुनर्वितरण, पुर्नमूल्य, दर विश्लेषण, पुनलगानी र समानतालाई कर राजस्वका सन्दर्भका उपयोग गर्ने गरेको पाइँन्छ । गैरकर

राजस्व सङ्कलनमा समेत उपरोक्तानुसार राजस्वका सिद्धान्तहरूको अवलम्बन गरी करका दर निर्धारण गर्नुपर्दछ ।

१७.१४. **क्षेत्राधिकार** – नेपालको संविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रको बारेमा अनुसूचीमा व्यवस्था गरेको छ । नेपाल सरकारबाट हालै स्वीकृत कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदन, २०७४ र अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा तिन तहका सरकारले उठाउन पाउने राजस्वको बारेमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । संघीय स्वरूपको कार्यान्वयनका क्रममा विभिन्न कर तथा गैरकरका क्षेत्रहरू दोहोरो र तेहेरोसमेत पर्न गई सरकारका तहहरू बिचमा विवाद सिर्जना हुन सक्ने हालैका केही घटनाक्रमबाट देखिन्छ । अतः कर राजस्वमा जस्तै गैरकर राजस्वमा समेत क्षेत्राधिकारमा विवाद र असमझदारी आई नागरीकलाई राजस्व दायित्व भुक्तानी गर्ने कार्यमा दोहोरोपना, भन्कटिलो तथा बोभिलो हुन नदिने तर्फ सबै पक्षको गम्भिर ध्यानाकर्षण हुनुपर्दछ ।

१७.१५. **प्रतिवेदन कार्यान्वयन** – गैरकरको दायरा विस्तारका सम्बन्धमा अध्ययन कार्यमुलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन २०७२ को प्रमुख व्यहोराहरू : गैरकर राजस्वको वृद्धि घट्दो दरमा रहेको, संस्थानहरूका शेयर र ऋण लगानीको तुलनामा लाभांश र व्याजको अंश अत्यन्त न्यून रहेको, गैरकर प्रक्षेपण प्रणाली व्यवस्थित नभएको, एकीकृत नीति र कानुनको अभाव रहेको, जिम्मेवार निकायको सक्रियताको कमी आदि व्यहोरा समावेश भएको थियो । यस लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा समेत उपरोक्त व्यहोराहरू दोहोरिन गएका छन् । तसर्थ, लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा औल्याईएका व्यहोरा कार्यान्वयन गरी सुधार ल्याउन सबै पक्षको सकारात्मक पहलको अपेक्षा गरिएको छ ।

खण्ड ४: निष्कर्ष

गैरकर असुली सम्बन्धमा एकीकृत कानुनी व्यवस्था नभएता पनि प्रत्येक वर्षको आर्थिक ऐन लगायत विशेष ऐन नियमबाट कर असुली गरिदै आएको छ । प्रत्येक वर्ष गैरकर राजस्व असुलीमा वृद्धि भए तापनि यसको व्यवस्थापन सम्बन्धमा एकीकृत संरचना नरहेको अवस्था छ । यो कर प्राथमिकतामा परेको देखिदैन । गैरकर राजस्वको दायरा ठूलो रहेको र राजस्व असुलीको संभाव्य क्षेत्र रहेपनि तद्अनुरूप विभिन्न कानुनी प्रक्रिया, निकायगत समन्वय, निश्चित राजस्व प्रक्षेपण विधिको अभाव, एकीकृत सूचना तथा तथ्याङ्कको अभावको कारणबाट अपेक्षित रूपमा व्यवस्थापन गर्न नसकिएको अवस्था छ । गैरकर असुली सरकारको सेवा प्रवाह प्रणालीसँग प्रत्यक्ष सरोकार रहेको र सेवाग्राहीले सरकारको लोकप्रियतासँग गासेर हेर्ने प्रकृतिका कारण यसको व्यवस्थापन चुनौतिपूर्ण रहेको छ । गैरकर राजस्वमा खासगरी सवारी साधन कर, राहदानी शुल्क, घर जग्गा रजिष्ट्रेशन दस्तुर आदिको ठूलो योगदान रहेको छ । अतः गैरकर राजस्व प्रशासनको नीतिगत, कानुनी, संरचनागत र जनशक्ति व्यवस्थापनको दायरा विस्तार गरी थप प्रभावकारी बनाउन सकेमा सरकारको विकास प्रयास र सेवा प्रवाहको लागि आवश्यक पर्ने थप स्रोत सङ्कलनमा टेवा पुग्नसक्ने देखिन्छ । यसका लागि सम्वद्ध सम्पूर्ण निकायहरूको ध्यान पुग्न जरुरी देखिन्छ ।

प्राकृतिक स्रोत (काठ, दाउरा र खनिज) को उपयोग

खण्ड (१) परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – प्राकृतिक रूपमा कुनै पनि मानवीय योगदान वा प्रयास बिना स्वयम अस्तित्वमा रहेका स्रोतहरू प्राकृतिक स्रोत हुन् । हावा, पानी, जमिन, खनिज पदार्थ, वन, प्राणी, सूर्यको प्रकाश आदि प्राकृतिक स्रोत हुन् । प्राकृतिक स्रोत साधनको स्वामित्व र उपयोगको सम्बन्धमा नेपालको संविधानको भाग २६ मा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको महत्व सम्बन्धमा उल्लेख छ । नेपालमा जल, जमिन, जंगल, कृषि पैदावार, खनिज पदार्थ, ऊर्जा जस्ता प्राकृतिक स्रोतहरूको अत्यधिक दोहन र प्रयोगले यिनीहरूको परिमाण र गुणस्तरमा ह्रास भईरहेको छ । यसको उपभोग मात्र होइन, संरक्षण हुन पनि त्यत्तिकै जरुरी छ । यसको स्वामित्व, उपयोग र वितरणमा केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय सरकार निष्पक्ष, चनाखो र क्रियाशील हुन जरुरी देखिएको छ ।

योजना अवधिमा वनक्षेत्र ४० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा ४४.५ प्रतिशत पुगेको तेह्रौँ याजनाको तथ्याङ्क रहेको छ । प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्बन्धमा वर्तमान संविधान अनुसार खानी उत्खनन, राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्षण तथा सिमसार क्षेत्र र राष्ट्रिय वन नीति सम्बन्धी अधिकार संघमा, खानी अन्वेषण र व्यवस्थापन तथा प्रदेश भित्रको वन व्यवस्थापन गर्ने अधिकार प्रदेशमा तथा जलाधार, वन्यजन्तु, खानी तथा खनिज पदार्थको संरक्षण स्थानीय तहमा हुने गरी प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी अधिकार सुम्पिएको देखिन्छ ।

प्रमुख कार्य सम्पादन सूचक (KPI)

- खनिज पदार्थ उत्खननका लागि सर्वेक्षण, उत्खनन अनुमति प्रदान,
- चुनढुंगा लगायत खनिजको उत्पादन,
- वनको क्षेत्रफल ३९.६ प्रतिशतबाट बढेर ४४.५७ प्रतिशत पुगेको,
- ३६ धार्मिक वन, साभेदारी वन २८ सहित १९,९१६ सामुदायिक वनको व्यवस्थापन,
- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनबाट १८ लाख ८३ हजार क्यूफिट काठ वार्षिक उत्पादन हुने ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** - नेपालको संविधानको धारा ५०(३) मा उल्लेखित उपलब्ध स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालनद्वारा तीब्र र दिगो आर्थिक विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य रहेको धारा ५१(छ) मा प्राकृतिक साधन, स्रोतको संरक्षण, सम्बर्द्धन र उपयोग सम्बन्धी नीति अनुरूप प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड र उपयोग सम्बन्धमा उल्लेख भई सो अनुसार वातावरण अनुकूल दिगो उपयोगका लागि जनचासोमा अभिवृद्धी भएको र स्थानीय जनचासोको विषय भएकोले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि छनौट गरिएको हो ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – प्राकृतिक स्रोत(खानी तथा काठ दाउरा)को उपयोग सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छ ।

३.१ नीतिगत व्यवस्था –

- (क) राष्ट्रिय हित अनुकूल तथा अन्तरपुस्ता समन्यायको मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै देशमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण, संवर्द्धन र वातावरण अनुकूल दिगो रूपमा उपयोग गर्ने र स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता र अग्राधिकार दिँदै प्राप्त प्रतिफलहरूको न्यायोचित वितरण गर्ने,
- (ख) जनसाधारणमा वातावरणीय स्वच्छता सम्बन्धी चेतना बढाई औद्योगिक एवं भौतिक विकासबाट वातावरणमा पर्नसक्ने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्दै वन, वन्यजन्तु, पंक्षी, वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन र दिगो उपयोग गर्ने,

३.२ चौधौँ आवधिक योजना (२०७३/७४-२०७५/७६)

त्रिवर्षीय योजना (२०७३/७४-२०७५/७६) मा देहायका व्यवस्था रहेको छ:

- (क) जलवायु परिवर्तन र विभिन्न प्राकृतिक प्रकोपसँग जुध्ने क्षमता विकास गर्ने,
- (ख) प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त लाभको यथोचित वितरण गर्ने ।

३.३ आर्थिक वर्ष (२०७३/७४) को बजेट बक्तव्यमा उल्लेखित व्यवस्था –

१३७. वनको व्यवस्थित र वैज्ञानिक उपयोग गर्ने नीतिको अबलम्बन गरिने छ ।

१८०. खानी खनिज, पेट्रोलियम ग्याँसजन्य वस्तुहरुको मौज्जात पहिचान गरी बृहत राष्ट्रिय खानी इन्भेन्ट्री तयार गरिनेछ । यसका आधारमा खानी तथा खनिजजन्य उद्योगमा लगानी गर्न निजीक्षेत्रलाई प्रोत्साहन गरिनेछ ।

४. **कानुनी व्यवस्था :**

४.१ **प्राकृतिक स्रोत(खानी तथा काठ दाउरा) सँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरु :**

यी कार्य सञ्चालनका लागि कानुनी व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छ:

- खानी तथा खनिज पदार्थ सम्बन्धी ऐन, २०४२ र नियमावली, २०५३,
- वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र नियमावली, २०५४,
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण ऐन, २०२९
- सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम मार्गदर्शन, २०६५,
- वन सुरक्षा योजना, २०७०,
- संरक्षित क्षेत्र भित्र भौतिक संरचना तथा पूर्वाधार निर्माण एवं संचालन कार्यनीति, २०६५

४.२ **आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरु –**

- आर्थिक कार्यविधि ऐन २०५५ र आर्थिक कार्यविधि नियमावली २०६४,
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४,
- आयकर ऐन, २०५८ र आयकर नियमावली, २०५९,
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ र मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३,
- भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४,
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ र स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०६४

खण्ड (२) लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

५. **उद्देश्य** – लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ को दफा ५(ख) मा खानी, जंगल, जलशक्ति आदिको सुविधा प्रदान सम्बन्धमा पट्टा, लाइसेन्स, अधिकार र कुनै अन्य प्रकारबाट राजस्व वा चल अचल राष्ट्रिय धन त्याग गर्ने गरी जारी गरिएका सबै निकासारूको सम्बन्धमा औचित्यको दृष्टिकोणबाट समेत लेखापरीक्षण गर्न सकिने प्रावधान अनुरूप देशमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत (खानी तथा काठ दाउरा) को उचित उपयोग भए नभएको सम्बन्धमा कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरी प्रतिवेदन गर्नु रहेको छ ।

६. **क्षेत्र** – प्राकृतिक स्रोत र साधनको उचित संरक्षण सम्बन्धन तथा सोबाट प्राप्त रोयल्टीको उपयोग भए नभएको सम्बन्धमा लेखापरीक्षण गर्न देहायका क्षेत्र समेटिएको छ ।

६.१ **काठ दाउराको उपयोग** – एकातिर वन पैदावार कुहिएर वा नष्ट भएर जाने अर्कोतिर विदेशबाट काठ लगायत काष्ठ जन्य वस्तु आयात गरी उपयोग गर्दा ठूलो रकम विदेशिने गरेकोले वन पैदावारको उपयुक्त उपयोगको नीतिगत ब्यवस्था र उपयोग सम्बन्धमा अध्ययन विश्लेषण लागि वन मन्त्रालयका साइट, वन विभागबाट उपलब्ध प्रश्नावलीको जवाफ, मन्त्रालय तथा विभागका सम्बन्धित पदाधिकारीहरुसँगको अन्तरवार्ता तथा छलफललाई लेखापरीक्षण क्षेत्रमा समेटिएका छ ।

६.२ **खनिजको उपयोग** – खनिज पदार्थ अन्वेषण, अनुसन्धान एवं निजी क्षेत्रलाई अनुमति लगायत खानी रोयल्टी सम्बन्धी जिम्मेवारी पाएको खानी तथा भूगर्भ विभागलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ ।

७. **पद्धति** – लेखापरीक्षणका उद्देश्यहरु प्राप्त गर्नका लागि प्रक्रियामूलक एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरी प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्बन्धमा गरिएको नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था, कार्यसञ्चालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण, तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन गरी विश्लेषण, परीक्षण एवं भिडान गरिएको थियो । विवरणको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं

तात्विक महत्वका विषयहरूलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिनुका साथै सम्बन्धित पदाधिकारीहरूसंग छलफल समेत गरिएको छ ।

८. **सीमितता** – नेपालको वन क्षेत्रमा रहेको काठ दाउराको अवस्था मात्र र नेपालमा सर्वेक्षण, अन्वेषण तथा उत्खनन् भएको खनिजलाई मात्र आधार लिई प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । साथै कार्यमूलक लेखापरीक्षणको विभिन्न औजारहरू मध्ये प्रश्नावली पद्धतिमात्र अबलम्बन गरी यो प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

खण्ड (३) लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – प्राकृतिक स्रोत उपयोगको सन्दर्भमा अनेकौँ सकारात्मक पक्षहरू देखिएका छन् । देशको भौगोलिक अवस्थिति र प्राकृतिक स्रोतको लागि उपयुक्त वातावरण छ । स्वदेशी एवं वैदेशिक लगानी मैत्री वातावरण बन्दै गरेको छ । राजनीतिक चेतना र सोचमा आएको परिवर्तनका कारण प्राकृतिक स्रोतका महत्व बढ्दो देखिन्छ । वन जंगलले ढाकेको क्षेत्रफल ३९.६ प्रतिशतबाट बढेर ४४.४७ प्रतिशत पुगेको छ । समृद्धिका लागि वन भन्ने दीर्घकालीन सोच सहितको वन नीति तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको, वन ऐन तथा नियमावली, संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, राष्ट्रिय निकुञ्ज सम्बन्धी नियमावली लगायत वन संरक्षण र सम्बर्द्धन सम्बन्धी आवश्यक ऐन नियमहरू कार्यान्वयनमा रहेको छन् । वन अतिक्रमण नियन्त्रण रणनीति र वन डढेलो व्यवस्थापन रणनीति, वन पैदावार सङ्कलन तथा बिक्री वितरण, सामुदायिक वन, निजी वन लगायत वन सम्बन्धी विभिन्न निर्देशिकाहरू तयार भएको छन् । वन पैदावार सम्बन्धी कार्यको संचालन तथा व्यवस्थापनसंगै वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि लगायतका कार्यविधि र मापदण्ड तयार गरी कार्यान्वयनमा छन् । संघीय व्यवस्थापन प्रणाली कार्यान्वयनमा रहेको अवस्थामा स्थानीय तहमा वनको संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा कबुलियती, सामुदायिक तथा वन उपभोक्ता समिति लगायतको सञ्जाल मार्फत सामुदायिकवनको प्रभावकारी परिचालन तथा व्यवस्थापन गर्न सहज भएको देखिएको छ ।
- **सुधारका क्षेत्रहरू** – लेखापरीक्षणका उल्लेखित उद्देश्य, क्षेत्र, पद्धतिमा आधारित रहेर लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ । देहाय अनुसार सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान गरिएको छ :

(क) खनिज

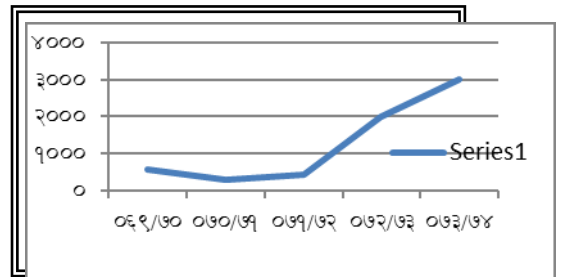
९. **नीतिगत स्पष्टता** – विगतमा केन्द्रकृत संरचनामा रहेको खानी तथा भूगर्भ विभागको काम, कर्तव्य र अधिकार वर्तमान संविधान अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवस्था छ । राष्ट्रिय खनिज नीति, २०७४ को ८ नं.मा रहेको नीति कार्यान्वयन कार्ययोजना खाका अनुसार १ देखि १० वर्षमा नीतिमा उल्लेखित रणनीति कार्यान्वयन गरी सोको उपलब्धी मापन गर्ने उल्लेख छ । नीति कार्यान्वयनका लागि कुन तहमा कस्तो नीति कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने तहगत व्यवस्था नीतिको कार्ययोजनामा उल्लेख छैन । हालको संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको काम, कर्तव्य र अधिकार अनुसार कार्य सम्पादन गर्न नीतिगत स्पष्टता देखिएन । समय सन्दर्भ अनुसार उचित, कार्यान्वयन योग्य एवं प्रभावकारी हुने गरी खनिज सम्पदाको दक्षतापूर्वक परिचालन गर्न स्पष्ट अधिकार सहितको नीति र सोका लागि आवश्यक कानून तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

समस्या

- परिवर्तित सन्दर्भमा कार्यान्वयन योग्य नीति नभएको,
- उत्खननका लागि पर्याप्त अध्ययन विश्लेषण गरी मौज्जात यकिन नभएको,
- उत्खनन् अनुमति कार्यान्वयन हुन नसकेको,
- समन्वय अभाव ।

१०. **अध्ययन एवं उत्खनन्** – विभागबाट हालसम्म अन्वेषण, सर्वेक्षण भएका खनिज पदार्थहरूको सन्दर्भमा निम्न व्यहोराहरू देखिएका छन् :

- १०.१ नेपालमा भौगौर्भिक अध्ययन, अनुसन्धान तथा खनिज सम्पदाको प्रवर्द्धन एवं विकासका लागि २०३३ सालमा खानी तथा भूगर्भ स्थापना भए देखि भौगर्भिक खनिज सम्पदाहरूको अध्ययन, सर्वेक्षण, अन्वेषण एवं अनुसन्धानका लागि वर्षेनी खर्च गर्दै सर्वेक्षण, अन्वेषण कार्यहरू हुँदै आइरहेको छ । सर्वेक्षण, अन्वेषणबाट पत्ता लगाएका खनिज उत्खनन् अनुमति र सर्वेक्षण, अन्वेषण कार्य अनुमतिबाट प्राप्त राजस्व समेत वृद्धि हुँदै गएको प्रस्तुत ग्राफबाट देखिन्छ । विभागबाट पत्ता लगाइएको खनिजजन्य पदार्थहरूका उत्खनन्मा सबै क्षेत्रको

समन्वय भई उचित व्यवस्थापनबाट परिचालन भएमा देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा समेत पर्याप्त योगदान पुग्ने देखिएकोले स्पष्ट कार्ययोजना बनाई खनिज उत्खनन् गर्नुपर्दछ ।

१०.२ नेपालको संविधानको धारा ५१(५) मा प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, सम्बर्द्धन र वातावरण अनुकूल दीगो उपयोग गर्ने व्यवस्था छ । विभागले उपलब्ध गराएको विवरण अनुसार चुनढुङ्गा-५२, कोइला-१४, खरी, टुर्मासिन-१२, काइनाइट, डोलोमाइट लगायत विभागबाट अन्वेषण जारी भएका खास खनिज-२१ समेत कुल १२९ खानी उत्खनन् अनुमति दिएको र २०७४/७५ सम्म विभागबाट अन्वेषण जारी रहेको १६ खास खनिज समेत चुनढुङ्गा-१६८, क्वारजाइट-५१, सिलिका-२३, सुन-१८ समेत ३६५ खानीको खोजतलास अनुमति दिएको उल्लेख छ । संभावित खनिज पदार्थहरूको उत्खनन् योजना एवं सो सम्बन्धी कार्ययोजना तयार गरेको छैन । खनिजको उपदेयताका आधारमा खनिज उद्योगहरूको राष्ट्रिय प्राथमिकता सहित वैदेशिक लगानी तथा निजीक्षेत्रको आकर्षण बढाई खनिज सम्पदाको दीर्घकालीन उपयोग गर्नुपर्दछ ।

११. **अनुमति कार्यान्वयन** – खानी तथा खनिज पदार्थ नियमावली, २०५६ को नियम १७ मा उत्खनन् अनुमति प्राप्त संस्थाले अति महत्वपूर्ण खनिज र महत्वपूर्ण तथा बहुमूल्य खनिज पदार्थ भए चार वर्षमा र सामान्य खनिज भए दुई वर्षमा सम्पन्न गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था छ । निम्न कम्पनीहरूले अनुमति लिएर पनि उत्खनन् शुरु गरेको छैनन् :

अनुमति वर्ष	खनिजको नाम र स्थान	अनुमति लिने फर्मको नाम
०६१/६२	चुनढुंगा, दाङ	दाङ सिमेन्ट प्रा.लि.
०६२/६३	चुनढुंगा, सल्यान	विश्वकर्मा माइन्स एण्ड मिनिरल्स प्रा.लि.
०६६/६७	चुनढुंगा, दाङ	सोनापुर आयल एण्ड मिनिरल्स
०६६/६७	चुनढुंगा, सुर्खेत	मुक्ति श्री सिमेन्ट इण्डष्ट्रिज प्रा.लि
०६६/६७	रातोमाटो, सुर्खेत	मुक्ति श्री सिमेन्ट इण्डष्ट्रिज प्रा.लि
०६७/६८	फलाम, पर्वत	पर्वत खनिज उद्योग प्रा.लि.

खानी तथा खनिज पदार्थ नियमावली, २०५६ को नियम १८ अनुसार उत्खनन् कार्यको अनुमतिपत्र प्राप्त संस्थाले निर्धारित समयमा उत्खनन् नगर्नेको अनुमति पत्र रद्द गरेको देखिएन । अनुमति रद्द बाहेक अन्य कारवाहीको व्यवस्था नहुँदा उत्खनन् कार्य समयमा नहुँदा रोयल्टी, खनिज उद्योगमा परेका असर र कच्चा पदार्थको आयातमा परेको प्रभाव नकरात्मक देखिएकोले अनुमति लिई उत्खनन् नगर्ने कम्पनीहरूको धरौटी जफत गरी अनुमति रद्द गर्नुको साथै आगामी दिनमा कालोसूचीमा राख्ने, दण्ड जरिवाना गर्ने जस्ता थप कानुनी प्रावधानहरू समेतको व्यवस्था सहित नियमावलीमा संशोधन गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

१२. **समन्वय** – राष्ट्रिय खनिज नीति, २०७४ को ६.१ मा नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समन्वय र सहकार्यलाई प्रभावकारी बनाउन उद्योग मन्त्री/राज्यमन्त्रीको अध्यक्षतामा सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिव सहित खानी तथा भूगर्भ विभागको महानिर्देशक सदस्य सचिव रहनेगरी १५ सदस्य रहेको निर्देशक समिति रहेको छ । खनिज उत्खनन् गर्न वातावरणीय

प्रभाव न्यूनीकरणका लागि वनसंग मात्र नभई, स्थानीय सरोकारवालाहरूसंगको सम्बन्ध कायम गर्नुपर्ने, स्रोत परिचालन, खनिजको प्रकृति अनुसार सुरक्षा, स्थानीय जनतासंगको सम्बन्ध, लगायत आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक समन्वय गर्ने कार्यको लागि खानी तथा भूगर्भ विभाग र सम्बन्धित मन्त्रालयको भूमिका प्रभावकारी हुनुपर्दछ । विगतमा उत्खनन् अनुमति (२०५६/०५/३१) पाएका नेपाल ओरेन्ट म्याग्नेसाइट, नेपाल मेटल कम्पनी जस्ता खनिज उद्योगहरू कुटनीतिक समन्वयका अभावमा बन्द भई वैदेशिक लगानी समेत फिर्ता गएको अवस्था छ । विभागले सर्वेक्षणबाट पत्ता लगाएका खनिजहरू उत्खनन् गर्दा वनले समयमा स्वीकृति नदिने, वातावरण प्रदूषण हुने समस्या, स्थानीयको मुआब्जा विवाद, भौतिक पूर्वाधारको अभाव, उर्जा एवं जनशक्ति अभाव आदिका कारण उत्खनन् शुरु नहुने, शुरु भएको स्थानबाट तोकिए

सुझाव

- कार्यान्वयन योग्य सान्दर्भिक नीति तय गर्नुपर्ने,
- प्रयाप्त अध्ययन विश्लेषण गरी मौज्जात यकिन गरी आधुनिक प्रविधि र लगानी उपयोग गर्नुपर्ने,
- अनुमति व्यवस्थापनमा सुधार गर्नुपर्ने,
- सक्रिय र प्रभावकारी समन्वय हुनुपर्ने ।

वमोजिमका भौगर्भिक परिमाण बराबर उत्खनन् गर्न नसकिने अवस्था छ । नियम कानूनको असमञ्जस्यता, निर्देशक समितिको निष्कृयता एवं सरकारी निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय एवं वैदेशिक लगानीका लागि लगानी कुटनीतिक पहल हुन नसकेको कारण खनिज उपयोग गर्नसकेको नदेखिएकोले समन्वयात्मक व्यवस्था मार्फत खनिजजन्य विस्तार गरी उपयोग गर्नुपर्दछ ।

(ख) वन (काठ दाउरा)

१३. **नीति कार्यान्वयन** – वन नीति, २०७१ कार्यान्वयनका गर्न उत्पादकत्व र उत्पादन वृद्धिको सम्भाव्यता रहेको वन क्षेत्रको पहिचान र दीगो व्यवस्थापन गर्नु पर्ने देखिन्छ। वन पैदावारको आपूर्ति तथा वितरणका लागि उपयुक्त संरचना निर्माण गर्ने, वन क्षेत्रको उत्पादकत्व र व्यवस्थापन विषयमा कार्यमूलक अनुसन्धान गर्न जरुरी देखिन्छ। कम प्रयोगमा रहेका काष्ठ तथा गैरकाष्ठ प्रजातिको काठको गुणस्तर अभिवृद्धि गरी उपयोग तथा बजार प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने स्थिति छ। तर ती कार्यहरु गरेको पाइएन। नीति नं. ५ अनुसार निजी क्षेत्रलाई वन विकास तथा विस्तारमा संलग्न गराउदै वन जन्य उद्यमको प्रवर्द्धन विविधीकरण र बजारीकरणबाट मूल्य अभिवृद्धि र हरित रोजगारी सिर्जना गर्ने नीति रहेता पनि सो को कार्ययोजना तयार गरेको छैन। नेपाल सरकार, दातृ निकाय र अन्य संघ, संस्था र समूहको स्रोत परिचालन, बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन, नीति कार्यान्वयन समितिको क्रियाशिलता, वन पैदावारको बजारीकरण र गैरकाष्ठ प्रजातिको ट्रिटमेन्ट गर्ने आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी नीति कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्दछ।

समस्या

- नीति प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएको,
- आवश्यकता अनुसार नियम कानून नबनेको,
- काठ दाउराको प्रभावकारी उपयोग नगरेको,
- अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समन्वयको अभावका कारण वन पैदावारबाट प्रत्यक्ष लाभ निल नसकेको।

१४. **कानून कार्यान्वयन तथा सुधार** – ऐन, कानून कार्यान्वयन भएमा मात्र सार्थकता रहन्छ। वन पैदावार सङ्कलन, व्यवस्थापन र उपयोग सम्बन्धमा विभिन्न कानुनी व्यवस्था छन्। टीम्बर कर्पोरेशन नेपाल, जिल्ला वन कार्यालय, जिल्ला वन पैदावार आपूर्ति समिति, साभेदारी वन उपभोक्ता समिति लगायत फरक संस्थाले फरक मूल्यमा काठ बिक्री गर्ने गरेका छन्। यसले मूल्यमा एकरूपता नभएको प्रष्ट देखिन्छ। स्वीकृत कार्ययोजनाले तोकेको परिमाण भन्दा बढी सुकेका, ढलेका रुख समेत कटान गर्न नपाइने जटिलताका कारण काठ दाउरा वनमा नै रहने गरेको स्थिति छ। काठ र गैरकाष्ठको फरक मूल्य र व्यवहार नभएका कारण लिलाम बिक्री नहुने, काठ दाउरा सङ्कलनका लागि समेत बढी समय खपत हुँदा गुणस्तर र परिणाम दुबै घटेको लगायत प्राविधिक समस्यालाई सम्बोधन गर्नसकेको देखिएन। चुरे क्षेत्र व्यवस्थापन गुरुयोजना, २०७३ अनुसार १९ डिग्रीभन्दा भिरालो भएको क्षेत्र र नदी किनार दाँयाबाँया ३० मिटर दूरीसम्मको वन क्षेत्रमा हरित पेटी निर्माण गरिने व्यवस्था भए तापनि त्यस्तो सीमाना छुट्टिएको देखिँदैन।

काठ दाउराको सङ्कलन, बिक्री वितरण गर्ने प्रकृया चुस्त, पारदर्शी हुनुपर्दछ। काष्ठ र गैरकाष्ठको उचित बर्गीकरण गरी उपचारको व्यवस्था तथा प्रभावकारी बजारीकरण गर्दै बैज्ञानिक वन व्यवस्थापनमार्फत काठ दाउराको उपयोग वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसका लागि समय सान्दर्भिक हुनेगरी ऐन नियममा आवश्यक संशोधन गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ।

१५. **काठ दाउराको परिचालन तथा व्यवस्थापन** – वन पैदावार सङ्कलन तथा बिक्री वितरण निर्देशिका, २०७३ को परिच्छेद २,३ र ४ मा छपान, कटान तथा सङ्कलन, ढुवानी तथा घाटगद्दी, नाँप, स्तरीकरण र बिक्री सम्बन्धी व्यवस्था छ। सोही आधारमा वार्षिक योजना र लक्ष्य अनुसार काठ दाउराको सङ्कलन तथा बिक्री वितरण गर्दै आएको छ। विगत ३ वर्षको उत्पादन, बिक्री र राजस्व आम्दानीको अवस्था निम्न अनुसार रहेको देखिन्छ :

आर्थिक वर्ष	एकाई	२०७१/७२	२०७२/७३
काठ उत्पादन	घनफिट	१५९५५६६	१९९४१४४
दाउरा उत्पादन	चट्टा	१७९३	१६७१
काठ बिक्री	घनफिट	७४१९४५	८३८००६
दाउरा बिक्री	चट्टा	९३८	९०८
राजस्व आम्दानी	रु.	४९३८०१८९१	४९७०२८९४७
काठको मौज्जात	घनफिट	८५३६२१	११५६१३८

१५.१ काठ बिक्री पछि मौज्जात बाँकी देखिए तापनि विभिन्न प्रजातीका काठहरु आयात भएको देखिँदा मौज्जातको उपयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ।

१५.२ स्वीकृत वन व्यवस्थापन योजना तालिका अनुसार निरीक्षण गरी अवस्था यकिन देखि बिक्री वितरण गर्दासम्म एक वर्ष समय लाग्ने देखिन्छ। समयमा सङ्कलन, भण्डारण नगर्दा काठ दाउरा चोरी, आगलागी

लगायत कारणबाट नोक्सान हुनसक्ने देखिएकोले समयमा प्रक्रिया पुरा गरी छिटो र पारदर्शी बिक्री वितरणको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

१५.३ सरकारी वनको मौज्जात बाहेक सामुदायिक, कबुलियती, साभेदारी वनबाट उत्पादन हुने परिमाण समेत कुल परिमाण यकिन हुनुपर्दछ । काठ दाउराहरूको प्रशोधन बिक्री वितरण कार्यका लागि टि.सि.एन, वन पैदावार विकास समिति, जिल्ला वन पैदावार आपूर्ति समिति जस्ता विभिन्न निकायहरूलाई सामूहिक जिम्मेवार बनाई काठ दाउराको उपयोगमा सुधार गर्नुपर्दछ ।

१६. **समन्वय** – वन सम्बन्धी नीति नियम निर्देशिका तयार एवं कार्यान्वयनका लागि मन्त्रालय, विभाग, अनुसन्धान निर्देशनालय, विकास समिति, आयोजना/परियोजनाहरू रहेको छन् । वन पैदावारको संकलन, बिक्री, वितरणका लागि सरकारी, सामुदायिक, साभेदारी वनका लागि छुट्टाछुट्टै निर्देशिका कार्यान्वयनमा रहेको छन् । बहुनिर्देशिकाबाट कार्य गर्दा बिक्री वितरणमा समन्वय नदेखिएको र मूल्य एकरूपता नभएको देखिन्छ । साथै वातावरण संरक्षण सम्बन्धी भएको कार्य, वन सम्बन्धी गरेको अनुसन्धान र नेपाल पक्ष भएका सन्धि/महासन्धि अनुसार गर्नुपर्ने कार्यका, भएका प्रयास र उपलब्धी अन्तर निकाय जानकारी नभएको पाइयो । संस्थागत रूपमा स्थापना भएका कार्यालयहरूको समन्वयात्मक परिचालनबाट काठ दाउराको प्रभावकारी उपयोग गर्नुपर्दछ ।

१७. **रक्तचन्दन मौज्जात** – नेपाल सन् १९७५ देखि दुर्लभ वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण सम्बन्धी महासन्धीको समर्थक राष्ट्र हो । सो महासन्धि अनुसार नेपालले पनि निषेधित गरिएका वनजन्तु वस्तुको नियन्त्रण गर्दछ । भारतबाट नेपाल हुँदै चीन निर्यात गर्ने क्रममा विभिन्न समयमा समातिएका कुल २ लाख ६४ हजार केजी रक्तचन्दनमध्ये मन्त्रपरिषदले ८१ हजार किलोग्राम भारत फिर्ता पठाउने निर्णय गरेको थियो । यसमध्ये ३७ हजार केजी फिर्ता भएको तथा

सुझाव

- नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समन्वयात्मक र क्रियाशिल भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने,
- समय सन्दर्भ अनुसार कानून परिमार्जन गरी लागु गर्नुपर्ने
- मौज्जातको एकीकृत तथ्याङ्क व्यवस्थित गरी गुणस्तर सुधार र उपयोग गर्नुपर्ने,
- रक्तचन्दको सीघ्र व्यवस्थापन तथा कार्वन

नमूना प्रयोजन लगायतमा २० हजार केजी लगत कट्टा भई बाँकी १ लाख ६५ हजार किलोग्राम मौज्जात रहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय सन्धी/संभौताहरू अनुसार ऐन, नियम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन नगरेका कारण समयमा निरुपण नहुँदा विभागको परिसरमा हुवानी साधन सहित रक्तचन्दन मौज्जात राखिएको छ । यसले अनावश्यक व्ययभार परिहेको छ । ऐन नियम तर्जुमा गरी रक्तचन्दन व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

१८. **कार्वन व्यापार** – कार्वन उत्सर्जनका लागि आधार वर्ष यकिन गरिएको छैन । वनको संरक्षण, दिगो व्यवस्थापनद्वारा कार्वन सञ्चितमा वृद्धि गरी लाभ लिन आधार वर्ष यकिन गरी वनको अतिक्रमण, वन विनास रोकथाम लगायतबाट प्रभावकारी उत्पादन र उत्पादनमा भएको परिवर्तन यकिन हुनुपर्दछ । बहुपक्षीय संस्थाहरूको संलग्नता भएको भुक्तानी प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्नका लागि आवश्यक पर्ने नीति, ऐन, नियम तयार/संशोधन/परिमार्जन गरी व्यवस्थित गर्ने लगायतका प्रक्रिया पुरा गरेको छैन । कार्वन व्यापारमा सहभागी हुनका लागि आवश्यक मौज्जातको आङ्गलन गर्ने कार्यको प्रारम्भिक चरण मात्र पूरा गरेको अवस्था छ । कार्वनडाइअक्साइड ग्याँस जैविकपिण्डको रूपमा रुखमा सञ्चित रहन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको मापनविधिबाट स्वतन्त्र पक्षले मापन गरेको आधारमा रकम गणना हुने गर्दछ । नेपालमा भएका वन पैदावारहरूमा विद्यमान कार्वन मौज्जात पहिचान गरी चुहावटका क्षेत्र नियन्त्रण गर्दै भुक्तानी व्यवस्थित गर्नु जरुरी छ । यसका लागि आवश्यक ऐन, नियम तर्जुमा गरी कार्वन व्यापारबाट लाभलिन सक्नुपर्दछ ।

खण्ड (४) निष्कर्ष

नेपालको भौगोलिक अवस्था र हावापानीको विविधताका कारण प्राकृतिक स्रोतको व्यापक संभावना रहेको छ । औद्योगिक विकास एवं जनसंख्यामा भएको वृद्धिको अनुपातमा प्राकृतिक स्रोतको माग र आपूर्तिको प्रभावकारी सन्तुलन चुनौतीपूर्ण रहेको छ । प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त गर्न सकिने लाभलाई दीर्घकालीन उपयोग गर्दै कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा प्राकृतिक स्रोतको योगदान वृद्धि गरी राष्ट्रिय आय बढाउनका लागि हाल कार्यान्वयन रहेका नीति, ऐन, नियममा आवश्यकता अनुसार परिमार्जन गर्न जरुरी छ । साथै प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्न प्रभावकारी समन्वय, पारदर्शी र नतिजामूलक अनुगमन प्रणाली लागु गर्नुपर्दछ ।

प्राकृतिक एवं साँस्कृतिक सम्पदा

खण्ड-१: परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपालका प्राकृतिक र साँस्कृतिक सम्पदाको आङ्कलन गर्ने उद्देश्यले कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरिएको छ । अनुपम प्राकृतिक, वास्तुकला र साँस्कृतिक सम्पदा विश्वभर परिचित छ । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ ले मानव निर्मित प्राचीन स्मारक र पुरातात्विक वस्तुहरुलाई साँस्कृतिक सम्पदाको रूपमा लिएको छ । त्यसैगरी नेपाल प्राकृतिक सम्पदाले भरिएको मुलुक हो । नेपालमा वनक्षेत्र ४४.५ प्रतिशत रहेको चौधौँ योजनामा उल्लेख छ । त्यसैगरी संरक्षित क्षेत्र २३ प्रतिशतभन्दा बढी रहेको, विश्व सम्पदा सूचीमा २ प्राकृतिक सम्पदा परेका, रामसार सूचीमा १० सिमसार क्षेत्र रहेका तथा अन्य दुर्लभ वन्यजन्तु तथा फ्लोरा फाउनाहरु रहेको कारण यी सम्पदाको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक देखिएको छ ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** - नेपालको संविधानको धारा ५०(२) मा धर्म, संस्कृति, संस्कार, प्रथा, परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै पनि आधारमा हुने सबै प्रकारका विभेद, शोषण र अन्यायको अन्त्य गरी सभ्य र समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने एवं राष्ट्रिय गौरव, लोकतन्त्र, जनपक्षीयता, श्रमको सम्मान, उद्यमशीलता, अनुशासन, मर्यादा र सहिष्णुतामा आधारित सामाजिक साँस्कृतिक मूल्यहरुको विकास गर्ने तथा साँस्कृतिक विविधताको सम्मान गर्दै सामाजिक सदभाव, ऐक्यबद्धता र सामञ्जस्य कायम गरी राष्ट्रिय एकता सुदृढ गर्ने राज्यको सामाजिक र साँस्कृतिक उद्देश्य रहेको छ । संविधानमा धारा ५१(ग)२ ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि अध्ययन, अनुसन्धान, उत्खनन् तथा प्रचार प्रसार गर्ने उल्लेख छ । साँस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण र व्यवस्थापन सम्बन्धमा भएको काम कारबाही बारे अध्ययन मूल्यांकन गर्न उपयुक्त देखिएको साथै जनचासोको विषय समेत भएकोले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि विषय छनौट गरिएको हो ।

प्रमुख कार्य सम्पादन सूचक (KPI)

- मेरो धरहरा मै बनाउँछु अभियानमा सरिक हुन र धरहरा लगायतको पुरातात्विक एवं साँस्कृतिक सम्पदाको पुनःनिर्माण गर्ने,
- लुम्बिनी क्षेत्रको बृहत्तर विकासका लागि केजो टाँगेको गुरुयोजना २ वर्ष भित्र सम्पन्न गर्ने र बृहत लुम्बिनी विकास गुरुयोजना तयार गर्ने,
- वन्यजन्तु र बासस्थानको संरक्षण गर्ने

३. **नीतिगत व्यवस्था** – सम्पदा संरक्षण र व्यवस्थापन सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छन :

३.१. **राष्ट्रिय संस्कृति नीति, २०६७ मा देहायको व्यवस्था रहेको पाईन्छ –**

नीतिगत उद्देश्य –

- (क) देशका विभिन्न भागमा बसोबास गर्ने विभिन्न जाति र समुदायका बारेमा वैज्ञानिक अध्ययन र अनुसन्धान गरी उनीहरुको इतिहास र संस्कृति प्रकाशमा ल्याउने,
- (ख) भौतिक एवं अभौतिक दुवै किसिमका नेपाली साँस्कृतिक सम्पदाहरुको सर्वेक्षण, अध्ययन एवं अनुसन्धान गरी तिनीहरुको वैज्ञानिक तथा प्रामाणिक सूची र विवरण प्रकाशमा ल्याउने,
- (ग) भौतिक अभौतिक दुवै प्रकारका साँस्कृतिक सम्पदाहरुको स्वामित्वको पहिचान र अभिलेखीकरण गर्ने,
- (घ) साँस्कृतिक सम्पदाहरुको संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि उपयुक्त उपाय र प्रविधिहरुको पहिचान गर्ने, स्रोत, साधन र जनसहभागिता जुटाउने र तिनीहरुको उचित संरक्षण गरी भावी पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्ने,
- (ङ) साँस्कृतिक सम्पदाहरुका माध्यमबाट देशको पर्यटन उद्योगमा टेवा पुऱ्याई समाजमा रोजगारी र आयआर्जनका अवसरहरु वृद्धि गर्ने,

रणनीति तथा कार्यनीति –

कानुनी व्यवस्था –

(क) सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अन्वेषण, अध्ययन, संरक्षण र व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यलाई वैज्ञानिक, सहभागितामूलक र प्रभावकारी तुल्याउन प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३, अभिलेख संरक्षण ऐन २०४६ तथा गुठी ऐन २०३३, समेतमा आवश्यकतानुसार सुधार गरिने ।

संरचनागत सुधार –

(ख) अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको व्यवस्थापन एवं संरक्षणका लागि छुट्टै परिषद् वा विभाग, नेपाली लोकवार्ता तथा अभौतिक सांस्कृतिक प्रतिष्ठानहरूको स्थापना गर्ने प्रक्रिया अधि बढाइने ।

३.२. वन नीति, २०७१ मा देहायको व्यवस्था रहेको पाईन्छ –

नीतिगत उद्देश्य –

(क) वन, वनस्पति, वन्यजन्तु, संरक्षित क्षेत्र तथा जलाधारको संरक्षण एवं व्यवस्थापन गरी वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्ने ।

(ख) वन क्षेत्रको उत्पादकत्व र वन पैदावारको उत्पादन वृद्धि गरी स्थानीय तथा राष्ट्रिय आवश्यकता परिपूर्ति गर्दै निकासी प्रवर्द्धन गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा वन क्षेत्रको योगदान अभिवृद्धि गर्ने ।

(ग) वन क्षेत्रको सुशासन सुदृढीकरण गर्ने ।

नीति , रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति –

(घ) उत्पादकत्व र उत्पादन वृद्धिको सम्भाव्यता रहेका वन क्षेत्रको पहिचान गरी दिगो व्यवस्थापन गर्ने ।

(ङ) वन क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्ने ।

३.३. त्रिवर्षीय योजना (२०७३।७४–२०७५।७६) मा देहायका व्यवस्था रहेको देखिन्छ:

सांस्कृतिक नीतिगत उद्देश्य :

(क) नेपालका सबै जाति/समुदायहरूको आ-आफ्नो मौलिक सांस्कृतिक परम्पराहरूको जगेर्ना गरी नेपालको सांस्कृतिक पहिचानको सम्वर्द्धन गर्नु ।

(ख) भूकम्प लगायतका प्राकृतिक प्रकोपबाट क्षतिग्रस्त ऐतिहासिक, पुरातात्विक र सांस्कृतिक सम्पदाको पुनर्निर्माण र संरक्षण गर्नु ।

(ग) धार्मिक एवम् सांस्कृतिक पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने ।

(घ) मूर्त तथा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अन्वेषण, अनुसन्धान एवम् संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने ।

रणनीतिहरु –

(क) सबै समुदायको धार्मिक र सांस्कृतिक मूल्य मान्यताहरूको सम्मान गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने ।

(ख) क्षतिग्रस्त ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गर्दै यिनीहरूको संरक्षण, विकास र प्रवर्द्धन गर्ने ।

(ग) मूर्त तथा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अन्वेषण, अनुसन्धान एवम् संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने ।

आर्थिक वर्ष २०७३।७४ को बजेट वक्तव्यमा उल्लेख प्रमुख व्यवस्था –

(क) भूकम्पपछिको पुनःनिर्माण कार्यलाई तीव्रता दिइने ।

(ख) **मेरो धरहरा मै बनाउँछु** अभियानमा सरिक हुन र धरहरा जस्तो पुरातात्विक एवं सांस्कृतिक सम्पदाको पुनःनिर्माणमा योगदान गर्ने ।

(ग) वन्यजन्तु र बासस्थानको संरक्षण गर्न र संरक्षण क्षेत्रहरूमा भौतिक पूर्वाधारको निर्माण गर्न बजेट वृद्धि गरिएको तथा वन्यजन्तु तथा अपराध नियन्त्रण कार्यमा शून्य सहनशीलताको नीति अवलम्बन गरिएको ।

- (घ) विश्वविख्यात प्रोफेसर केन्जो टांगेद्वारा निर्माण गरिएको लुम्बिनी विकास गुरुयोजना ३८ वर्ष वितिसक्दा पनि कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । लुम्बिनी विकास गुरुयोजनाको बाँकी काम दुई वर्ष भित्र पूरा हुने गरि निर्माण कार्य अघि बढाईने उल्लेख छ । त्यसैगरी लुम्बिनी क्षेत्रको वृहत्तर विकासका लागि वृहत् लुम्बिनी विकास गुरुयोजना तयार गरि सो अनुसारको निर्माण कार्य प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउने । साथै पशुपति, जनकपुर र मुक्तिनाथ क्षेत्र विकासको गुरुयोजना आगामी आर्थिक वर्षमा तयार गरि प्रभावकारी ढङ्गले कार्यान्वयन गरिने ।
- (ङ) प्राचीन तिलौराकोटको उच्च प्राथमिकता उत्खनन् तथा संरक्षणको लागि आवश्यक पर्ने जग्गाको अधिग्रहण गरिने, ऐतिहासिक रामग्रामको संरक्षण तथा विकासका लागि दिइने तथा ऐतिहासिक सिंजा सभ्यता संरक्षण तथा विकास प्रतिष्ठान स्थापना गरिने ।
- (च) पशुपति क्षेत्र विकास कोष, लुम्बिनी विकास कोष र वृहत्तर जनकपुर विकास समितिको कानुनी तथा संस्थागत पुन संरचना गरिने ।

४. **कानुनी व्यवस्था** – सम्पदा संरक्षण तथा व्यवस्थापनका लागि निम्नानुसार कानुनी व्यवस्था रहेका छन्:

- वन नीति, २०७१
- प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ र प्राचीन स्मारक नियमावली, २०४६
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०३९ र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली, २०३०,
- चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३०, मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, २०५२,
- संरक्षण क्षेत्रभित्र भौतिक पूर्वाधारहरु निर्माण एवं सञ्चालन सम्बन्धी कार्यनीति, २०६५,
- निकुञ्ज, आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्र गैर सरकारी वा अन्य संस्थालाई व्यवस्थापन गर्न दिने नीतिको सम्बन्धमा अवलम्बन गरिने कार्यप्रक्रिया, २०६९,
- मध्यवर्ती क्षेत्र (उद्योग स्थापना र सञ्चालन) मापदण्ड, २०६२,
- संरक्षित क्षेत्र अनुसन्धान कार्यविधि, २०६९,

५. **वित्तीय व्यवस्था** – लुम्बिनी विकास कोषमा नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान, स्वआर्जन तथा दातृ निकायबाट प्राप्त अनुदान मुख्यरूपमा वित्तीय स्रोतको रूपमा रहेको छ । २०७३७४ को बजेटले भूकम्प पश्चातको पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाका लागि रु.१ खर्ब ४० अर्ब ६६ करोड व्यवस्था गरेको छ । राष्ट्रिय वन विकास तथा व्यवस्थापनका लागि ६३ करोड विनियोजन गरेको छ । त्यसै गरी अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय प्रकृत संरक्षण कोषबाट बजेट विनियोजन र स्वीकृति हुने व्यवस्था रहेको छ ।

६. **कार्य सञ्चालन** – लुम्बिनी क्षेत्र विकास कोषले गुरुयोजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत र साधनलाई योजना कार्यान्वयनमा केन्द्रित गरी करिब ८० प्रतिशत योजना कार्यान्वयन गरेको, बृहत् लुम्बिनी गुरुयोजनाको नीतिगत तयारी गरेको छ । पोखरास्थित ९ तालको संरक्षणका लागि जिल्ला समन्वय समिति लगायतका करिब १५ भन्दा बढी निकायले आ-आफ्नो निकायबाट ताल संरक्षणको कार्यमा जनसहभागितामूलक ढङ्गले निर्माण, वन संरक्षण लगायतका कार्य गरेका छन् । अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको संरक्षण र विकासका लागि अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना र अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र सम्पर्क अधिकृतको कार्यालय रहेको छ । त्यसै गरी हनुमानढोका दरबार स्क्वायर क्षेत्रको संरक्षण, विकास र पुनर्निर्माणका लागि राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण, पुरातत्व विभाग, काठमाडौं महानगरपालिका तथा काठमाडौं भ्याली प्रिजर्भिड ट्रस्ट लगायतका सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय तथा संस्थाले कार्य गरेका छन् । रानीपोखरीको पुनर्निर्माणको कार्य काठमाडौं महानगरपालिकाले गरेको छ । पशुपति क्षेत्र विकास कोषले यसको गुरुयोजना कार्यान्वयन गरेको छ ।

खण्ड – २ लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

७. **उद्देश्य** – प्राकृतिक एवं सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण र व्यवस्थापन विषयको अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन दिनु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसका अन्य उद्देश्य देहाय बमोजिम रहेका छन्:

- सम्पदा संरक्षण र व्यवस्थापन विषयमा कास्की, चितवन र रुपन्देही जिल्ला तथा काठमाडौं उपत्यका भित्रका विभिन्न प्राकृतिक तथा पुरातात्विक सम्पदाहरुको संरक्षण सम्बन्धमा गुरुयोजना बमोजिम कार्य भए नभएको सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्नु ।
 - सम्पदाको अतिक्रम भएको सम्बन्धमा मूल्याङ्कन एवं विश्लेषण गर्नु,
 - भूकम्प पश्चात पुरातात्विक सम्पदाहरुको संरक्षण तथा पुनर्निर्माणका निम्ति आवश्यक स्रोत परिचालन तथा वित्त व्यवस्थापन अपेक्षित रूपमा हुन सके नसकेको र पुनर्निर्माणको अवस्था सम्बन्धमा विश्लेषण गर्नु ।
८. **क्षेत्र** – प्राकृतिक एवं सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण सम्पदा संरक्षण र व्यवस्थापन विषयको लेखापरीक्षण क्षेत्र निम्नानुसार रहेको छ :
- कास्की जिल्लाका पोखरा रामसार सूचीमा सूचीकृत ताल तथा अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना ।
 - लुम्बिनी विकास कोषको गुरुयोजना कार्यान्वयन र सो अन्तर्गतका धार्मिक तथा पुरातात्विक दृष्टिले महत्व राख्ने स्थानहरु ।
 - चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको कार्यालय ।
 - काठमाडौं उपत्यका भित्र पर्ने ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक महत्वको बसन्तपुर दरवार क्षेत्र, रानीपोखरी, धरहरा, तथा बुडमतीको पुनर्निर्माण ।
९. **पद्धति** – प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरुको गुरुयोजना तथा तिनका कार्यक्षेत्रका आधारमा तात्विक महत्वका विषयहरु निर्धारण गरी जनप्रतिनिधि, स्थानीय नागरिक तथा लक्षित समूह जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपूछ, छलफल गरिएको छ । विवरण सङ्कलन, अन्तरवार्ता, प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्कको संकलन तथा विश्लेषण गरिएको छ । स्थलगत अवलोकन र निकायको अभिलेख अध्ययन तथा विश्लेषण पनि गरिएको छ । प्राथमिक तथा द्वितीय सूचना तथा तथ्याङ्कको सङ्कलन, प्रशोधन र विश्लेषण पनि आवश्यकता अनुसार गरिएको छ । लेखापरीक्षणको क्रममा मूलतः प्रक्रियामूलक, नतिजामूलक तथा समस्यामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ ।
१०. **सीमितता** – प्रश्नावली तथा विवरण सङ्कलन फारमबाट प्राप्त सूचना, अभिलेख परीक्षण, लक्षित समूहसँगको छलफल तथा अन्तरवार्ता र द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कका आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । उपलब्ध सूचना, नमुना छनौट, विवरणको विश्लेषण, समय सीमा आदि सीमितता रहेका छन् ।

खण्ड – ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – सम्पदा संरक्षणका लागि विभिन्न निकायले नीति तथा गुरुयोजना तयार गरी कार्यान्वयन गरेका छन् । समय सारिणी सहितको सम्पदा पुनर्निर्माण नीति तथा कार्ययोजना बनेको छ । कानुनी रूपमा निर्दिष्ट तथा प्रबल सांगठनिक संरचनाको विकास गरिएको छ । पुनर्निर्माण क्रियाकलापमा गति ल्याउन आवश्यक निर्देशिका तथा कार्यविधिहरुको तर्जुमा र राजनीतिक नेतृत्व प्राप्त गरीसकेको स्थानीय तहको संरचना निर्माण भएको छ । नेपालका सम्पदाहरुको निम्नानुसार अन्तर्राष्ट्रिय पहिचान कायम भएको छ ।
 - **विश्व सम्पदा सूची** – संयुक्त राष्ट्रसंघीय अङ्ग युनेस्को द्वारा बहुमूल्य सम्पदाका रूपमा रहेका प्राचीन स्मारक र स्थानहरुलाई विश्व सम्पदामा सूचीकृत गरिन्छ । यूनेस्कोले कुनै पनि राष्ट्रको विशेष सांस्कृतिक महत्व राख्ने (जस्तै वन, पहाड, ताल, द्वीप, मरुभूमि, स्मारक, भवन, वा शहर) धरोहरहरुलाई विश्व सम्पदा सुचिमा सूचीबद्ध गर्ने गर्दछ । सन् २०१८ फेब्रुअरी सम्ममा १६७ राष्ट्रका १०७३ क्षेत्रलाई विश्व सम्पदाका रूपमा सूचीकृत गरिएकोमध्ये ८३२ सांस्कृतिक, २०६ प्राकृतिक र ३५ मिश्रित सम्पदा रहेका छन् । युनेस्कोले विश्व सम्पदा क्षेत्रमा नेपालका विभिन्न १० (सांस्कृतिक र प्राकृतिक) सम्पदा लाई सूचीकृत गरेका छन् । विश्व क्षेत्रफलको हिसाबले करीब ०.०३ प्रतिशत मात्रै ओगटेको नेपालमा सांस्कृतिक सम्पदा अन्तर्गत काठमाडौं उपत्यकाभित्रका सात स्मारक क्षेत्र (तीन ऐतिहासिक दरवार, दुई बौद्ध स्तुप र दुई हिन्दू मन्दिर

स्मारक) र लुम्बिनी तथा प्राकृतिक सम्पदा अन्तर्गत चितवन र सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज रहेका छन् ।

- **रामसार सूची** – रामसार महासन्धी अन्तर्गत सन् १९७१ मा इरानको तेहरानमा विश्वका ८०० भन्दा बढी सम्पदालाई सूचीमा समावेश गरिएकोमा हाल नेपालमा १० सहित २ हजार २२२ सम्पदा यस सूचीमा रहेका छन् । नेपालले सन् १९८७ डिसेम्बर १७ मा उक्त सन्धी अनुमोदन गरेको थियो । नेपालका हालसम्म सुनसरीको कोशीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष, कैलालीको घोडाघोडी ताल, कपिलवस्तुको जगदिशपुर ताल, चितवनको बीसहजारी ताल, सोलुखुम्बुको गोक्यो र त्यस वरिपरीका ताल, मुगुको रारा ताल, डोल्पाको शेफोक्सुण्डो ताल क्षेत्र, रसुवाको गोसाई कुण्ड, इलामको माईपोखरी, र कास्कीका ९ तालको समुह (फेवाताल, बेगनासताल, रुपाताल, कमलपोखरी, खास्टेताल, गुककदेताल, न्यूरेनीताल, दिपाङ्गताल र मैदीताल) गरी १० सिमसार क्षेत्र तथा प्राकृतिक सम्पदाहरु यस सूचीमा सूचीकृत भएका छन् ।
- **समस्या र चुनौति** – सम्पदा संरक्षण गर्ने निकायगत अष्पष्टता र दोहोरोपना रहेको, गुरुयोजना कार्यान्वयनको समयसारिणी सहितको कार्ययोजना बन्न नसकेको, बजेटको अपर्याप्तता, भूकम्प पछि सम्पदाको पुनर्निर्माणमा संरचनाको ढाँचा र निर्माणको जिम्मेवारी सम्बन्धमा निकायगत विवाद तथा निर्माण कार्यमा अवरोध जस्ता समस्या तथा सम्पदाको अतिक्रमण तथा सम्पदा तथा मध्यवर्ती क्षेत्रको सीमा तथा नक्साङ्कनमा विवाद, अनुमति नलिई सम्पदा क्षेत्रमा क्रियाकलाप सञ्चालन चुनौतीको रुपमा रहेका छन् ।

(क) प्राकृतिक सम्पदा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज

१. **निकुञ्ज अतिक्रमण** – जग्गा (नापजाँच) ऐन, २०१९ को दफा ६ (ग) बमोजिम साविकमा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा जनिई नाप जाँच भएको कुनै जग्गा कसैले आवाद, कमोद वा घरबास गरी अतिक्रमण गरी भोग गरेको भए पनि नाप जाँच गर्दा त्यस्तो जग्गा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गाको रुपमा दर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यो चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज र यसको मध्यवर्ती क्षेत्रमा मुख्य रुपमा नवलपरासी जिल्लातर्फ ५, चितवन जिल्लातर्फ ५ र मकवानपुर तथा पर्सा जिल्लातर्फ १,१ गरी देहायका १२ क्षेत्रमा करिब १ हजार २११ हेक्टर जमिन अतिक्रमण भएको पाईएको छ । अतिक्रमणको मुख्य कारणहरुमा सामान्य अवस्थाको अतिक्रमणमा वेवास्ता गर्नुले समस्या बढ्दै जानु, अवैधानिक बसाई सराई, गरिबी सँगै भूमिहिन परिवारको संख्यामा वृद्धि, वन अतिक्रमण गर्न अरु विकल्पहरु भन्दा सजिलो हुनु, बाढी पिडितको लागि अस्थायी बसाई क्षेत्रको रुपमा प्रयोग हुनु र राज्यले वैकल्पिक व्यवस्थापन नगर्नु रहेको देखियो । अतिक्रमित क्षेत्र सम्बन्धमा आवश्यक कारवाही गरी सम्पदाको संरक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

क्र.सं.	स्थान/क्षेत्र	क्षेत्रफल	घरधुरी	अतिक्रमण भएको साल
१.	गजग्राह (गजेन्द्र मोक्ष) क्षेत्र, साविकको सुस्ता गा.वि.स., जिल्ला नवलपरासी	१०.०६ हेक्टर	निकुञ्ज भित्र	२०३४/३५
२.	साविकको त्रिवेणी सुस्ता गा.वि.स. वडा नं. २ को सानो कउलानी, वडा नं. ३ को क्यापटाडी र वडा नं. ८ को साहुमारा, शिवनगरगढी	४८.५१ हेक्टर	करिब ८०/८५ घरधुरी	२०३४/३५
३.	दाउन्नेदेवी उपभोक्ता समिति अन्तर्गत साविकको नयाँ बेलाहानी गा.वि.स.को वडा नं. १, २, ३ र ५ तमासपुरमा पर्ने ठूलो पोखरा र पानवारी मध्यवर्ती सामुदायिक वनमा	२४१.५५ हेक्टर	करिब ७०० घरधुरी	२०३६
४.	मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्ने लामाचौर उपभोक्ता समिति अन्तर्गत साविकको पिठौली गा.वि.स.को वडा नं. ४, ७ र ९ मा पर्ने शान्ती, राजरत्न र कृष्णैली मध्यवर्ती सामुदायिक वनको सिमानामा	२७.०२ हेक्टर	करिब ७० घरधुरी	२०४५
५.	सिखौली उपभोक्ता समिति अन्तर्गत साविकको मुकुन्दपुर गा.वि.स.को वडा नं. ६ मा पर्ने प्रस्तावित पितौजी मध्यवर्ती सामुदायिक वन पूर्व पश्चिम राजमार्गको किनारामा	८.०६ हेक्टर	करिब ५५ घरधुरी	२०५०
६.	साविकको अयोध्यापुरी गा.वि.स. वडा नं ९ स्थित बाँदरभुल्ला चुरे क्षेत्र तथा बगाई क्षेत्रको चक्ला वन अन्तरगतको कोर एरिया मा	५३९.०१ हेक्टर	करिब ५५० घरटहरा	२०४७
७.	कुसम खोला,प्याउलीमा र कान्छी बगाई	१९३.४१ हेक्टर	करिब १५० घरपरिवार	२०३३
८.	वरण्डाभार वन क्षेत्रको पश्चिमतर्फ पर्ने साविकको गा.वि.स.हरु	६०.६९ हेक्टर वन	करिब ५१२ घरधुरी	२०४०
९.	कुमरोज मध्यवर्ती सामुदायिक वन क्षेत्रको सिधेनी र हरनरी चौरमा	१७.७७ हेक्टर	करिब २०० घरपरिवार	२०४७

१०.	जनकौली मध्यवर्ती सामुदायिक वनको सौराहा क्षेत्र नजिक बाटोको किनारामा	१.४८ हेक्टर	करिव २० घरपरिवार	
११.	लोथर उपभोक्ता समिति अन्तरगत रहेको मकवानपुर जिल्लाको साविकको मनहरी गा.वि.स. वडा नं. २ सुनाचुरी क्षेत्र	करिव ६०.९३ हेक्टर	करिव ५०० घरटहरा	२०५९
१२.	साविकको निर्मलवस्ती गा.वि.स.को वडा नं ४ मा पर्ने सिकारी बास क्षेत्र	करिव २.७ हे.	करिव ५० घरटहरा	
	जम्मा	१२११.१९ हेक्टर	करिव २८९२ घरधुरी	

१.१. नवलपरासी जिल्ला – यस जिल्ला अन्तर्गत त्रिवेणी सुस्ता, नयाँ बेलाहानी, पिठौली र मुकुन्दपुर क्षेत्रमा भएका मुख्य मुख्य अतिक्रमण क्षेत्रहरु निम्नानुसार छन् :

१.१.१. **निकुञ्ज क्षेत्र** – नवलपरासी जिल्ला अन्तर्गत त्रिवेणी मध्यवर्ती क्षेत्रको नजिक रहेको निकुञ्ज सिमाना भित्र तथा मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्ने गजग्राह क्षेत्रमा १०.०६ हेक्टर जग्गामा एक धार्मिक गुरुले धार्मिक क्षेत्रको रूपमा २०३४/०३५ साल देखि क्रमिक रूपमा गजेन्द्रमोक्ष धाम नामक मन्दिर, पक्की विद्यालय भवन, आश्रम, भोजनालय जस्ता संरचनाहरु निर्माण गरी निकुञ्जको अतिक्रमण गरेको पाईयो। यसबाट निकुञ्जको ७.७९ हेक्टर कोर क्षेत्र तथा बाँकी २.२७ हेक्टर मध्यवर्ती क्षेत्र गरी कुल १०.०६ हेक्टर अतिक्रमण भएको छ। हाल पनि केही भौतिक संरचनाहरु निर्माणाधीन अवस्थामा रहेको देखिन्छ। निकुञ्ज क्षेत्रको अतिक्रमणलाई तुरुन्त रोक लगाई दोषीलाई कारवाही गर्नुपर्दछ।

त्रिवेणी क्षेत्रमा निकुञ्ज अतिक्रमण गरी बनाइएको भवन

१.१.२. **त्रिवेणी मध्यवर्ती क्षेत्र** – नवलपरासी जिल्लाको यस मध्यवर्ती उपभोक्ता समितिको क्षेत्र अन्तर्गत त्रिवेणी सुस्ताको सानो कउलानीको क्यापटाडी र साहुमारा, शिवनगरगढी भन्ने स्थानहरुमा २०३४/०३५ सालदेखि करिव ८०/८५ घरधुरीले ४८.५१ हेक्टर मध्यवर्ती क्षेत्रको जग्गा अतिक्रमण गरी पक्की घर तथा गोठहरु निर्माण गर्नुको साथै खेतीवाली लगाउदै आएका छन्।

त्रिवेणी गा.वि.स.को मध्यवर्ती क्षेत्रको अतिक्रमण

१.१.३. **दाउन्नेदेवी उपभोक्ता समिति** – यस निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्ने दाउन्नेदेवी उपभोक्ता समिति अन्तर्गत नयाँ बेलाहानीको तमासपुरमा पर्ने ठूलो पोखरा र पानवारी मध्यवर्ती सामुदायिक वनमा २४१.५५ हेक्टर जग्गामा करिव ७०० घरधुरीले २०३६ सालदेखि नै वन अतिक्रमण गरी पक्की भवनहरु, विद्यालय भवन, खानेपानी वितरण सम्बन्धी भवन लगायतका भौतिक पूर्वाधार निर्माण गरी बसोवास र खेतिपाती गर्दै आएका छन्।

१.१.४. **लामीचौर उपभोक्ता समिति** – मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्ने लामीचौर उपभोक्ता समिति क्षेत्रको पिठौलीमा पर्ने शान्ती, राजरत्न र कुढौली मध्यवर्ती सामुदायिक वनको सिमानामा २७.०२ हेक्टर जग्गामा करिव ७० घरधुरीले २०४५ सालदेखि क्रमश वन अतिक्रमण गरी पक्की भवनहरुनिर्माण गरी बसोवास र खेतिपाती गर्दै आएका छन्।

१.१.५. **सिखौली उपभोक्ता समिति** – यस निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्ने सिखौली उपभोक्ता समिति अन्तर्गत साविक मुकुन्दपुर गाउँ विकास समितिको वडा नं.६ मा पर्ने प्रस्तावित पितौजी मध्यवर्ती सामुदायिक वन पूर्व पश्चिम राजमार्गको किनारामा ४.९९ हेक्टर सामुहिक र आवादी सिमाना तर्फबाट ३.०७ हेक्टर गरी जम्मा ८.०६ हेक्टर जग्गामा करिव ५५ घरधुरीले २०५० साल देखि क्रमश वन अतिक्रमण गरी बलक लगाएका घरगोठहरु निर्माण गरी बसोवास र खेतिपाति गर्दै आएका छन्।

१.२. **चितवन जिल्ला** – चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने चितवन जिल्लाको करिव ८१२ हेक्टर जमिन अतिक्रमणमा परेको छ। यस जिल्लाको अयोध्यापुरी क्षेत्रमा पर्ने बाँदरभुल्ला, कुसुमखोला, कान्छी बगाई र प्याउली भन्ने स्थानमा सामुहिक रूपमा सबै भन्दा धेरै अतिक्रमण भएको छ भने अन्य गाउँ विकास समितिहरुमा वन सीमाना मिच्दै जाने गरी अतिक्रमण गरिएको छ। पिटहानी, मेघौली लगायतका केही गाउँ विकास समितिमा बाढीपिडित तथा नदी कटानका नाममा अतिक्रमण गरिएको छ।

१.२.१. अयोध्यापुरी उपभोक्ता समिति अन्तर्गत अयोध्यापुरी- ९ मा भएको अतिक्रमण :

१.२.१.१. **बाँदरभुला** – चितवन जिल्लाको माडीमा पर्ने अयोध्यापुरी स्थित बाँदरभुला चुरे क्षेत्र तथा बगाई क्षेत्रको चक्ला वन अन्तर्गतको मुख्य क्षेत्रमा २०४७ साल देखि नै वन क्षेत्र अतिक्रमण गरी मानिसहरु बसोवास गरेका थिए । मध्यवर्ती क्षेत्र स्थापना भए पछि २०५८ वैशाख २६ गते तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा बसेको बैठक र २०५८ जेष्ठ २ गते तत्कालीन जिल्ला विकास समितिका सभापतिको अध्यक्षतामा बसेको बैठकको निर्णय अनुसार अतिक्रमण हटाई स्थान खाली गरिएको थियो । द्वन्दको समयमा पोष्ट विस्थापित भएको मौकाको फाईदा उठाई सो स्थानमा पुनः अतिक्रमण भएको छ । हाल उक्त स्थानमा ५३९.०१ हेक्टर वन क्षेत्र अतिक्रमण गरी करिब ५५० घरटहरा बनाई केही वन क्षेत्र खनजोत गरी खेतीपाती समेत गरिरहेका छन् ।

१.२.१.२. **कुसुम खोला** – चितवन जिल्लाको अयोध्यापुरी क्षेत्रमा पर्ने कुसुम खोला, प्याउली र कान्छी वगाई भन्ने स्थानहरु पनि चुरे क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने र चक्ला वन क्षेत्रको आवादीबाट क्रमशः भित्रसम्म खोलाको किनारको उर्वरायुक्त स्थानहरुमा सामुहिक रुपमा अतिक्रमण भएको छ । यि क्षेत्रहरु २०३३ सालबाट अतिक्रमण गर्न शुरु भएको र २०३६ सालमा बस्ती उठाईएको र उठाईएको बस्ती २०४१ सालमा सोही क्षेत्रमा गई बस्न शुरु गरेका र हालपनि क्रमशः अतिक्रमण गर्दै गईरहेका छन् । कुसुम खोलामा जम्मा १५४.८५ हेक्टर जमिन अतिक्रमित छ ।

१.२.१.३. **प्याउली** – हालपनि वनमा भएका सालका रुखहरु सुकाएर मार्ने र काटेर प्रयोग गर्दै जमिन अतिक्रमण गर्ने गरिएको छ । उक्त क्षेत्रमा हरेक वर्ष बाटो निर्माण गरी माडीबाट ठोरी आवतजावत गर्ने गरिएको छ, त्यहाँको अतिक्रमण र निर्माण गरिएको बाटोको प्रकृति हेर्दा भविष्यमा हाल भई रहेको बगाई अमुवा बाटोको वैकल्पिक मोटरबाटो बनाउने र बाटोको दायाँ अतिक्रमण गर्दै जाने योजना देखिन्छ । हाल भएको बाटो तथा अतिक्रमण र उल्लेखित योजनाले चुरे क्षेत्रको संरक्षणमा दीर्घकालीन असर पुऱ्याउने देखिन्छ । यस क्षेत्रमा २१.४५ हेक्टर जमिन अतिक्रमित छ ।

१.२.१.४. **कान्छीबगाई** – अयोध्यापुरी गाउँ विकास समितिको बगाई क्षेत्रबाट प्याउली, कान्छीबगाई कुसुम खोला क्रमिक रुपमा जोडिएको छ भने विच क्षेत्र केही जंगल पर्दछ, त्यस पछि भालु खोला र बाँदर भुला हुँदै पर्साजिल्लाको ठोरी गाउँ विकास समिति जोडिएको छ । कान्छीबगाई क्षेत्रमा मात्रै जम्मा १७.११ हेक्टर जमिन अतिक्रमित छ । यी तिनै क्षेत्रमा कूल १९३.४१ हेक्टर जमिन अतिक्रमण भएको छ भने करिब १५० घरपरिवारले घर गोठ निर्माण तथा खेतिवाली लगाउदै आएका छन् ।

१.२.२. **पटिहानी र बरण्डाभार उपभोक्ता समिति** – पटिहानी र बरण्डाभार उपभोक्ता समिति अन्तर्गत पर्ने बरण्डाभार वन क्षेत्रमा पर्ने वनदेवी बरण्डाभार मध्यवर्ती सामुदायिक वन, नवज्योति, दक्षिणकाली र बाटुलीपोखरी मध्यवर्ती सामुदायिक वनको सिमानामा सामुहिक रुपमा अतिक्रमण नगरेको भए तापनि निजी नम्बरी आवादीसँग सिमाना जोडिएको सामुदायिक वनको सिमानामा अतिक्रमण भएको छ भने बेलसर मध्यवर्ती सामुदायिक वन, पटिहानीमा २०४० साल तिर सामुहिक अतिक्रमण गरी बसेको र पछि बाढीपीडित तथा नदी कटानको कारणबाट विस्थापित भई अस्थायी शिविरको रुपमा बसोवास गर्ने र पुरानो बसोवास भएको क्षेत्र फर्कन योग्य भए तापनि हाल दुवै स्थान अतिक्रमण गरी बसोवास कायमै गरेको पाईएको छ । बरण्डाभार वनको पश्चिमतर्फ क्षेत्र ६०.६९ हेक्टर वन क्षेत्र अतिक्रमण भएको छ ।

- १.२.३. **बुढीराप्ती उपभोक्ता समिति** – यस उपभोक्ता समिति अन्तर्गत पर्ने कुमरोज मध्यवर्ती सामुदायिक वन क्षेत्रको सिम्रेनी र हरनरी चौरमा २०४७ सालमा सामुहिक अतिक्रमण गरेका थिए हाल उक्त क्षेत्रमा करिब २०० घरपरिवारले १७.७७ हेक्टर वन क्षेत्र अतिक्रमण गरी बसोवास र खेती गर्दै आएका छन् ।
- १.२.४. **मृगकुञ्ज उपभोक्ता समिति** – यस उपभोक्ता समिति अन्तर्गत पर्ने जनकौली मध्यवर्ती सामुदायिक वनको सौराहा क्षेत्र नजिक बाटोको किनारामा करिब २० घरपरिवारले १.४८ हेक्टर वन क्षेत्र अतिक्रमण गरी पक्की घर निर्माण गरेका छन् ।
- १.३. **मकवानपुर जिल्ला** – लोथर उपभोक्ता समिति अन्तर्गत रहेको मकवानपुर जिल्लाको सुनाचुरी क्षेत्रमा २०५९ सालको मकवानपुर जिल्लाको राक्सीराड, सरीखेत लगायतका स्थानमा राप्ती नदिमा आएको बाढी पश्चात अस्थायी रूपमा सामुहिक अतिक्रमण भएको र तत्कालै यस निकुञ्ज, जिल्ला वन कार्यालय मकवानपुरको टोलीले पटक पटकको प्रयास पछि २०६९ सालमा करिब २० विगाहा जमिनमा अतिक्रमण गरि बनाएका ५५ घरटहरा हात्ती लगाएर हटाईएको थियो । घर टहराहरु भत्काएको भए तापनि द्वन्द्वको समयमा पोष्ट विस्थापित भएको अवस्थामा सो स्थान पुनः क्रमिक रूपमा अतिक्रमण बढ्दै जादाँ हाल करिब ६०.९३ हेक्टर क्षेत्रफलमा करिब ५०० घरटहरा निर्माण तथा खेतीपाती गर्दै आएका छन् । यहाँ पुराना बासिन्दाहरुले पनि आफ्नो जग्गाको सीमानामा पर्ने वन क्षेत्र अतिक्रमण गरेका छन् ।
- १.४. **पर्सा जिल्ला** – चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने पर्सा जिल्लाको सिकारीवास गाँउ उक्त क्षेत्रमा पर्ने चक्ला वन क्षेत्रको भित्री भाग तथा निकुञ्ज र पर्सा वन्यजन्तु आरक्षको सिमानासँग जोडिएको छ । यो जंगली हात्तीको मुख्य बासस्थान रहेको क्षेत्र हो । यस गाउँमा जानको लागि नजिकको अर्को गाउँबाट ४ किलोमिटर जंगल पार गरेर जानु पर्दछ । यहाँको मानव बस्तीले वन्यजन्तुको विचरणमा असर गरेकाले यसको स्थानान्तरण गर्नसकेको खण्डमा वन र वन्यजन्तुको संरक्षण तथा बासस्थान व्यवस्थापनमा ठूलो सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।
२. **मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन** – वन्यजन्तुबाट हुने राहत सहयोग निर्देशिका, २०५९ को दफा ३(छ) मा राहत वितरणको क्षेत्रहरु उल्लेख गरिएको छ । लेखापरीक्षणका क्रममा मध्यवर्ती क्षेत्रका त्रिवेणी सुस्ता, माडी बघौडा र मृगकुञ्ज उपभोक्ता समितिको स्थलगत अवलोकन तथा लाभग्राहीसँगको अन्तरक्रिया गरिएको थियो । त्यस अनुसार राष्ट्रिय निकुञ्जका वन्यजन्तुबाट मध्यवर्ती क्षेत्रका बासिन्दामा भएको जनधनको हानि नोक्सानी सम्बन्धमा क्षतिपूर्ती प्राप्तिमा ढिलाई र भ्रष्टाचार हुने गरेको, बर्देलले वालीनालीमा अत्याधिक क्षति गर्ने गरेको, चित्तल र खरायोले गरेको नोक्सानीको क्षतिपूर्ती दिने व्यवस्था नभएको, गैँडाले मानवीय क्षति गरेकोमा क्षतिपूर्ती दिए तापनि भण्डारण गरेको अन्नको क्षति र खाद्यान्न वालीको क्षतिमा क्षतिपूर्तीको व्यवस्था नभएको गुनासो रहेको पाईयो । यसका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज र मध्यवर्ती क्षेत्रबीच उचित सिमाङ्कन, मध्यवर्ती क्षेत्रका भूमिहीन तथा गरीब जनताको लागि उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने तथा क्षतिपूर्ती सम्बन्धी उचित व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना

३. **अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र** – यो क्षेत्र नेपालकै ठूलो संरक्षण क्षेत्र हो । यसले ७६२९ बर्ग कि.मि क्षेत्रफल ओगटेको छ । यसले मनाङ, मुस्ताङ, कास्की म्याग्दी र लमजुङ गरी ५ जिल्लाहरुलाई समेटेको छ भने यस संरक्षण क्षेत्रका ७ वटा इलाका संरक्षण कार्यालयको रूपमा घान्द्रुक, ल्वाङ्ग, सिक्लेस, भुजुङ्ग, मनाङ्ग, जोमसोम र लोमान्थाङ्ग रहेका छन् । यसै क्षेत्रमा ८०९१ मिटर अग्लो अन्नपूर्ण हिमाल र मुक्तिनाथको मन्दिर र विश्वकै अग्लो स्थानमा अवस्थित तिलिचो ताल रहेकोले पर्यटकीय, सांस्कृतिक तथा जैविक विविधताका हिसाबले महत्वपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको रूपमा रहेको छ ।
- ४ **होटेल सञ्चालन** – अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका, २०५६ को दफा १८ बमोजिम संरक्षण क्षेत्र भित्र होटल, लज, सार्वजनिक यातायात वा अन्य सेवा व्यवसाय सञ्चालन गर्न कुनै व्यक्ति वा संस्थाले चाहेमा सम्बन्धित ईलाकाको संरक्षण अधिकृत समक्ष निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था छ । अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र परियोजनाबाट प्राप्त विवरण अनुसार २०७४।१०।१२ सम्म अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजनामा दर्ता भई सञ्चालमा आएका होटल व्यवसायहरुको संख्या १६३ छ । यसबाट उक्त क्षेत्रको पर्यटन विकासमा योगदान पुगेको छ । आयोजना क्षेत्रको ७ ईलाका संरक्षण कार्यालयमध्ये घान्द्रुकमा ११, जोमसोममा १६, लोमान्थाङमा ३६ र सिक्लेसमा २ गरी जम्मा ६५ होटल नियम विपरीत स्वीकृति नलिई सञ्चालनमा रहेको पाईयो । यसले गर्दा राजश्वमा कमी आएको छ । नियम विपरीत सञ्चालनमा आएका होटललाई दर्ता गराई व्यवस्थित गर्नु जरुरी छ ।

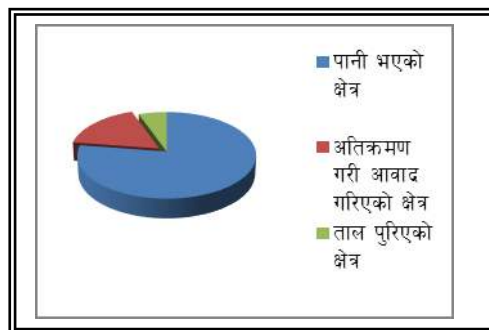
५ **द्वैध कार्यक्षेत्र** – राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष ऐन, २०२९ र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गत रही अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजनाको स्थापना र व्यवस्थापन भएको छ । अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना र अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र सम्पर्क कार्यालयबीच बाटो निर्माण, सेल्टर निर्माण, संरक्षण सहयोगी कार्य आदि कार्यमा दोहोरोपना रहेको देखियो । सम्पर्क कार्यालये आफ्नो विकासतर्फको कार्य समेत आयोजना क्षेत्र व्यवस्थापन सामूदायिक संस्थामार्फत गरेको देखिएको छ । न्यायीक अधिकार बाहेक अन्य क्षेत्राधिकार समान रहेको दुई संस्थाको कार्यक्षेत्र एंव अधिकार पुनरावलोकन गरी एकीकृत संरक्षण एंव विकास गतिविधि अगाडी बढाउनुपर्ने देखिन्छ ।

६ **प्रवेश शुल्क** – संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, २०५३ को नियम १९(१) अनुसार विदेशी नागरिकले संरक्षण क्षेत्र भित्र प्रवेश गर्न चाहेमा बमोजिम सार्क राष्ट्रका नागरिकलाई रु.२००।– र अन्य विदेशी नागरिकलाई रु.२,०००।– का दरले प्रवेश शुल्क लिने व्यवस्था छ । सो अनुरूप यो वर्ष विभिन्न मुलुकका पर्यटकबाट २०७३।७४ मा रु.२३ करोड ७३ लाख ८१ हजार प्रवेश शुल्क उठाएको छ । उक्त शुल्क विगतमा निर्धारण भए पश्चात हालसम्म पनि पुनरावलोकन नगरेकोले आयमा उल्लेख्य वृद्धि भएको नदेखिएकोले समयसापेक्ष शुल्कमा समायोजन गर्नुपर्दछ ।

रामसार सूचीमा सूचीकृत ताल

७ **नेपालमा ताल तलैया** – प्राकृतिक सम्पदाको हिसाबले नेपाल विश्वमा अग्रणी स्थानमा पर्दछ । नेपालको टोपोग्राफिक सिटमा ५३५८ ताल भएको र कास्की जिल्लाको पोखरा रामसार सूचीमा ९ ताल रहेका छन् । पोखराका ९ ताल रामसार सूचीमा सूचीकृत भएपछि, नेपालका रामसार सूचीमा सूचीकृत तालको संख्या १० पुगेको छ । पोखरा रामसार सूचीमा सूचीकृत तालहरुमा फेवाताल, बेगनास ताल, रुपाताल, मुडे ताल, दिपाड ताल, न्युरेनी ताल, खोष्टे ताल, मैदीताल र कमलपोखरी रहेका छन् ।

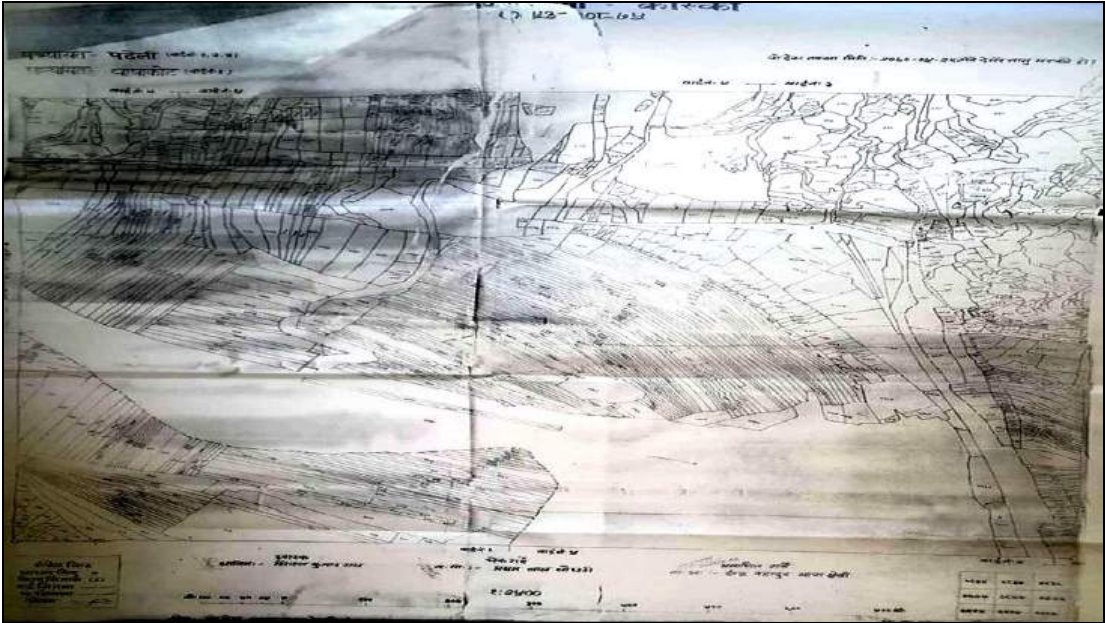
८ **तालको समग्र स्थिति** – फेवातालको जग्गा अतिक्रमण छानबिन समितिबाट २०६९।२।४ मा नेपाल सरकारसमक्ष पेश गरेको प्रतिवेदनका अनुसार रामसार सूचीमा सूचीकृत पोखराका ९ तालको जम्मा क्षेत्रफल १ हजार २७३.३९ हेक्टर (२५०३०-६-३-१ रोपनी) रहेको देखिन्छ । त्यस मध्ये कुल क्षेत्रफलको ९८५.६७ हेक्टर अर्थात् ७७.४१ प्रतिशतमात्र पानीको भाग रहेको र अन्य २९७.२५ हेक्टर अर्थात् १७.०६ प्रतिशत अतिक्रमण गरि आवाद गरिएको देखियो । त्यस बाहेक ७०.४७ हेक्टर अर्थात् ५.५३ प्रतिशत भू-भाग आवाद नगरिएको तर ताल पुरिएको अवस्थामा रहेको पाईयो । अतिक्रमण भई जग्गा आवाद गरिएको मध्ये सबै भन्दा बढी कमलपोखरीको ७२.६२ प्रतिशत र सबैभन्दा कम बेगनास तालको ३.४१ प्रतिशत छ । ९ वटै तालको अतिक्रमणको स्थिति निम्नानुसार रहेको छ ।

सि.नं.	तालको नाम	तालको जम्मा क्षेत्रफल	अतिक्रमण/आवादी गरिएको क्षेत्रफल	आवादी गरिएको प्रतिशत
१	कमलपोखरी ताल	१८६-८-२-२	१३५-७-१-०	७२.६२
१	मैदीताल	१०५७-१४-३-१	६४६-७-२-३	६१.०९
३	खोष्टे ताल	४८७-८-२-२	१९७-८-१-३	४०.५२
४	न्युरेनीताल	१३३-८-१-२	५१-११-३-०	३८.७२
५	दिपाड ताल	६३७-७-३-३	२१३-१०-०-०	३३.४८
६	गुडे ताल	२४३-७-३-०	५०-३-१-०	२०.५८
७	रुपाताल	३२२-१३-३-०	६५७-३-२-३	२०.३९
८	फेवाताल	१२७०९-१०-३०-१	२१०१-८-०-१	१६.५३
९	बेगनास ताल	६३५१-६-०-०	२१६-९-३-१	३.४१

८.१ **भूमिसुधार तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय भूमिसुधार व्यवस्था विभागले प्रकाशन गरेको कास्की जिल्लाका सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको विवरणमा साविकको पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं. ६, कित्ता नं. २९७ भएको फेवातालको क्षेत्रफल ८७०७ रोपनी, १२ आना, २ पैसा र २ दाम (४.४२९९) वर्ग किलोमिटर रहेको उल्लेख छ ।**

८.२ **फेवाताल अतिक्रमण** – जग्गा (नापजाँच) ऐन, २०१९ को दफा ६ (ग) बमोजिम साविकमा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा जनिई नाप जाँच भएको कुनै जग्गा कसैले आवाद, कमोद वा घरबास गरी अतिक्रमण गरी भोग गरेको भए पनि नाप जाँच गर्दा त्यस्तो जग्गा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गाको रूपमा दर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। त्यसैगरी मुलुकी ऐन, जग्गा आवाद गर्नेको महल, जग्गा मिच्नेको महल, मालपोत ऐन, २०३४, मालपोत नियमावली लगायत सम्पूर्ण मौजुदा ऐन, कानून, नियम र निर्देशिका समेतले सरकारी सार्वजनिक जग्गा व्यक्ति विशेषले खान पाउदैन र यसरी खाएको थाहा पाएमा जुनसुकै समय उजुर गरे बदर हुन्छ भन्ने व्यवस्था छ। सरकारी वा सार्वजनिक जग्गाको हकमा दर्ता बदर गराउनु परेमा हदम्याद लागु हुँदैन भन्ने अदालती बन्दोबस्त ३६ नं.मा उल्लेख छ। भूमिसुधार तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय भूमिसुधार व्यवस्था विभागले प्रकाशन गरेको कास्की जिल्लाका सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको विवरणमा साविकको पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं. ६, कित्ता नं. २९७ भएको फेवातालको क्षेत्रफल ८ हजार ७०७ रोपनी, १२ आना, २ पैसा र २ दाम (४.४२९९) वर्ग किलोमिटर रहेको उल्लेख छ। फेवातालको वि.सं. २०१९ मा निर्मित पार्दी बाँध २०३१ साल पौष १७ मा फूटी तालको ५० प्रतिशत पानी बगेर गएपछि पानीले ढाकेको भाग जमिन बन्न गएको र सोही समय २०३३/३४ सालमा त्यस क्षेत्रमा सर्पट नापी भएको र सो तालको १ हजार ६९२-६-०-१ रोपनी भूभागलाई व्यक्ति विशेषले मौका छोपी ६७३ व्यक्तिको नाममा अनियमित रूपमा नापी गरी व्यक्तिगत नाममा दर्ता गरेर अतिक्रमण गरेको देखियो। नक्साको अध्ययनबाट समेत उक्त कित्ताहरु अनियमित रूपमा ६५० मिटर भन्दा लामो लम्बाई रहेका, कतिपय कित्ताहरु हाल पानीमुनी रहेका, सामान्य जग्गाको नक्साको प्रकृति भन्दा फरक र अप्राकृतिक देखिएका उक्त जग्गा खारेज गर्न छानबिन समितिले सिफारिस गरेकोमा हालसम्म उक्त जग्गा दर्ता खारेज गरेको देखिएन। यी सबै प्रमाणको आधारमा उक्त जग्गाहरु नितान्त तालको जग्गा भएकोले ताल क्षेत्रभित्र नाप नक्सा र दर्ता पूर्जा भएका जग्गा खारेज गर्नुका साथै कानून विपरीत नाप नक्सा र दर्ता गर्ने कार्यमा संलग्न पदाधिकारीलाई जिम्मेवार बनाई राज्यको सम्पत्ति व्यक्ति विशेषबाट मुक्त गराउनुपर्दछ।

अतिक्रमण गरी नापी नक्सा अंकित अस्वाभाविक लम्बाईका कित्ताहरु

- ८.२.१ ऐतिहासिक रूपमा फेवातालको जग्गा भए तापनि वि.सं. १९९० देखि तिरोभरो र अमोदकमोद गर्दै आएको क्षेत्रफल ५४०-०-०-० रोपनी जग्गाको मुआब्जा दिन छानबिन समितिले सिफारिस गरेकोमा सो को कार्यान्वयन भएको देखिएन।
- ८.२.२ वि.सं. २०३१ सालमा नेपाल सरकारले पोखरा उपत्यकाको विकासको लागि तयार पारेको भौतिक विकास योजना कार्यान्वयनका लागि तत्कालीन नगर योजना कार्यान्वयन समितिले नियन्त्रित संरक्षण क्षेत्र भनि रोक्का राखेको ३६१ रोपनीमध्ये २०० रोपनी सार्वजनिक र १६१ रोपनी व्यक्तिगत भएको देखिएको छ।
- ८.२.३ कास्की जिल्ला परिषद्को २०६४।३।१५ र २०६४।४।२८ को पोखरा उपत्यका नगर समितिको बोर्ड बैठकले तालको वरपर ६५ मिटर संरक्षण क्षेत्र कायम गर्ने निर्णय गरेको उक्त निर्णय कार्यान्वयन भएको देखिएन।
- ८.३ **जलाधार क्षेत्रको संरक्षण** – सन् १९९२ मा गरिएको नेपाल सरकार र फिनल्याण्ड सहयोग नियोगको अध्ययनले फेवातालको जलाधार क्षेत्रमा रहेका हर्पन लगायतका २ दर्जन खोलाले वर्षेनी बगाएर ल्याउने

सिल्ट (गिटी, बालुला, ढुङ्गा माटो, मलखादहरु) ले करिब १ लाख ४२ हजार मेट्रिक टन माटो भू-क्षय भई फेवातालमा मिसिने गरेको र यसबाट वर्षेनी १ हेक्टर नयाँ जमिन बन्ने देखिएको छ । सन् १९५७ मा करिब २२ हजार रोपनी क्षेत्रफल भएको फेवाताल हाल ९ हजार ९५५ रोपनीमा कायम भएको छ । वर्षेनी बगाएर ल्याउने सिल्ट तथा मानवीय क्रियाकलापहरुलाई रोकथाम गर्नुपर्ने आवश्यकता छ भनी फेवाताल संरक्षणका लागि गरिएका सबै अध्ययनहरुमा उल्लेख गरिएकोमा कार्यान्वयन हुन सकेको देखिएन । कास्की जिल्लाका भू-संरक्षण कार्यालय, जिल्ला वन कार्यालय, जिल्ला समन्वय समिति, पोखरा लेखनाथ महानगरपालिका लगायतका विभिन्न निकायले फेवातालको संरक्षणका लागि कार्य गरेको भए तापनि ठोस र एकीकृत रूपमा संरक्षणको कार्य हुन नसक्दा सकारात्मक नतिजा हासिल भएको देखिएन । ताल संरक्षण सम्बन्धमा एकीकृत रूपमा ठोस कार्य हुनुपर्दछ ।

- ८.४ **तालको सरसफाई** – फेवातालको वरिपरी अनधिकृत र अव्यवस्थित संरचना निर्माण तथा बजारबाट निस्कने ढललाई सिधै तालमा निकास दिएको देखियो । जसले गर्दा ताल प्रदूषित भई यसको प्राकृतिक सौन्दर्य तथा गुणस्तरमा ह्रास आएको देखिएको छ । उदाहरणको लागि हल्लनचोक पामे घाँटीछिना सडकको दायाँबायाँका बस्तीहरुबाट निस्कने ठोस तथा तरल पदार्थ सिधै फेवातालमा मिसिने गरेको देखियो । यसले गर्दा फेवातालको पानी प्रदूषित भएर तालको पर्यावरणीय, आर्थिक तथा सामाजिक पक्षमा नकारात्मक असर परेको छ ।

फेवातालको किनारामा माछा बिक्री गर्ने गरेको एक व्यापारी

- ९ **रुपाताल गुरुयोजना** – पोखरा रामसार सूचीमा सूचीकृत ९ तालमध्ये रुपाताल तेस्रो ठूलो ताल हो । यसको क्षेत्रफल १.२७ वर्ग किलोमिटर र औसत गहिराई ३ मिटर रहेको छ । रुपाताल संरक्षणका लागि रुपाताल संरक्षण एकीकृत गुरुयोजना निर्माण भई रु.४ अर्ब ५१ करोड ६६ लाख ५९ हजार बराबरको लागत अनुमान २०७४।४।२६ मा स्वीकृत भएको देखिएको छ । हालसम्म पनि रुपाताल संरक्षणका लागि सो लागत अनुमानबमोजिमको ठेक्का प्रक्रिया अधि बढेको देखिएन । यसबाट रुपाताल संरक्षण कार्यमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको देखिन्छ । रुपाताल संरक्षणका लागि ठेक्का व्यवस्थापनको कार्य यथासीघ्र अधि बढाई रुपाताल संरक्षण एकीकृत गुरुयोजनाबमोजिम काम सुचारु गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ९.१ **मुआब्जा** – रुपातालको गुरुयोजना कार्यान्वयनका लागि करिब १ हजार ४६१ रोपनी जग्गा अधिग्रहण गर्नुपर्ने र उक्त जग्गाको मुआब्जा करिब रु.३ अर्ब ५० करोड लाग्ने अनुमान रहेकोमा मुआब्जाको लागि कानूनबमोजिम मूल्याङ्कनको कार्य तथा बजेट व्यवस्थापन नहुँदा गुरुयोजना कार्यान्वयनमा कठिनाई भएको छ । हाल उक्त जग्गाहरुको सम्बन्धमा पत्रिकामा सूचना प्रकाशित गरी मालपोत कार्यालयबाट कारोबार रोक्का भएको र २०७४।७।५ मा मुआब्जाका लागि रु.५ लाख मात्र बजेट विनियोजन गरिएकाले यथासीघ्र अधिग्रहण प्रक्रिया टुंग्याई गुरुयोजना कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- १० **तालबाट आय** – फेवाताल, रुपाताल र बेगनास तालमा माछापालन गरी त्यसको आय जिल्ला समन्वय समितिमा समेत प्राप्त हुने व्यवस्था गरेको छ । फेवाताल र बेगनास तालमा स्थानीय जलारी समुदायले मत्स्य अनुसन्धान केन्द्रबाट अनुमति प्राप्त गरी माछा मार्ने गरेको देखियो । रुपातालमा रुपाताल पुनर्स्थापना तथा मत्स्यपालन सहकारी संस्था लिमिटेडले माछापालन तथा तालको सामान्य संरक्षण गरी तालको माछा बिक्री वितरणबाट आम्दानी गर्ने गरेको छ । यस्तो माछा बिक्री वितरण गर्दा जिल्ला समन्वय समितिलाई फेवातालबाट प्रतिकिलो रु.२ तथा रुपाताल र बेगनास तालबाट प्रतिकिलो रु.१ का

दरले मात्र विक्री शुल्क जाने गरेको देखियो । जिल्ला समन्वय समितिले प्रतिष्पर्धाको आधारमा आय ठेक्का नलगाएको र माछा विक्रीबाट आउने वार्षिक आम्दानी निकै न्यून देखिएकाले सम्बन्धित स्थानीय तहले आफ्नो अधिकार सूची बमोजिम राजश्व बढोत्तरी गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ ।

(ख) साँस्कृतिक तथा पुरातात्विक सम्पदा

- **सम्पदाको अभिलेख** – पुरातत्व विभागबाट प्राप्त प्राचीन स्मारक तथा सम्पदाको अभिलेखबमोजिम काठमाडौँ उपत्यका बाहेक देशभर १८७२ सम्पदा पहिचान गरी अभिलेखीकरण गरिएको देखियो । काठमाडौँ उपत्यका भित्रको सम्पदाको एकीकृत अभिलेख राखेको छैन ।
- **विश्वसम्पदाको संभावित सूची** – नेपालले सन् १९९६ र त्यसपछिका वर्षमा गरी अहिलेसम्म १५ विभिन्न सम्पदालाई विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश गर्न युनेस्कोसमक्ष आग्रह गरेको छ । यी सम्पदाका बारेमा भने निर्णय हुन बाँकी रहेको छ । उक्त सम्पदाहरु युनेस्कोको सूचीमा सूचीकृत गराउन सरकारले पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सि.नं.	सम्पदाको नाम	पहल शुरु गरेको वर्ष	सि.नं.	सम्पदाको नाम	पहल शुरु गरेको वर्ष
१.	पनौतीको मध्यकालीन वास्तुकला क्षेत्र	सन् १९९६	२.	प्राचीन शाक्य अधिराज्यका पुरातात्विक अवशेष रहेको तिरौलाकोट	सन् १९९६
३.	मुस्ताङको मुक्तिनाथ उपत्यकाको गुफा वास्तुकला	सन् १९९६	४.	गोरखास्थित मध्यकालीन दरवार क्षेत्र	सन् १९९६
५.	रामग्राम	सन् १९९६	६.	खोकना	सन् १९९६
७.	लो मान्थाङ	सन् २००८	८.	बज्रयोगिनी र साँखुका प्रारम्भिक बस्ती	सन् २००८
९.	कीर्तिपुरको मध्यकालीन बस्ती	सन् २००८	१०.	रुरु क्षेत्रको ऋषिकेश हाता	सन् २००८
११.	नुवाकोट दरवार क्षेत्र	सन् २००८	१२.	रामजानकी मन्दिर	सन् २००८
१३.	तानसेनको मध्यकालीन नगर	सन् २००८	१४.	सिंजा उपत्यका	सन् २००८
१५.	दैलेखेको भुर्ती मन्दिर क्षेत्र	सन् २००८			

लुम्बिनी बिकास कोष

- ११ **पृष्ठभूमि** – गौतम बुद्धको जन्मस्थलको संरक्षण तथा विकासको निमित्त २०१३ सालमा यस कोषको शुभारम्भ भएको हो । २०२४ सालमा संयुक्त राष्ट्र संघका तत्कालीन महासचिव उ थान्तले लुम्बिनीको भ्रमण गरी अन्तर्राष्ट्रिय तीर्थस्थल र पर्यटन केन्द्रको रूपमा विकास गर्न नेपाल सरकारलाई सुझाउ दिएको थियो । न्युयोर्कमा २०२७ सालमा १३ राष्ट्रद्वारा संयुक्त राष्ट्रसंघका लागि नेपालका स्थायी प्रतिनिधिको अध्यक्षतामा अन्तर्राष्ट्रिय लुम्बिनी विकास समितिको गठन गरी वास्तुविद् जापानी प्राध्यापक केन्जो टांगेद्वारा तयार पारेको गुरुयोजनालाई अन्तिम रूप दिई सोही वर्ष नेपाल सरकारबाट स्वीकृत प्रदान गरिएको थियो । गुरुयोजनाको क्षेत्रले ३ वर्गमाइल (१ हजार १५० विगाहा) क्षेत्रफल ओगटेको छ ।
- १२ **गुरुयोजना** – व्यवस्थापिका-संसदद्वारा २०६७/१९४ मा पारित “लुम्बिनीलाई अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति शहर निर्माण तथा अधुरो रहेको लुम्बिनी विकास गुरुयोजनालाई सम्पन्न गरी विश्वशान्तिको केन्द्र बनाउने” सम्बन्धी संकल्प प्रस्ताव बमोजिम नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदको २०७२/१२८ को निर्णयले जापानी प्राध्यापक केन्जो टांगेले तयार गरेको लुम्बिनी विकास गुरुयोजना र “लुम्बिनी विश्व शान्ति नगरमा” को गुरुयोजना सहितको प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न सैद्धान्तिक सहमति दिएको छ । २०७२/७३ को बजेटमा “बृहत लुम्बिनी विकास गुरुयोजना” तयार गरी सो अनुसारको निर्माण कार्य प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाइने उद्घोष गरिएको थियो । यसबाट लुम्बिनी क्षेत्रको विकासका लागि कोर क्षेत्रमा केन्जो टांगेको “लुम्बिनी विकास गुरुयोजना” बफर जोन र प्रतिबन्धित क्षेत्रको व्यवस्थापन गरी प्रोफेसर क्वाकको आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको नमूनामा तयार गरिएको “लुम्बिनी विश्व शान्ति नगरमा” गुरुयोजना तथा बजेटले उद्घोष गरेको “बृहत लुम्बिनी विकास गुरुयोजना” गरी ३ गुरुयोजना कार्यान्वयन गर्ने नेपाल सरकारको नीति रहेको देखिन्छ ।
- १२.१ **गुरुयोजना कार्यान्वयन** – लुम्बिनी विकास कोष ऐन, २०४२ बमोजिम गठन भएको यस कोषले आफ्नो स्थापनाकालदेखि करिब ३२ वर्षको अवधिमा लुम्बिनी क्षेत्रको विकासको लागि १९७८ मा तयार भएको गुरुयोजनाको कार्यान्वयन गर्दै आएको देखिन्छ । लुम्बिनी विकास गुरुयोजनाको प्रथम चरणको कार्य २ वर्षभित्र र दोस्रो चरणको कार्य १५ वर्षभित्र गरी सन् १९९५ सम्म सम्पन्न गर्ने कार्यक्रम रहेको थियो । लुम्बिनी विकास गुरुयोजना अन्तर्गतका कार्यहरु गर्न २०३५ सालमा अमेरिकी डलर १ करोड १६ लाख १७ हजारको तत्कालीन विनिमय दर अनुसार रु.१२ करोड १९ लाख ७९ हजारको लागत अनुमान तयार भएको देखिन्छ ।

२०७३।७४ सम्म गुरुयोजना अनुसार करिब ८० प्रतिशत कार्य सम्पन्न भइसकेको कोषले जनाएको छ । गुरुयोजना अनुसार लुम्बिनी सांस्कृतिक केन्द्र भवन, वाटर टावर लगायतका १६ कार्य सम्पन्न हुन बाँकी रहेको र सोको लागि करिब रु.५ अर्ब ६५ करोड लागत लाग्ने अनुमान रहेको छ । कोषमा गुरुयोजना कार्यान्वयन गर्ने दक्ष जनशक्ति नहुनु, कोषको व्यवस्थापनमा पटक पटक परिवर्तन हुनु, गुरुयोजना कार्यान्वयन गर्ने इच्छाशक्तिमा कमी आउनु, आर्थिक स्रोतको खोजी नहुनु तथा नेपाल सरकारबाट पर्याप्त बजेट विनियोजन नहुनु आदि कारणले गर्दा गुरुयोजना समयमै कार्यान्वयन भएको देखिएन । सम्पन्न गर्न बाँकी कार्यको लागि निश्चित अवधि निर्धारण गरी कार्यतालिका बनाउनुपर्ने र कार्यतालिका अनुरूप बजेट व्यवस्था गरिनुपर्नेमा कार्यतालिका नबनाएको हुँदा गुरुयोजना सम्पन्न हुने समयवधिमा अनिश्चिता रहेको छ । गुरुयोजनाका बाँकी काम सम्पन्न गर्न कोषले ठोस पहल गर्नुपर्दछ ।

क्र.सं.	सम्पन्न गर्न बाँकी क्रियाकलाप	अनुमानित लागत
१.	लुम्बिनी सांस्कृतिक केन्द्रको प्रत्येक भवनको ३० करोडको दरले बाँकी रहेका ६ वटा भवन पार्किङ सहित	१८० करोड
२.	उत्थान्त अडिटोरियम हल	४० करोड
३.	वाटर टावर र वाटर सप्लाई सिस्टम	२५ करोड
४.	विहार क्षेत्रभित्र पेडेस्टेरियन पथ	३० करोड
५.	क्याम्पेन प्लाजा	१५ करोड
६.	स्टाफ कोलोनी	३० करोड
७.	कालोपत्रे सडक, सर्भिस रोड,ढल निकास	६० करोड
८.	ल्याण्ड स्केपीङ्ग, इन्ट्रान्स कोर्ट	४० करोड
९.	हरहवा, तेलार खोला डाइभर्सन	१० करोड
१०.	नर्थ पाउण्ड, साउथ पाउण्ड, कोलोनेड	४० करोड
११.	गुरुयोजना क्षेत्रभित्र सेवेज सिस्टम	२५ करोड
१२.	८ जोडी सिम्बोलिक पेभिलियन	२४ करोड
१३.	हाइस्कूल कम्प्लेक्स	-
१४.	गुरुयोजना अनुसारको इलेक्ट्रिसिटी सप्लाई सिस्टम	२३ करोड
१५.	गुरुयोजना अनुसारको टेलिकम्युनिकेशन	२३ करोड
	जम्मा रकम	५६५ करोड

१२.२ **प्रगति विवरण** – कार्यालयबाट पेश भएको प्रगति विवरणबमोजिम हालसम्म मुख्य रूपमा लुम्बिनी सांस्कृतिक केन्द्रको १८० करोड अनुमानित लागत रहेको ६ भवन, ४० करोडको उत्थान्त अडिटोरियम हल, १५ करोडको क्याम्पेन प्लाजा, १० करोडको हरहवा तेलार खोला डाइभर्सन र गुरुयोजना क्षेत्रभित्र २५ करोडको ढलनिकास व्यवस्थापनको कार्य थालनी नै गरेको छैन । गुरुयोजनाबमोजिम बाँकी कार्यहरू मध्ये वाटर टावर र वाटर सप्लाई प्रणालीको २०७३।२।१४ मा ठेक्का सम्झौता भएको र हाल ६५ प्रतिशत कार्य सम्पन्न भएको, विहार क्षेत्रभित्रको पेडेस्टेरियन पथको ३० प्रतिशत कार्य मात्र सम्पन्न भएको, कालोपत्रे सडक र सर्भिस रोड, ढल निकासको ५० प्रतिशत कार्य सम्पन्न भएको ल्याण्ड स्केपिङ्ग र प्रवेश कोर्टको ४० करोडको अनुमानित लागतमध्ये ४ करोडको ठेक्का भई काम आलु अवस्थामा रहेको, उत्तरी र दक्षिणी पोखरीको निर्माणका लागि बोलपत्र आव्हान भएको, ८ जोडी सिम्बोलिक पेभिलियनमध्ये ३ जोडी मात्र निर्माण भएको, हाइस्कूल कम्प्लेक्स निर्माण नभएको र उक्त जग्गा लुम्बिनी बौद्ध विश्व विद्यालयलाई लिजमा उपलब्ध गराएकाले उक्त स्थानमा छात्रावास निर्माणको कार्य शुरु गरिएको, विद्युतीकरण र दूरसञ्चारको कार्यको बोलपत्र आव्हान भएको देखिएको छ ।

१२.३ **चक्ला** – लुम्बिनी विकास कोष, विहार क्षेत्र विनियामावली, २०५८ को विनियम २(१) मा विहार क्षेत्रमा कुनै विहार बनाउनको लागि बुद्ध धर्म मान्ने वा बुद्ध धर्मसंग सम्बन्धित कुनै मित्रराष्ट्र वा संघ संस्थाले अनुरोध गरेमा कोषले आवश्यक विश्वसनीयता लगायतका सबै व्यहोरा बुझी उपयुक्त ठहराएमा त्यस्तो पक्षसंग बहालगिरी (लिज) सम्झौता गरेर विहार क्षेत्रको कुनै चक्ला (प्लट) उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था छ । त्यसैगरी सोही विनियामावलीको विनियम (२) मा साधारणतया एक पक्षलाई एउटा चक्ला मात्र उपलब्ध गराइने छ, भन्ने उल्लेख छ । गुरुयोजनामा तोकिएका विहार क्षेत्रमा लिजमा दिन सकिने ४२ प्लटमध्ये ३६ प्लट लिजमा दिएको र ६ प्लट लिजमा दिन बाँकी रहेको देखियो । यससम्बन्धमा देखिएका व्यहोराहरू निम्नानुसार छन् :

१२.३.१ उक्त विनियामावलीको व्यवस्थाको पालना नगरी देहायका ६ संस्था तथा राष्ट्रलाई ८ प्लट बढी उपलब्ध गराइएको देखिन्छ । तोकिए भन्दा बढी प्लट उपलब्ध गराएबाट गुरुयोजना तथा विनियमको पालना नभएको तथा भविष्यमा कुनै देशबाट माग भएमा उक्त सुविधा उपलब्ध गराउन नसकिने देखिएको छ ।

सि.नं.	देशको नाम	लिजमा दिइएको चक्का संख्या	तोकिए भन्दा बढी लिजमा दिएको चक्का संख्या	चक्काको साइज (मिटरमा)	कैफियत
१.	म्यानमार	२ वटा	१	१२०X१२० र ८०X८०	पूर्वी विहारक्षेत्र तर्फ
२.	थाइल्याण्ड	३ वटा	२	१२०X१२०, ८०X८० र ८०X८०	पूर्वी विहारक्षेत्र तर्फ
३.	श्रीलंका	२ वटा	१	८०X८० र ८०X८०	पूर्वी विहारक्षेत्र तर्फ
४.	कम्बोडिया	२ वटा	१	१२०X१२० र ८०X८०	पूर्वी विहारक्षेत्र तर्फ
५.	चीन	२ वटा	१	१६०X१६० र ८०X८०	पश्चिम विहारक्षेत्र तर्फ बुद्धिष्ट एशोसियसन, चीन
६.	अमेरिकाको राङ्गीक यशे इङ्ग संस्था	३ वटा	२	१२०X१२०, ८०X८० र ८०X८०	पश्चिम विहारक्षेत्र तर्फ
	जम्मा	१४	८		

१२.३.२ लुम्बिनी विकास कोष विहार क्षेत्र विनियमावली, २०५८ को नियम (४) को उपनियम (३) बमोजिम निर्माणको स्वीकृति प्राप्त भएको मितिले ६ महिनाभित्र निर्माण कार्यको प्रारम्भ गर्नुपर्ने र निर्माण कार्य प्रारम्भ भएको मितिले तीन वर्ष भित्र निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने व्यवस्था छ साथै नियम (५) को उपनियम (४) बमोजिम निर्माण कार्य प्रारम्भ भएको तिन वर्ष भित्र निर्माण कार्य सम्पन्न नगरेमा सम्भौता रद्द गर्नसक्ने व्यवस्था छ । कोषबाट प्राप्त विवरण बमोजिम लिजमा दिएको २१ विहार निर्माण सम्पन्न भएका र देहायका १५ संस्था तथा राष्ट्रले ५ देखि २४ वर्षसम्म पनि निर्माण कार्य सम्पन्न नगरेकोमा समेत विनियमावलीबमोजिम आवश्यक कारवाही गरेको देखिएन । गुरुयोजना तथा विनियमावलीको पालना गरी तोकिएको म्याद भित्र कार्य गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

सि.नं.	देश/संस्था	सम्भौता मिति	हालसम्मको अवधि	निर्माणको स्थिति
१.	श्रीलंका ई.सी.आई	सन १९७६ मे ३	२१ वर्ष	
२.	कम्बोडिया ई.वी.आई	सन २००७ अक्टुबर २०	१० वर्ष	
३.	बुद्ध धर्माङ्ग सभा	सन १८९४ मार्च ११	१३ वर्ष	कार्य थालनी नै नगरेको
४.	अखिल नेपाल भिक्षु संघ सी.ई.९	१ पुस २०६८	६ वर्ष	
५.	सभा क्यानेडियन इन्जिड बुद्धिष्ट एशोसियसन सी.ई.वी.ए -ई.सी.४	सन २०१२ जुन १०	५ वर्ष	
६.	धर्मोदय सभा	सन १९९३ फेब्रुअरी ११	२४ वर्ष	
७.	सोक्यो जापान	सन १९९३ फेब्रुअरी २१	२४ वर्ष	
८.	लिनसन फ्रान्स	सन १९९३ फेब्रुअरी १२	२४ वर्ष	
९.	भियतनाम	सन १९९३ नोभेम्बर १२	२४ वर्ष	
१०.	जर्मनी/कर्मा काग्यो	सन १९९६ नोभेम्बर २२	२१ वर्ष	
११.	सेतो गुम्बा	सन १९९६ डिसेम्बर १७	२१ वर्ष	
१२.	गेडेन	सन २००३ जनवरी १३	१५ वर्ष	
१३.	जोराङ थुप्टेन	९ फाल्गुन २०६१	१३ वर्ष	
१४.	कर्मा साम्तेनलिङ्ग	२९ वैशाख २०६२	१२ वर्ष	
१५.	युनाइटेड टुङ्गराम	२० चैत्र २०६२	१२ वर्ष	

१२.३.३ एकभन्दा बढी चक्का वितरण गर्दा गुरुयोजनामा उल्लेख बाटाको क्षेत्रफल कब्जा गरी दुई चक्कालाई हुने गरी सुरक्षा पर्खाल लगाएको पाइयो । तसर्थ बाटोमा पर्ने सुरक्षा पर्खाल हटाई बाटोको ठाउँमा बाटो नै बनाई छुट्टाछुट्टै सुरक्षा पर्खाल लगाउनु पर्ने देखिन्छ ।

१२.४ **डिजाईन** – लुम्बिनी विकास कोष, विहार क्षेत्र विनियमावली, २०५८ को विनियम ५(१) मा विहार क्षेत्रमा बनाईने विहारको वास्तुकला बहालमा लिने पक्षले आफ्नो देशको परम्परागत शैलीका विभिन्न ढाँचामा बनाउन सक्ने र त्यस्तो शैली कोषबाट स्वीकृत भएको हुनुपर्ने व्यवस्था छ । साथै विनियम ५(३) मा आफुले पाएको चक्का भित्र बनाउने सम्पूर्ण भवनको र बाहिरी भू-उपयोगको नक्सा, डिजाईनहरु, निर्माण सम्बन्धी विस्तृत विवरणहरु आवश्यक दक्ष जनशक्ति र वास्तुकला तथा प्राविधिक विश्लेषणहरु कोषमा पेश गरी स्वीकृति प्राप्त भएपछिमात्र निर्माण कार्य शुरु गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । लेखापरीक्षको

क्रममा प्राप्त विवरण तथा स्थलगत अध्ययनबाट यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोराहरु निम्नानुसार रहेका छन् :

१२.४.१ लुम्बिनी विकास कोष र संस्थाहरूसँग गरिने सम्झौता फरम्याटमा कार्य शुरु गर्नुपर्ने मिति र कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने मिति स्पष्टसँग किटान नभएको, आफ्नो चक्काभित्र हुने सम्पूर्ण निर्माणको लागत स्पष्ट किटान नभएको, निर्माण क्रममा संशोधन हुने ड्रइङ तथा थप हुने लागतको पूर्व स्वीकृति कोषबाट लिनुपर्ने तथा सोही अनुसारको सेवा तथा अन्य शुल्क कोषमा दाखिला हुनुपर्ने तथा समयमै सम्पन्न हुन नसकेका योजनाहरुको कारण खुलाई म्याद थप गर्नुपर्ने व्यवस्था र क्षतिपूर्ति लिई कार्यसम्पन्न गराउनुपर्ने व्यवस्था सम्झौतामा नै व्यवस्था हुनुपर्नेमा उक्त व्यवस्था भएको देखिएन । अतः विहार निर्माण सम्बन्धी कानून र सम्झौतामा स्पष्टताको अभाव रहेकोले लुम्बिनी विकास कोषको विहार क्षेत्रसम्बन्धी विनियामावली, २०५८ लाई अंग्रेजीमा रुपान्तरण गरी सम्पूर्ण विहार क्षेत्रलाई जानकारी गराई सोही अनुसार कार्यान्वयन गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

१२.४.२ पश्चिम विहार क्षेत्रमा अवस्थित चाइना मन्दिर डब्लु.ए-१ (१६० मी. X १६० मी.) को जग्गाको दक्षिण तर्फको १६० मी. X ४० मी. पार्किङ तथा ग्रीन स्पेस रहनुपर्नेमा चाइना मन्दिरद्वारा सुरक्षा पर्खाल तथा गेट निर्माण गर्ने कार्य गुरुयोजना तथा सम्झौतामा तोकिएको ड्रइङ डिजाइनभन्दा फरक हुनेगरी भएको देखियो । गुरुयोजना विपरीत सो कार्य भएकोमा कोषबाट लिखित तथा साइट निरीक्षण गरी निर्माण कार्य रोक्न पत्राचार भएकोमा उक्त पर्खाल तथा गेट डिस्मेन्टल नगरी सम्बन्धित पक्षले बेवास्ता गरेको देखियो ।

गुरु योजना विपरीत चाइना मन्दिरले निर्माण गरेको सुरक्षा गेट तथा पर्खाल

१२.४.३ भियतनाम मन्दिरले डब्लु.बी-२ (१२० मी. X १२० मी.) को जग्गा प्राप्त गरेको छ । सो मन्दिरले उत्तर दक्षिणतर्फको गुरुयोजना अनुरूप ६ मिटर बाटोको निमित्त जग्गा छोड्नुपर्नेमा सो छोडेको पाइएन । तल देखिएको चित्रमा गोडेन मन्दिरको पश्चिमबाट उत्तर दक्षिण जाने बाटो देखाइएको छ । जुन उत्तरतर्फ भियतनाम मन्दिरको सुरक्षा पर्खालमा ठोकिन्छ, तसर्थ गुरुयोजना अनुसार बाटोलाई छोड्नुपर्ने भाग छाडी सुरक्षा पर्खाललाई भित्र सार्न सम्बन्धित पक्षको ध्यान जानुपर्ने देखिन्छ ।

भियतनाम मन्दिरले बाटोको निमित्त जग्गा नछोडेको

१२.४.४ भियतनाम मन्दिर सर्वसाधारणको निमित्त खुला गरी उद्घाटन गरिएको भनिएकोमा हालसम्म पर्यटक तथा तिर्थयात्रीलाई सो मन्दिरमा प्रवेश गर्न निषेध गरिएको देखियो । उक्त मन्दिर सर्वसाधारणको लागि खुलाउन आवश्यक पहल हुनुपर्ने देखिन्छ ।

१२.४.५ कोरिया मन्दिरलाई विभिन्न नाम तथा समयमा डब्लु.ए-३, डब्लु.सी-१४, डब्लु.सी-१८ का चक्काहरु उपलब्ध गराएकोमा हाल तोकिएभन्दा बढी प्लट फिर्ता गरेको भए तापनि उक्त प्लटहरु हालसम्म पनि एउटै सुरक्षा पर्खाल लगाएर घेरेको, म्यानमार र थाई मन्दिरमा पनि एउटै सुरक्षा पर्खाल लगाएर एक भन्दा बढी चक्का घेरेको देखियो । यसबाट दुई मन्दिरबीचको बाटो तथा त्यहाँ बीचमा अवस्थित पार्किङ, ग्रीन खुला ठाउँ, प्रवेशद्वार समेत पर्खालले घेरिएको छ । यसले गर्दा सर्वसाधारणले प्रयोग गर्ने स्थल पर्खाल भित्र परेकोले उद्देश्यमूलक उपयोगमा कठिनाई परेको देखिन्छ ।

१२.४.६ गुरुयोजना अन्तर्गत सम्पूर्ण विहार घेर्ने सुरक्षा पर्खाल मेसिनद्वारा बनाईएको ईट्टा हुनुपर्ने छ । अधिकांश मन्दिरको सुरक्षा पर्खाल स्थानीय ईट्टा तथा प्लास्टर गरेको पाइयो यसबाट मन्दिरको सुन्दरतामा कमी आएको देखिन्छ । गुरुयोजनाको पालना हुनुपर्दछ ।

१२.४.७ लुम्बिनी विकास कोष विहार क्षेत्र नियमावली, २०५८ को नियम ४(२) मा चक्ला बहाल लिने पक्षले कोषको स्वीकृति नलिई अरु कसैलाई दैनिक, वार्षिक वा मासिक भाडामा दिन वा कोषको उद्देश्य विपरीत प्रयोग गर्न नपाईने व्यवस्था छ । कोषबाट प्रदान गरिएको प्लटमा गेष्ट हाउस समेत निर्माण गरी सञ्चालन गरेकोमा यसरी गेस्ट हाउस निर्माण गर्न स्वीकृति दिएको सम्बन्धमा स्पष्ट नभएकोले उद्देश्य विपरीत व्यापारिक रूपमा प्रयोग गर्न बन्देज लगाउनुपर्दछ ।

१३ **आन्तरिक आय** – यस कोषको आन्तरिक आम्दानी २०७०/७१ मा रु.८ करोड २३ लाख २४ हजार, २०७१/७२ मा रु.५ करोड ८६ लाख ७७ हजार, २०७२/७३ मा रु.३ करोड ५० लाख ७२ हजार, २०७३/७४ मा रु.७ करोड ४३ लाख ५१ हजार भई २०७२/७३ सम्म क्रमश घट्दै गएको र २०७३/७४ मा बढेको देखिन्छ । गुरु योजना अनुसार विहार क्षेत्रको लागि छुट्याएको चक्लाको भू-शुल्क लगायत कोषले आन्तरिक आय परिचालनको लागि लिने गरेको सेवा तथा संरक्षण शुल्क, क्यामरा शुल्क, संग्रालय सेवा तथा संरक्षण शुल्क लगायतका विभिन्न प्रकारको शुल्क २०६१/१९ लगायतका मितिमा लुम्बिनी विकास कोष कार्यकारिणी समितिको बैठकबाट निर्धारण भएकोले समय सामथ्र्यरूपमा पुनरावलोकन गर्नुपर्ने, अन्तराष्ट्रिय केन फाउण्डेशन, श्रीलंका विहार, श्रीलंकाले सञ्चालन गरेको पिल्ग्रीमेज, तारा फाउण्डेशनको लिज सम्झौतामा भू-शुल्क सम्बन्धमा उल्लेख नभएकोले सम्झौतामा शुल्क उल्लेख गर्नुपर्ने र शुल्क नलगाएको अन्य क्षेत्र र दानपात्र राखिने थप स्थान पहिचान गरी उचित शुल्क लगाई प्राप्त आम्दानी पुरातात्विक क्षेत्रको थप संरक्षण र सम्बर्द्धनमा लगाउनुपर्ने देखिन्छ ।

भू-शुल्क		सेवा तथा संरक्षण शुल्क		संग्रहालय सेवा तथा संरक्षण शुल्क		पसल भाडा (मासिक रु.)	
	वार्षिक (अमेरिकी डलर)	विवरण	टिकट दर	विवरण	टिकट दर	विवरण	भाडादर
चक्ला १ (८०X८०)	१५७.५०	सार्क राष्ट्रका नागरिकलाई	१००	विदेशी नागरिक	५०	सटर	२०००
चक्ला १ (१२०X१२०)	२१०	भारतीय नागरिकलाई	१६	नेपाली विद्यार्थी	५	सटर	१५००
चक्ला १ (१६०X१६०)	३१५	अन्य राष्ट्रका नागरिकलाई	२००	नेपाली नागरिक		सटर	१०००
चक्ला १ (२२०X२२०)	४२०						

१३.१ **सट्टी** – लुम्बिनी विकास कोष, काय व्यवस्था विनियमावली २०५८ को विनियम ५(१) मा लुम्बिनी क्षेत्रमा राखिने चन्दा वाकसहरुमा प्राप्त रकम समितिले तोकेको खातामा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । दानपात्रमा जम्मा भएको विभिन्न २४ देशका १ लाख ४९ हजार थान मुद्रा र अन्य १० देशका एकमुष्ट (थान नखुलेका) मुद्राहरु र भारतीय सिक्का भा.रु.१ लाख २६ हजार कार्यालयमा मौज्जात रहेको छ । नेपालमा सट्टी सुविधा नभएकोले सट्टी हुन नसकी लुम्बिनी विकास कोषमा नगदै लगत राखिएको र उक्त रकम आम्दानी समेत जनाएको छैन । उक्त मुद्रा सट्टीका लागि पहल गरी यस कोषमा आम्दानी बाँध्नुपर्ने देखिन्छ ।

सि.नं.	मुद्राको नाम/देश	थान	रकम	नसाटिनुको कारण
१	श्रीलंकन रुपैया	३१३७१	१७,६६,७६०.००	नेपाल राष्ट्र बैङ्कको सट्टी व्यवस्था नभएको
२	म्यानमार क्याट	१०३५२५	७,२३,१७,६८५.००	"
३	मंगोलियन तुघरिक	१०३	७५,८२०.००	"
४	कम्बोडिया रियल	१२५३	३३,३७,०००.००	"
५	भुटानी नुगुलट्रम	४०३७	४५,२१६.००	"
६	भियतनामी डोग	१९२०	६,६३,९९,९००.००	"
७	बंगलादेश टाँका	५२०	१९,१३४.००	"
८	लाओस किप	२५६	२२,३४,०००.००	"
९	इण्डोनेशिया रुपिया	६५१	१,६६,६८,५००.००	"
१०	पाकिस्तानी रुपैया	३२९०	६,७५८.००	"
११	ओमानी डिनार	१००	६,५३५.००	"

१२	मेक्सिको पेसो	११९५	१,३५०.००	"
१३	अर्जेन्टीना पेसो	५६	७३.००	"
१४	फिलिपिन्स पेसो	३१३	२,८९०.००	"
१५	मकाउ पोटाभा	२४२	२७०.००	"
१६	पेरु माचुपिचु	८	१५,००५.००	"
१७	अफगानिस्तान अफगानी	१०१	१०,१००.००	"
१८	नोर्गिज कोनर	३	४५०.००	"
१९	इरानीयन रियल	४	६०,६०१.००	"
२०	माल्दिभ्स रुपिया	१८	११७.००	"
२१	चिलीयन पेसो	२	२,०००.००	"
२२	मौरिटियन रुपी	५४	१,६७५.००	"
२३	युगाण्डा	२	४,०००.००	"
२४	केम्बोडियन रियल	१	२,०००.००	"
	जम्मा	१,४९,०२४		

१३.२ **बिक्रीयोग्य बस्तु** – लुम्बिनी विकास कोषको विनियम ५ (३) मा भक्तजनले मन्दिरमा चढाइएका बिक्रीयोग्य सामान बढाबढमा बिक्री गरी नगदमा परिवर्तन गरी कोषमा आम्दानी बाँध्ने र त्यस्तो आम्दानीको रकम सचिवालयले प्रत्येक महिनाको अन्त्यमा सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था छ । यस कोषले पेश गरेको आम्दानीको विवरणमा छुट्टै शीर्षकमा जम्मा नगरी मायादेवी दानपात्र शीर्षकमा नै यस्तो बिक्रीयोग्य वस्तुहरु बिक्री गरी आम्दानी बाँध्ने गरेको देखियो । साथै विनियमावलीमा तोकिएको बढाबढमा बिक्री गर्ने गरेको देखिएन । यसबाट बिक्रीयोग्य वस्तुहरुको बिक्री गरी आम्दानी हुनसक्ने उच्चतम मूल्य प्राप्त गर्न कोष सजग भएको अवस्था देखिएन । तसर्थ तोकिएवमोजिम बिक्रीयोग्य वस्तुहरु बढाबढमा बिक्री गरी अभिलेख देखिने गरी आम्दानी बाँध्ने तथा मासिकरूपमा सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।

१४ **सुरक्षा व्यवस्था** – लुम्बिनी विकास कोष कार्य व्यवस्था नियमावली २०५८ को विनियम ४ (क) मा लुम्बिनी क्षेत्रमा सुरक्षाको लागि विशेष व्यवस्था गर्ने व्यवस्था छ । यस क्षेत्रको सुरक्षाको लागि शसस्त्र प्रहरी वेश क्याम्प, कोषका करिब ५० जना सुरक्षाकर्मी, जिफोरएस कम्पनीका सुरक्षाकर्मी खटिएकोमा क्षेत्रको दक्षिण पट्टी शसस्त्र प्रहरी वेश क्याम्प नजिक घेरावार पर्खाल नभएको कारण काठ तथा वन्यजन्तु चोरी निकासीका घटना भएको सम्बन्धित सरोकारवालासँगको अन्तरक्रियाबाट जानकारी भएको छ । कोषको क्षेत्रलाई आवश्यक घेरावार तथा पर्खालको व्यवस्था गर्नुका साथै सुरक्षा व्यवस्था मजबुद गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१५ **वातावरणीय पक्ष** – औद्योगिक प्रवर्द्धन बोर्डको १८४ औं बैठकबाट लुम्बिनी क्षेत्र संरक्षणको निमित्त निर्मित बाउण्ड्रीको दक्षिण भारतीय सीमासम्म र पूर्व पश्चिम तथा उत्तर बाउण्ड्री देखी १५ कि.मि. दुरी भित्र कार्बन उत्सर्जन नगर्ने उद्योग बाहेक अन्य नयाँ उद्योग स्थापना गर्न नदिने निर्णय गरेको थियो । प्रदूषण निष्काशन गर्ने उद्योगहरुले वातावरण संरक्षण ऐनले तोकेको मापदण्ड एवं शर्त पूरा गरी मात्र उद्योग सञ्चालन गर्नुपर्ने, शर्त पूरा नगर्ने उद्योग २ वर्ष भित्र स्थानान्तरण गर्न लगाउने निर्णय भएको समेत देखिन्छ । कार्बन उत्सर्जन गर्ने १५ वटा भन्दा बढी उद्योगहरु १५ कि.मि. को निषेधित परसहवा क्षेत्रमा संचालनमा रहेको देखिन्छ । ती उद्योगले प्रदूषण नियन्त्रणका मापदण्ड एवं शर्त पूरा गरे नगरेको सम्बन्धमा कोषले अभिलेख राखेको छैन । यसबाट विश्व सम्पदा सूचीमा परेको लुम्बिनी क्षेत्रमा प्रदूषण भएको, वातावरणीय ह्रास भएको र यहाँको जैविक विविधतालाई समेत असर पर्ने देखिएकोले औद्योगिक प्रवर्द्धन बोर्डको निर्णयानुसार छानविन गरी मापदण्ड पूरा नगर्ने उद्योगलाई स्थानान्तरण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सि.नं	उद्योगको नाम	सि.नं	उद्योगको नाम	सि.नं	उद्योगको नाम
१	अम्बे स्टील	६	रिलायन्स पेपर	११	पाठक सिमेन्ट
२	जगदम्बा सिमेन्ट	७	अम्बुजा सिमेन्ट	१२	गोयन्का स्टील उद्योग
३	धार्गोबोरा उद्योग	८	सुप्रिम सिमेन्ट	१३	वृज सिमेन्ट
४	अग्नि सिमेन्ट	९	सिद्धार्थ सिमेन्ट	१४	अर्घाखाँची सिमेन्ट
५	विनय प्लाइ उद्योग	१०	रिलायन्स सिमेन्ट	१५	सि.जि नुडल्स

लुम्बिनीको १५ कि.मी क्षेत्रमा संचालनमा रहेका उद्योगहरु

१६ **स्थलगत अवलोकन** – प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा ८ मा प्राचीन स्मारक संरक्षणको निमित्त तथा प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँ वरिपरि सुरुङ्ग खोल्ने वा विष्फोटक पदार्थ हाली जमिन कोर्ने

काममा नियन्त्रण गर्न आवश्यक छ भन्ने नेपाल सरकारलाई लागेमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरि त्यसरी सुरुङ्ग खन्न वा विष्फोटक पदार्थ हाली जमिन फोर्न नपाउने गरि तोक्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी सोही ऐनको दफा १२(ख) मा कुनै प्राचीन स्मारकलाई अनधिकृत काममा लगाएमा वा अरु कुनै किसिमसँग हानि नोक्सानी पुऱ्याएमा बिगो बमोजिमको रकम असुल उपर गरी पच्चिस हजार रुपैया सम्म जरिवाना वा पाँच वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था छ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोराहरु निम्नानुसार छन् :

- १६.१ **सिसहनीया** – लुम्बिनी विकास कोषको क्षेत्रभित्र पर्ने सिसहनीया क्षेत्रमा शाक्यहरुद्वारा निर्मित प्राचीन स्तुपहरुका भग्नावशेष रहेका छन् । प्राचीन इट्टा र मूर्तिका भाँडाकुँडा र शाक्यकालिन आहात मुद्राहरु उत्खनन गरिएकोले पुरातत्व विभागले संरक्षित क्षेत्र भनि साईन बोर्ड समेत राखेको छ । स्थलगत अवलोकनको क्रममा उक्त क्षेत्रको जग्गा माभवाट पर्नेगरी सिसहनीया देखि गणेशपुर जाने ५ किलोमिटरको सडक हेभी मेसिनको प्रयोग गरी निर्माण गर्ने क्रममा रहेको देखियो । बाटो बनाउँदै गरेको स्थलमा समेत प्राचीन इट्टा तथा प्राचीन वस्तुका भग्नावशेष यत्रपत्र छरिएको पाईयो । उक्त बाटो निर्माण गर्न पुरातत्व विभाग तथा लुम्बिनी विकास कोषले अनुमति नदिएको र जानकारी पनि नभएको सम्बन्धित कार्यालयले जनाएका छन् । साथै संरक्षित स्थलमा स्थानीय बासिन्दाद्वारा ८X८ मिटरको यज्ञस्थल बनाएको समेत देखियो । आठ बिगाहा क्षेत्रमा फैलिएको यस संरक्षित क्षेत्रका लागि ४०० बिगाहा जग्गा अधिग्रहण गर्नु आवश्यक भई रेखाङ्कन र नक्साङ्कन भएकोमा अधिग्रहणको कार्य अघि बढेको देखिएन साथै संरक्षित क्षेत्रमा तारबारको लागि पोल राखेको तर तारबार नगरेकोले संरक्षित क्षेत्रको सुरक्षा स्थिति कमजोर देखियो । उक्त क्षेत्रमा सडक निर्माण कार्य रोक्ने तथा आवश्यक सुरक्षा व्यवस्थापन मिलाउनु पर्ने देखिन्छ ।
- १६.२ **कुदान** – भगवान बुद्धले ज्ञान प्राप्त गरी गृहनगर कपिलवस्तु आउँदा प्रथम पटक पिता शुद्धोधनलाई कुदानमा भेटेका थिए । लुम्बिनी देखि २८ कि.मि. दक्षिण पश्चिम र तिलौराकोट देखि ६ कि.मि. दूरीमा रहेको प्राचीन निगोधरा कुदान क्षेत्रको संरक्षणको लागि सामान्य घेराबार लगाएको देखियो । १० बिगाहा ९ कठ्ठा ४ धुरमा फैलिएको यस क्षेत्रको संरक्षणका लागि थप ४०० बिगाहा जग्गा अधिग्रहणको लागि नापी नक्सा र रेखाङ्कन गरी बृहत् लुम्बिनी गुरुयोजनामा राख्न प्रयास भएता पनि अधिग्रहणको कार्य भएको देखिएन । मुख्य भग्नावशेषको पश्चिमपट्टी करिब २० मिटरको दूरीमा लुम्बिनी विकास कोषले अध्ययन केन्द्र भवन निर्माणका लागि ठेक्का बन्दोबस्त गरि फाउण्डेसन र आर.सी.सी. पिलर राखेकोमा पुरातत्व विभागको अनुमती वेगर संरचना बनाइएको भनी विभागबाट उक्त निर्माण कार्य रोक्का गरेको देखियो । निकायगत समन्वयको अभावमा एकातिर संरक्षित क्षेत्रको महत्वमा हास आउने गरी संरचना बन्ने र अर्कोतिर नियामक निकायले ढिला गरी निर्माण संरचना हटाउन वा निर्माण रोक्का गर्दा स्रोत साधनको दुरुपयोग भई प्रभावकारी हुने देखिएन । निकायगत समन्वयका आधारमा यस्ता निर्माण तथा संरक्षणका कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- १६.३ **गोटिहवा** – तिलौराकोटबाट ६ कि.मि. दक्षिणमा अवस्थित गोटिहवाको सन् १९९६ देखि १० वर्ष उत्खनन गरी हाल सामान्य तारबार लगाएको छ । नेपालमा रहेका ३ वटा महत्वपूर्ण अशोक स्तम्भ मध्ये एक यस क्षेत्रमा रहेकोमा हाल उक्त स्तम्भ भाँचिएको तथा चर्किएको अवस्थामा रहेको र स्तम्भ संरक्षणका लागि लगाईएको सुरक्षा बार समेत भाँचिएर दुवै पट्टि खुल्ला भएकोले सुरक्षित देखिएन । पहिले उक्त स्थानमा बस्ती रहेको र पिलर माथि पराल राखिएकोमा उक्त स्थानमा आगलागी भएकोले आगोबाट पिलर चर्केको र कालो भएको देखियो । यसबाट महत्वपूर्ण पुरातात्विक वस्तु तथा स्थलको संरक्षणमा उचित ध्यान पुगेको देखिएन ।
- १६.४ **तिलौराकोट** – २०७३/७४ को बजेट वक्तव्यको बुदाँ २६८ मा प्राचीन तिलौराकोटको उत्खनन तथा संरक्षणको लागि आवश्यक पर्ने जग्गाको अधिग्रहण गरिने व्यवस्था गरेको छ । प्राचीन शाक्य वंशको राजधानी तिलौराकोट करिब ३५ बिगाहा जग्गामा फैलिएको छ । वि.सं. २०१३ देखि यस क्षेत्रको उत्खननको कार्य भैरहेको र युनेस्को, जापान फण्ड इन ट्रस्ट(जेफिट), दुरहाम विश्वविद्यालय(बेलायत), पुरातत्व विभाग र लुम्बिनी विकास कोषको संयुक्त पहलमा हाल यस क्षेत्रमा उत्खननको कार्य भैरहेको देखियो । गत वर्ष सन् २०१६ मा उक्त स्थल नजिक निजी जग्गामा ४९८ वटा इशापूर्व तेस्रो शताब्दीका ४९८ वटा मुद्रा फेला पारिएको र उक्त क्षेत्रमा १८ बिघा जग्गा अधिग्रहण गर्ने प्रक्रियामा रहेको देखियो । उक्त क्षेत्रमा उत्खननको कार्य विगत ६१ वर्षदेखि जारी रहेको र हाल बृहत्तर लुम्बिनी गुरुयोजनामा समेट्नु पर्ने र विश्व सम्पदा सूचीमा सूचिकृतका लागि पहल गरिएका १५ क्षेत्रमध्ये महत्वपूर्ण क्षेत्र भएकोले उत्खननको कार्ययोजना बनाई उत्खननलाई ठोस निश्कर्षमा पुऱ्याउनपर्ने, उक्त क्षेत्रमा पर्यटक सूचना केन्द्र स्थापना गर्नुपर्ने, प्रवेश शुल्कको व्यवस्था गर्नुपर्ने, एप्रोच सडकको स्तरोन्नती गर्नुपर्ने, पूर्वी गेटको पुरातात्विक पर्खाल ढल्केको अवस्थामा रहेकोले टेवा दिनुपर्ने, पुरातात्विक सम्पदा बाहिरको जग्गा

स्केपिङ्ग गर्नुपर्ने, सुरक्षा पोष्ट र पर्खाल निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यक पर्यटकीय पूर्वाधार जस्तै: पार्किङ्ग, शौचालय आदिको उचित व्यवस्थापन गरी सम्पदा संरक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- १६.५ **निग्लिहवा** – कनकमुनी बुद्धको जन्मस्थल निग्लीहवामा निग्लीसागर पोखरी र अशोक स्तम्भ भाँचिएको अवस्थामा रहेको छ । पुरातात्विक स्थलमा सामान्य तारबार लगाईएको र अशोक पिलर ढलेको अवस्थामा दुई टुकामा रहेको छ । यस संरक्षित स्थलको हालको क्षेत्रफल करिब ९ विघा रहेकोमा निग्लिहवा र अरौराकोटलाई संयुक्त रूपमा समेटेर ८०० विघा क्षेत्र अधिग्रहण गर्ने गरी नक्साङ्कन र रेखाङ्कनको कार्य भएकोमा जग्गा अधिग्रहण हुन सकेको छैन । जैविक विविधताको सम्भावना रहेको निग्लीसागरको संरक्षण र ड्याम लगायतका संरचना निर्माण गरी पर्यटकीय गन्तव्यको रूपमा यसलाई विकास गर्न सक्ने र सिमसार क्षेत्र रहेकाले रामसार सूचीमा सूचीकृत हुनसक्ने सम्भाव्य पोखरीको रूपमा खोज गरी आवश्यक पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- १६.६ **अरौराकोट** – निग्लिहवाबाट करिब १ कि.मी. पूर्वमा अवस्थित आयताकारको संरक्षण स्थल अरौराकोट कनकमुनी बुद्धको गृहनगरको रूपमा पहिचान गरिएकोमा उक्त स्थानमा संरक्षणको कुनै कार्य भएको देखिएन । हाल उक्त स्थानलाई स्थानीयले गाई, भैंसी चराई चरण क्षेत्र बनाएको देखियो । उक्त क्षेत्रको प्रचार प्रसार नभएको र सर्भेक्षण मात्र गरी उत्खनन कार्य गरेको देखिएन । अरौराकोट र निग्लीहवालाई जोडेर बृहत्त लुम्बिनी गुरुयोजना अन्तर्गत यस क्षेत्र समेट्नुपर्ने र उत्खनन एवं संरक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- १६.७ **रामग्राम** – भरही खोलाको किनारामा अवस्थित रामग्राम स्तुप ईडाद्वारा निर्माण भएको छ । सात मिटर अग्लो स्तुपमा भगवान बुद्धको अस्तु/अस्टधातु मध्ये एक रहेको छ । बौद्धग्रन्थ अनुसार सम्राट अशोकले अन्यत्रभै यस स्तुपबाट अस्तु भ्रिकि ८४ हजार स्तुप बनाउन चाहेकोमा त्यसो गर्न दिइएन । बुद्धको अष्टधातु भएको यो मात्र पवित्र स्तुपको रूपमा लिईन्छ । यो स्तुप सन् १८९९ मा पत्ता लागेकोमा हाल ११९ वर्ष बितिसक्दा समेत उल्लेख्य रूपमा उत्खनन, संरक्षण र विकास भएको देखिएन । साथै भरही खोला भित्रको ३ कठ्ठा १० धुर र श्री निम्न माध्यमिक विद्यालय, लोहसदा विद्यालयको १५ कठ्ठा तथा चम्किपुर लगायतका जग्गा अधिग्रहण हुन नसकेको, प्रवेश शुल्कको व्यवस्था र पर्यटकीय पूर्वाधारको विकास गरेको देखिएन ।
- १६.८ **देवदह** – लुम्बिनीदेखि करिब ५७ कि.मि पूर्वमा प्राचीन कोलीय वंशको राजधानी देवदह अवस्थित छ । यो क्षेत्र भगवान बुद्धको मावलीको रूपमा लिईएको र बुद्धत्व प्राप्तीको ७ वर्ष पछि बुद्ध यहाँ आएको विश्वास गरिन्छ । देवदह वरिपरी कुमारवर्ती, खयरडाँडा, वैरिमाई, कन्यामाई, भवानीपुर(देवीमार) माथागाढी आदि रहेकोमा उक्त क्षेत्रको पर्याप्त उत्खनन र संरक्षण भएको देखिएन ।
- १६.९ **सग्रहवा** – हजारौं शाक्यहरूको नरसंहार गरिएको यो स्थानमा हाल केही भग्नावशेषहरू र एक पोखरी रहेको छ । डा.ए.फुहररले यस स्थानमा सन् १८९७ मा उत्खनन गरी बुद्धकालीन अवशेष तथा स्तुपहरू निकालेका थिए । हाल उक्त स्थानमा थप उत्खनन, संरक्षण भएको देखिएन ।
- १७ **संभाव्य क्षेत्र** – नवलपरासी जिल्लामा रहेको पंडितपुरमा पुरातत्व विभागले उत्खनन गरेकोमा इशापूर्व छैठौं शताब्दी सम्मका प्राचीन वस्तु फेला परेको देखिएको र यस क्षेत्र लुम्बिनी विकास कोषको लुम्बिनी क्षेत्रको परिभाषामा नपरेकोले यस क्षेत्रलाई समेत बृहत्त लुम्बिनी गुरुयोजनामा समेट्नु पर्ने देखिन्छ ।

पशुपति क्षेत्र विकास कोष

- १८ **पशुपति क्षेत्र** – लिच्छवीकालदेखि नै पशुपति क्षेत्रका नामाले प्रसिद्ध यस क्षेत्रमा हालसम्मको पहिलो शक सम्बत ३८१ (४५९ई) को प्रमाणित लिच्छवी अभिलेख यहाँ भेटिएको छ । आराध्यदेव पशुपतिनाथको पशुपति क्षेत्र हिन्दू मात्रको उपासना केन्द्र र सनातन तिर्थ स्थलको रूपमा कायम गर्ने, योजनावद्ध रूपमा सुरक्षा र सम्भार गर्ने तथा चलअचल श्रीसम्पति र प्राकृतिक सम्पदाको संभार, संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्ने उद्देश्यले पशुपति क्षेत्र विकास कोष ऐन, २०४४ तर्जुमा भई लागु भएको छ । यस क्षेत्र विश्व सम्पदा सूचीमा सन् १९७९ मा सूचीकृत भएको छ ।
- १९ **गुरुयोजना कार्यान्वयन** – पशुपति क्षेत्रको अवधारणात्मक गुरुयोजना रूपरेखा २०५३ अनुसार उक्त गुरुयोजना कार्यान्वयन गर्न रु. २ अर्ब २ करोड ९५ लाख लागत लाग्ने अनुमान गरिएको थियो । सो गुरुयोजना १० वर्षमा सम्पन्न गर्ने गरी नेपाल सरकारबाट स्वीकृति भएकोमा २०५८ बाट मात्र लागुभएको छ । गुरुयोजनाको १६ वर्ष व्यतित हुँदा समेत गुरुयोजना पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन भएको देखिएन । २०४६ मा कोषको गठन संगै पशुपति क्षेत्र भनी २६४ हेक्टर क्षेत्रफल तोकिएकोमा कोर क्षेत्रमा ३.९ हेक्टर, कन्सोन्यान्ट क्षेत्रमा ९४.९ हेक्टर, कन्टिनियन क्षेत्रमा ५.२ हेक्टर र बाँकी कन्टिनियन क्षेत्रमा १६० हेक्टर रहेको देखिन्छ । यस क्षेत्रको सिमाना पूर्वमा त्रिभुवन अन्तराष्ट्रिय विमानस्थलको आधा भाग (

११६७ रोपनी), पश्चिममा धोवी खोला, दक्षिणमा तिलगंगा आँखा अस्पताल पछाडि बागमती पूर्वको भाग, उत्तरमा मित्रपार्कको पिपलबोटबाट गौरीघाट ओलने बाटो रहेको देखिन्छ । कुन क्षेत्रमा के कार्य कति लागतमा सम्पन्न गर्ने भन्ने गुरुयोजनामा कम्पोजिट वाईज लागत उल्लेख नहुँदा कार्यान्वयनको मापन गर्न सक्ने अवस्था देखिएको छैन ।

गुरुयोजना कार्यान्वयनको शुरु लागत रु.२ अर्ब २ करोड ९५ लाख रहेकोमा उक्त गुरुयोजनामा २०५८ सालमा कार्यान्वयनमा आएको र १० वर्षको अवधिमा २०६८।६९ सम्म ४ अर्ब २० करोड २१ लाख खर्च भएको कार्यालयले जनाएको छ । पशुपति क्षेत्रको अवधारणात्मक गुरुयोजनाको बुँदा नं. १०.१ मा यस क्षेत्रमा प्रस्तावित गरिएका ३२ वटा निर्माण कार्य गर्ने उल्लेख भएकोमा २० वटा सम्पन्न भई संग्रहालय, पुस्तकालय, अनुसन्धान केन्द्र लगायतका १२ वटा कार्य बाँकी रहेको छ । शुरु लागतमा १०७.०५ प्रतिशतले वृद्धि भएको र हाल राष्ट्रिय गौरवको आयोजना घोषणा भएको अवस्थामा समेत गुरुयोजना बमोजिम गर्नुपर्ने कार्य नभएकोले अपेक्षित उद्देश्य हासिल भएको देखिएन ।

२० **पूर्वाधार निर्माण** – पशुपति क्षेत्रको अवधारणात्मक गुरुयोजनाको बुदाँ १०.१ मा यस क्षेत्रमा प्रस्तावित गरिएका ३२ वटा निर्माण कार्य गर्ने उल्लेख छ । उक्त कार्यमध्ये २० वटा सम्पन्न भई १२ कार्य बाँकि रहेको छ । बाँकि कार्यहरूको संग्रहालय, पुस्तकालय, अनुसन्धान केन्द्र, धार्मिक वन, ध्यान केन्द्र, हुलाक सञ्चार, स्वास्थ्य, साधुसन्त आश्रम, पशुपतिवास व्यवस्था, यज्ञशाला, प्रदर्शनी कक्ष, साधना केन्द्र, धार्मिक वन, उद्यान, खाली चउर व्यवस्थापनको कार्य सम्पन्न हुन बाँकि देखिएको छ । हाल यस क्षेत्रको गुरुयोजना कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकारले राष्ट्रिय गौरवको आयोजना घोषणा गरी प्राथमिकतामा राखेको भएता पनि गुरुयोजना कार्यान्वयनको गति सन्तोषजनक नदेखिएकाले अपेक्षित उद्देश्य हासिल भएको देखिएन ।

सि.नं.	योजना/पूर्वाधारको नाम	अनुमानित क्षेत्रफल (व.मी.)	प्रस्तावित क्षेत्र
१	संग्रहालय	१५००	बी १, बी ५, बी ८
२	पुस्तकालय	५००	बी ८
३	अनुसन्धान केन्द्र	१५००	बी ८
४	ध्यान केन्द्र	१६०	बी १
५	हुलाक सञ्चार	२००	बी ५
६	स्वास्थ्य अस्पताल	५००	बी ६ सी १
७	साधु, सन्त आश्रम	१००००	बी १
८	पशुपतिवास व्यवस्था	५०००	बी ६
९	यज्ञशाला हंशमण्डप	११००	बी ८, बी ११
१०	प्रदर्शनी कक्ष	५००	बी १३
११	साधना केन्द्र	५००	बी १
१२	धार्मिक वन, उद्यान, खाली चउर	५००००	बी १, बी २, बी ५ बी ९ बी १० बी १३

२१ **सम्पदा पुनर्निर्माण** – पशुपति क्षेत्रको अवधारणात्मक गुरुयोजना २०५३ बमोजिम पशुपति क्षेत्रमा ५१८ मन्दिर तथा आर्थिक स्मारक रहेको उल्लेख छ । २०७२ वैशाख १२ गतेको भूकम्पबाट यस क्षेत्रका प्राचीन स्मारक तथा सम्पदामा क्षति पुगेको छ । पशुपति क्षेत्र विकास कोषले उक्त क्षेत्रको ४६ स्मारक पुनर्निर्माणको लागि रु.२ अर्ब ६ करोड १५ लाख लागत अनुमान गरेको र सो मध्ये ६ स्मारक तथा मन्दिर निर्माणका लागि दाताबाट प्रतिबद्धता हासिल गरेको देखियो । यस सम्बन्धमा देखिएको व्यहोरा निम्नानुसार छनू :

२१.१ **न्यून प्रगति** – कोषले २०७७।७८ सम्म पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न गर्ने लक्ष्य राखेकोमा २ आर्थिक वर्ष व्यतित भईसकेको अवस्थामा लेखापरीक्षण अवधि २०७४।११।२९ सम्म भट्टहरूको आवास मर्मत र बाल गणेश मन्दिर निर्माण मात्र निर्माण सम्पन्न भएको, १० वटा कार्य ठेक्का व्यवस्थापन भई शुरु भएको र बाँकि ३४ वटा निर्माण कार्य शुरु हुन सकेको छैन । पुनर्निर्माणको गति निकै सुस्त देखिएकोले तोकिएको अवधिमा निर्माण सम्पन्न हुने देखिएन । यस सम्बन्धमा कोषको प्राविधिक जनशक्ति पर्याप्त नभएको र पुरातत्व विभागले स्मारकको पुनर्निर्माण सम्बन्धमा डुइड डिजाईन स्विकृत गर्न ढिलाई गरेकोले पुनर्निर्माणको कार्यले अपेक्षित गति लिन सकेको देखिदैन । निकायगत समन्वयन र दुवै निकायको प्राविधिक सक्षमता अभिवृद्धि गरी पुनर्निर्माणलाई गति दिनुपर्दछ ।

२१.२ **दाताबाट निर्माण** – कोषले पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने राजेश्वरी श्राद्ध पाटी, गौरीघाट चौघेरा सत्तल, बजेश्वरी सत्तल, जयवागेश्वरी मन्दिर र महास्नान घरको पुनर्निर्माण गर्न विभिन्न ५ दातासंग सम्झौता गरेकोमा कुनै पनि स्मारकको पुनर्निर्माण शुरु भएको देखिएन । महास्नान घर एक बैकले ठेक्का व्यवस्थापन गर्ने

चरणमा रहेको र अन्य ५ दाताले कार्य नगरेका कारण सम्झौता तोड्ने चरणमा रहेको कोषले जनाएको छ । दाताको सक्षमताको मूल्यांकन नगरेको र सम्झौतामा पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने अवधि समेत नतोकेकोले सम्झौता कार्यान्वयन हुन सकेको देखिएन ।

२१.३ **भग्नावशेष व्यवस्थापन** – भूकम्प पश्चात कोष अन्तर्गतका वनकाली धर्मशाला जीर्ण भई सञ्चालनमा नरहेको, महास्नान घर र मृगस्थली क्षेत्रमा रहेको विश्वरूप मन्दिरको भग्नावशेष नहटाएको, काठ र मूर्तीहरु यत्रतत्र छरिएको आधा भाग भाँचिएको, मूर्ती खुला आकाशमा रहेकोले त्यसको रङरोगन उडेको र संरक्षण नभएको देखिएको छ । पुरातत्व विभाग, युनेस्को र कोषको निकायगत समन्वयको अभावमा भग्नावशेष व्यवस्थापन कार्य भएको छैन ।

२१.४

भग्नावशेष समेत नहटाइएको मृगस्थलीको विश्वरूपको मन्दिर

अन्तर्गत शंकराचार्य मन्दिर पुनर्निर्माण कार्यको करिब ६० प्रतिशत भौतिक प्रगती भएको देखियो । उक्त मन्दिरको पश्चिमपट्टी र पूर्वपट्टीको इट्टा वालको भित्री भागको एलाइनमेन्ट नमिलेको र सिल व्याण्ड समेत नराखी निर्माण कार्य गरिरहेकोले सम्पदा पुनर्निर्माणमा आवश्यक अनुगमनको अभाव रहेको देखिन्छ । यसबाट निर्माण गरिएका सम्पदाको गुणस्तरप्रति विश्वस्त हुन सक्ने आधार नदेखिएकोले बिल्ड व्याक बेटरको उद्देश्य हासिल हुनसक्ने देखिएन । यस सम्बन्धमा निर्माण प्रक्रियाको आवश्यक अनुगमन हुनुपर्दछ ।

२१.५ **सुर्खीको गुणस्तर** – मृगस्थलीमा योगी नरहरीनाथ सत्तल र गोरखनाथ सत्तल पुनर्निर्माण कार्य ठेक्का पट्टाको माध्यमबाट भईरहेकोमा पुरातात्विक सम्पदाको पुनर्निर्माणका लागि प्रयोग हुने सुर्खी बनाउन निर्माण व्यावसायीले मेसिन राखी सोही सम्पदाको भग्नावशेषका पुराना ईट्टा प्रयोग गरेको देखियो । उक्त स्मारकहरु १०० वर्ष पुरानो भएको र उक्त भग्नावशेषबाट निकालिएका ईट्टा पिसेर बनाइएको सुर्खीको गुणस्तर सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायले अनुगमन र प्रयोगशाला परीक्षण समेत नगरेकोले उक्त कार्यको पुरातत्व विभागबाट परीक्षण र नियमन हुनुपर्दछ ।

भग्नावशेषका ईट्टाबाट सुर्खी बनाउँदै गरेको

२१.६ **अधिग्रहण** – पशुपति क्षेत्रको गुरुयोजना कार्यान्वयनका लागि तिलगंगा स्थित बाहिरी कन्सोनेन्ट क्षेत्र वी-१३ को करिब ७५ घरको मुआब्जा दिईसकेको र उक्त क्षेत्र कोषको स्वामित्वमा समेत प्राप्त भईसकेकोमा उक्त बस्ती हटाएको देखिएन । यसबाट गुरुयोजना अन्तर्गत निर्माण गर्नुपर्ने पूर्वाधारको निर्माण कार्य प्रभावित भएको छ । उक्त क्षेत्र उद्देश्य अनुरूप उपयोग गरिनुपर्दछ ।

पुरातात्विक सम्पदाको पुनर्निर्माण

२२ **सम्पदाको पुनर्निर्माण** – प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा ३(ख) बमोजिम सार्वजनिक प्राचीन स्मारकको स्वामित्व पुरातत्व विभागमा रहने र त्यस्ता सार्वजनिक प्राचीन स्मारकको संरक्षण, मर्मत तथा जिर्णोद्धार पुरातत्व विभागले गर्ने व्यवस्था छ । विभागद्वारा प्रकाशित भूकम्पद्वारा प्रभावित स्मारकको प्रारम्भिक प्रतिवेदन बमोजिम २० जिल्लाका १५९८ सम्पदाहरु भूकम्पद्वारा प्रभावित भएको उल्लेख छ । जसमध्ये काठमाडौं उपत्यकामा मात्र ११०४ (काठमाडौं ५६४, ललितपुरमा २८४ र भक्तपुरमा २५६)

सम्पदाहरुमा क्षति पुगेको देखिएको छ । हालसम्म ७९ अर्थात ४.९४ प्रतिशत सम्पदा मात्र पुनर्निर्माण भएको विभागले जनाएको छ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोराहरु निम्नानुसार छन्:

२२.१ **रानीपोखरी पुनर्निर्माण** – यो पोखरीको निर्माण कार्य सन् १९६७ अर्थात वि.सं.१७२३ पौष कृष्ण ४ का दिन शिलान्यास भई प्रताप मल्लद्वारा वि.सं. १७२५ मा निर्माण सम्पन्न गरिएको थियो । प्रताप मल्लले ग्रन्थकट शैलीमा निर्माण गरेको उक्त पोखरीको बीचमा रहेको बालगोपालेश्वर मन्दिर जंगबहादुरद्वारा सन् १८५१ मा भत्काई इट्टा र प्लाष्टरको संरचनाबाट बनाएका थिए । जंगबहादुरले बनाएको उक्त मन्दिर वि.सं.१९९० को महाभूकम्पले क्षति पुऱ्याएकोले हाल पछिल्लो शैलीमा जुद्ध शमसेरले पुनर्निर्माण गराएका थिए । उक्त संरचना २०७२ वैशाख १२ को भूकम्पले पुनः क्षतिग्रस्त भएको छ ।

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट २०७२ माघ २ गने रानीपोखरी पुनर्निर्माणको शिलान्यास गरी भूकम्प पछि पुनर्निर्माणको महाअभियान शुरुवात भएको थियो । रानीपोखरी पुनर्निर्माण तथा सौन्दर्यकरण कार्यक्रमका लागि काठमाडौं महानगरपालिकाबाट बालगोपालको मन्दिर पुनर्निर्माण, पोखरी सफाई गर्ने, रानीपोखरीको सौन्दर्यकरण गर्ने कार्य (हरियाली प्रवर्धन, ट्रयाक निर्माण, प्याविलियनहरु, प्यारापिट लगायतका कार्य) शौचालय र विद्युतिकरणको कार्य गर्ने गरी २०७२।१०।६ मा रु.११ करोड ६० लाख ७३ हजारको लागत अनुमान स्वीकृत गरी २०७३।१।१० को निर्णयबाट एक निर्माण व्यावसायीसंग मुल्य अभिवृद्धि कर बाहेक रु. ६ करोड २९ लाख ४ हजार मा ठेक्का सम्झौता छनौट भएको थियो । सो अनुसार ६ महिना (२०७३ कात्तिक मसान्त) भित्र रानीपोखरी पुनर्निर्माण कार्य सक्ने व्यवस्था गरेकोमा निर्माण व्यवसायीलाई पोखरी तथा मन्दिर पुनर्निर्माणको तेस्रो रनिङ्ग बिल सम्म रु.२ करोड ३० लाख ३८ हजार भुक्तानी भएकोमा बालगोपालेश्वरको मन्दिर पुरातत्व विभागबाट गर्ने र पुनर्निर्माण कार्यमा आधुनिक प्रविधि सिमेन्टहरुको प्रयोग गरिएको भनि विवाद शुरु भएको कारण निर्माण स्थगित भएको छ ।

काठमाडौं महानगरपालिकाले रानीपोखरी मन्दिर पुनर्निर्माणको ड्रईड डिजाईन तथा लागत अनुमान तयार गरि पुरातत्व विभागलाई स्वीकृतीका लागि अनुरोध गरेकोमा तयार भएको ड्रईड डिजाईनमा फुड स्टल र एम्पिथिएटरको पछाडिपट्टीको पिलर हटाउनु पर्ने भनि पुरातत्व विभागले सहमति दिएकोमा महानगरपालिकाले उक्त निर्देशन बमोजिम उक्त संरचना नहटाई ठेक्का व्यवस्था गरेको कारण पुरातात्विक मापदण्ड विपरीत निर्माण कार्य शुरु गरेको भनी निर्माणमा विवाद भएको हो । हाल महानगरपालिकाबाट ठेक्का व्यवस्थापन भई निर्माण कार्य शुरु भैसकेको बालगोपालेश्वरको मन्दिरको निर्माण कार्य पुनः पुरातत्व विभागले गरेको र रानीपोखरीको बाँकी निर्माण कार्य अर्को निर्णय नभएसम्मको लागि निर्माण कार्य स्थगित गर्न २०७४।९।१२ गते महानगरपालिकामा लेखी पठाएको र नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदको २०७४।९।१३ को बैठकबाट रानीपोखरीको ऐतिहासिक, साँस्कृतिक एवं पुरातात्विक महत्वलाई कायम राख्दै पुरातत्व विभागले स्वीकृत गरेको मापदण्ड बमोजिम निर्माण कार्य अगाडि बढाउन निर्देशन दिए पश्चात महानगरपालिकाले हालसम्म गरेको निर्माण कार्य भत्काउनुपर्ने र पुनः मापदण्ड बमोजिम गर्नुपर्ने भएकोले निर्माण कार्य स्थगित भएको देखियो । यसबाट भुक्तानी भएको रु.२ करोड ३० लाख ३८ हजार उपलब्ध विहिन भई नोक्सान भएको छ र पुनर्निर्माणको कार्य अघि बढ्न सकेको छैन । सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट शिलान्यास भएको रानीपोखरी पुनर्निर्माण गर्ने कार्य महानगरपालिका तथा पुरातत्व विभागजस्ता दुई निकायको विवादका कारण अलपत्र छोड्नु मनासिब होइन । यथासिघ्र निर्माण कार्य अघि बढाउनुपर्दछ ।

२२.२ **धरहरा पुनर्निर्माण** – नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदको २०७३।३।३१ को निर्णय नं. ४(ड.) बमोजिम एकीकृत गुरुयोजना तयार गरी धरहरा पुनर्निर्माणका लागि 'मेरो धरहरा म आफै बनाउछु' भन्ने उद्घोष गरिएको छ । यसको लागि नेपाल सरकारको खातामा जम्मा भएको रकम र नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेडबाट संयुक्त लगानी गर्ने गरी सूचना तथा सञ्चार र संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय बीच द्विपक्षीय सम्झौता गरी निर्माण प्रक्रिया अगाडि बढाउने निर्णय गरेको थियो । उक्त निर्णय कार्यान्वयनका लागि उक्त लिमिटेडबाट संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयमा रु.३ अर्ब ६१ करोड देखि ६ अर्ब ८० करोड सम्मका ५ वटा विकल्पको छुट्टै भ्यू टावर सहितको डिजाईन प्रस्ताव पेश गरेकोमा सो माथि सहमति नभएको देखियो । २०७४ जेष्ठ ९ मा पुरातत्व विभागले रु.३ अर्ब ६७ करोड १९ को लागत रहेको डिजाईन पेश गरेकोमा नेपाल टेलिकमले लाभ लागत दृष्टिले दीगो हुने नदेखिएको कारण जनाई निर्माण कार्यबाट पछाडि हटेको देखियो । राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको निर्देशक समितिको बैठकले धरहराको पुनर्निर्माणको लागि रु.३ अर्ब ६७ करोड १९ लाख लागत अनुमान स्विकृत गरेको थियो । सो ड्रईड डिजाईन तथा लागत अनुमान पुरातत्व विभागले पेश गरेकोमा उक्त समयमा ठेक्का व्यवस्था हुन नसकेकोले पुनः लागत अनुमान संशोधन गरी २०७४।१।१४ मा पुनः रु.४ अर्ब २७ करोड ८७ लाखको लागत अनुमान तयार गरेको देखिएकोमा ठेक्का व्यवस्थापन हुन सकेको छैन । उक्त निर्माण कार्यको ठेक्का व्यवस्था नहुँदै शुरु लागत अनुमान भन्दा १६.५२ प्रतिशत लागत वृद्धि भइसकेको र

सरकारलाई रु. ६० करोड ६८ लाख थप व्ययभार परेको देखिएको छ । अन्तर निकायगत समन्वयको अभाव र धरहराको डिजाईन माथिको अस्पष्टता प्रमुख कारण रहेको देखिएकोले सम्बन्धित निकायलाई जिम्मेवार बनाउनुपर्ने, हाल नेपाल सरकारको खातामा रु. ८ करोड २९ लाख ७८ हजार मात्र रहेको र नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेडको २०७२ बैशाख २३ को कम्पनी सञ्चालक समितिको निर्णयबाट पुरातात्विक सम्पदा (धरहरा) पुनर्निर्माणका लागि आगामी ३ वर्ष भित्र रु. १ अर्ब योगदान दिने प्रतिबद्धता व्यक्त भएकोमा उक्त रकम प्राप्त नभएकोले कोषमा प्राप्त हुनुपर्ने रकम जुटाई यथाशिघ्र ठेक्का व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

२२.३ **हनुमानढोका दरबार क्षेत्र** – विश्व सम्पदा सूचीमा काठमाडौं महानगरपालिका स्थित हनुमानढोका दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रका ९७ वटा सूचीकृत स्मारकहरू रहेको देखिन्छ । मिति २०७२ बैशाख १२ को भूकम्पबाट काठमाडौंको धरोहरको रूपमा रहेका ऐतिहासिक, पुरातात्विक एवं सांस्कृतिक दृष्टिकोणले अति महत्वपूर्ण तथा काठमाडौंको नामकरण समेत भएको काष्ठमाण्डप, बसन्तपुर दरबार लगायत ११ वटा संरचना ध्वस्त भएको र ३९ संरचनामा क्षति पुगेको छ । उक्त संरचनाहरू पुनःनिर्माण सम्बन्धमा राष्ट्रिय पुनःनिर्माण प्राधिकरण, पुरातत्व विभाग, काठमाडौं महानगरपालिका, काठमाडौं भ्याली प्रिजर्भिड ट्रष्ट तथा गैह्र-सरकारी संस्थाले पुनःनिर्माणको कार्य गरेको भएता पनि हालसम्म महानगरपालिकाले नगराघर, काठमाडौं भ्याली प्रिजर्भिड ट्रष्टले कागेश्वरको मन्दिर मात्र निर्माण सम्पन्न गरेको र अन्य संरचना निर्माण सम्पन्न भएको छैन ।

२२.४ **काष्ठमाण्डप पुनर्निर्माण** – हनुमान ढोका संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा अवस्थित काष्ठमाण्डपको पुनर्निर्माण गर्ने सम्बन्धमा पुरातत्व विभागबाट तयार गरिएको रु.१९ करोड ८८ लाख ११ हजारको लागत अनुमान रहेको नक्सा तथा डिजाईन काठमाडौं महानगरपालिकालाई हस्तान्तरण गरेको थियो । उक्त लागत अनुमान महानगरपालिकाले २०७३।४।३० मा स्वीकृत गरेकोमा निर्माण व्यवसायीलाई काष्ठमाण्डप निर्माणका लागि आवश्यक काठ आपूर्ति हुन असहज हुने अवस्था देखिएकोले नेपाल सरकारले काष्ठमाण्डप लगायतका संरचना निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने ८ लाख क्यूबिक फीट सालको काठ टिम्बर कर्पोरेशन अफ नेपालले पुरातत्व विभागको सिफारिसमा सम्बन्धित आयोजनालाई ५ वर्ष भित्र सरकारी मूल्यमा उपलब्ध गराउने निर्णय भए पश्चात काठ बाहेकको रु.७ करोड १३ लाख २६ हजारको लागत अनुमान २०७३।६।१३ मा स्वीकृत भई २०७३।९।५ मा प्रथम पटक र २०७३।१।२३ मा दोस्रो पटक बोलपत्र आव्हान गर्दा समेत ३ बोलपत्रदाताको आर्थिक प्रस्तावमा लागत अनुमान भन्दा २३.०४ देखि ४१.६९ प्रतिशत बढी कबोल अंक रहेको देखियो । यो सारभूत रूपमा प्रभावकारी नदेखिएको कारण जनाई २०७४।२।२२ मा उक्त बोलपत्रहरू अस्वीकृत गरेको देखियो । हाल उक्त ठेक्का प्रक्रिया स्थगित भएकोमा पुनर्निर्माणको कुनै पनि प्रक्रिया अगाडी बढेको छैन । पुनर्निर्माण प्रतिको निकायगत जिम्मेवारीबोधको अभावमा भूकम्प गएको २ वर्ष १० महिना वितिसम्दा समेत काष्ठमाण्डप पुनर्निर्माणको कार्य शुरु हुन सकेको देखिएन ।

२२.५ **बुडमती पुनर्निर्माण** – भूकम्पले भत्किएको सम्पदाको पुनर्निर्माण कार्यको शुरुवात भएको उद्घोष सहित २०७२ माघ २ गते सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूबाट बुडमतीको शिलान्यास भएको थियो । उक्त उद्घोष बमोजिम श्रीलंका सरकार र नेपाल बीच २०१६, अप्रिल २२ मा रातो मच्छिन्द्रनाथको मन्दिर पुनर्निर्माण गर्ने सम्झौता गरी नेपाल स्थित श्रीलंका राजदुतावासबाट बोलपत्र आव्हान भई रु.४ करोड ९८ लाख ८८ हजार लागतको निर्माण कार्यको रु.४ करोड ७४ लाख ४५ हजार कबोल अंक रहेको प्रेररा थेगिम तल्सी जे.भी. सँग सम्झौता भएकोमा काठको मात्रा बढेको, सिंह गरुड राख्ने, फलामको जोडाई र कार्नेस कभिङ्गको कार्य छुट भएको भनी सम्झौता रकम संशोधन भई रु.५ करोड २१ लाख ८५ हजार भएको छ । २०१८ जुनसम्म निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने गरी ठेक्का व्यवस्थापन भएकोमा २०७४।१।२।१३ सम्म २२ प्रतिशत मात्र प्रगति भएको र सम्झौता बमोजिमको म्याद ३ महिना बाँकी रहेको अवस्था समेत प्लिन्थ एरियाको काम मात्र भएको र भ्याल ढोका तयार गरी राखेको र हाल निर्माण कार्य स्थगित भएको देखियो । युनिस्कोद्वारा चुना ३ हप्ता पानीसँग भिजाई सुर्खी बनाउनुपर्नेमा सो नगरेको कारण जनाई निर्माण कार्य स्थगित भएको छ । उत्खनन् र क्षमापूजा ढिला भएको, तोकिएको इटाको प्रबन्ध गर्ने तथा जगमा ढुङ्गा राखेको नमिलेको जस्ता कारणले ठेक्का सम्झौता बमोजिमको समयमा कार्य हुन ढिलाई भएको देखिएको छ । निर्माण व्यावसायीले प्रस्तुत गरेको कार्य सूची बमोजिम हालसम्म सुपर स्ट्रक्चरको कार्य र काठको विम, छाना राखिसक्नुपर्नेमा न्यून प्रगति भएको देखिएको छ । पुरातत्व विभाग, श्रीलंकाको नेपाल स्थित राजदुतावास र युनेस्कोको आवश्यक समन्वय र अनुगमन तथा निर्देशनमा एकरूपता नहुँदा निर्माण कार्य स्थगित भएको देखिएकोले निर्माण सामाग्रीको गुणस्तर परीक्षण गर्ने व्यवस्था गरी यथाशिघ्र निर्माण सम्पन्न गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

खण्ड -४ :निष्कर्ष

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा यसको मध्यवर्ती क्षेत्रमा अतिक्रमणको समस्या व्यवस्थापन गर्ने र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जका वन्यजन्तु मार्फत मध्यवर्ती क्षेत्रका बासिन्दामा भएका जनधनको हानि नोक्सानी सम्बन्धमा क्षतिपूर्तीको लागि उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना भित्र आयोजनाको स्वीकृति बिना होटल व्यवसायहरु सञ्चालनमा आएको, द्वैध कार्यक्षेत्र तथा प्रवेश शुल्क अद्यावधिक नहुनु जस्ता समस्या रहेका छन् । यसका लागि अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना भित्र सञ्चालित सम्पूर्ण होटल व्यवसायलाई कानुनी दायरामा ल्याउनु पर्ने, आयोजनाको कार्यक्षेत्रको स्पष्ट निर्धारण तथा आयोजना भित्रको प्रवेश शुल्कमा सामयिक सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- अतिक्रमणमा परेका पोखराका ताल तलैयाको अतिक्रमित जग्गा कानुन बमोजिम दर्ता खारेज तथा मुआब्जा वितरण गर्ने तथा तालतलैया संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका एकीकृत विकासका लागि ताल विकास प्राधिकरण गठन गर्ने, एकीकृत गुरुयोजना तयार गरी कार्यान्वयनका लागि निकायगत जिम्मेवारी र स्रोतगत व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- लुम्बिनी विकास कोषको गुरुयोजना कार्यान्वयनका लागि स्रोतगत, संरचनागत, जनशक्तिगत व्यवस्था गरी ३ वटै गुरुयोजनाको समयसारिणी बनाई लुम्बिनी विकास कोष ऐन, २०४२ र लुम्बिनी बिहार क्षेत्र विनियमावली, २०५८ बमोजिम कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- पशुपति क्षेत्र विकास कोषको अवधारणात्मक गुरुयोजनालाई विस्तृतिकरण गरी कार्यान्वयन योजनाको आधारमा बाँकि कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने र कोषको प्राविधिक जनशक्तिको क्षमता वृद्धि गर्नुपर्ने तथा सम्पदा पुनर्निर्माणतर्फ पुरातत्व विभाग तथा सम्बद्ध दाता तथा संस्थाहरूसँग समन्वय गरी सम्पदाको संरक्षण तथा पुनर्निर्माण गर्नुपर्दछ ।
- सम्पदाको पुनर्निर्माणमा निकायगत जिम्मेवारी तोकि, विवाद व्यवस्थापन गरी तोकिएको अवधीमा निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न प्रभावकारी अनुगमन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय सूचीमा थप गर्न सकिने सम्पदाको सम्बन्धमा बहुपक्षीय अध्ययन गरी थप पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- उत्खननको क्रियाकलापले विगत १०० वर्ष भन्दा बढी अवधि व्यतित गरेको देखिएकाले सम्पदाको पोटेन्सीयल क्षेत्र पहिचान गरी उत्खनन, संरक्षण र व्यवस्थापनको खाका तथा मार्गाचित्र बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका लागि सरकारले सम्पदा संरक्षणको कार्यलाई प्राथमिकतामा राखेर आवश्यक बजेट विनियोजन गर्ने, सम्पदा अतिक्रमण हटाउने र भूकम्पपछिको सम्पदा पुनर्निर्माणको कार्यलाई अन्तर निकायगत समन्वय गरी तिब्रता दिने र सम्पदाको व्यवस्थापनबाट पर्यटकीय लाभ लिनुपर्ने देखिन्छ । देशमा रहेका प्राकृतिक, सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक सम्पदाको उचित संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपयोग हुन सकेमा देशको पर्यटन व्यवसाय प्रवर्द्धन हुने, जैविक विविधताको संरक्षण हुने तथा वातावरणमा सन्तुलन कायम भई दिगो विकास लक्ष्य समेत हासिल हुनमा योगदान हुन सक्ने देखिएकाले राज्यले सम्पदा संरक्षण र व्यवस्थापनमा उचित ध्यान दिनुपर्ने देखिएको छ ।

भूकम्प प्रभावित जिल्लाको पुनर्निर्माण तथा पुनःस्थापना कार्यक्रम

खण्ड -१: परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – वि.सं. १९९० सालको महाभूकम्पपछि विक्रम सम्वत् २०७२ सालमा आएको भूकम्पबाट अति प्रभावित १४ सहित ३१ जिल्ला प्रत्यक्ष प्रभावित भए । भूकम्पका कारण सार्वजनिक तथा निजी गरी करिब ८ लाख भवन, विद्यालय तथा पुरातात्विक संरचनाहरू क्षतिग्रस्त भए । भूकम्पको कारण ८,७९० को सङ्ख्यामा मानवीय क्षति भयो भने २२ हजार ३०० भन्दा बढी घाइते हुन पुगे । क्षतिग्रस्त संरचनाको दीगो, दरिलो, योजनाबद्ध रूपमा यथाशीघ्र निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न तथा भूकम्पबाट विस्थापित भएका व्यक्ति र परिवारको पुनर्वास तथा स्थानान्तरण गरी राष्ट्रिय हित प्रवर्द्धन तथा सामाजिक न्याय प्रदान गर्न अधिकार सम्पन्न संस्थागत संरचनाको रूपमा राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण स्थापना भएको हो । भूकम्पले पूर्णरूपमा क्षतिग्रस्त भई प्रयोग योग्य नभएका संरचनाहरू सार्वजनिक भवन, पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदा, भौतिक पूर्वाधार, विद्यालय एवम् स्वास्थ्य संस्था समेतको पुनर्निर्माण गर्ने गराउने कार्य राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणले गर्दै आएको छ । भूकम्पद्वारा प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी ऐन, २०७२ बमोजिम गठन भएको यस प्राधिकरणको कार्य अवधि ५ वर्ष तोकिएको छ । स्थापनाको प्रारम्भिक चरणमा सांगठनिक संरचना तथा नीतिगत व्यवस्थापन तर्फ बढी केन्द्रित भएको देखिन्छ । भूकम्पबाट भएको क्षतिको यकिन गरी आवश्यकता अनुसार पुनर्निर्माण गर्ने, एकीकृत बस्ती विकास गर्ने एवम् कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने व्यवस्थाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्था तथा मित्रराष्ट्रको पनि उल्लेखनीय सहयोगको प्रतिबद्धता गरी त्यस्तो सहयोग प्राप्त भईरहेको छ ।

प्रमुख कार्य सम्पादन सूचक (KPI)

- अत्यावश्यक आधारभूत सुविधा, सरकारी सेवाप्रवाह, सार्वजनिक पूर्वाधार तथा कल्याणकारी सेवा प्रणालीको पुनर्स्थापना गर्ने,
- २ वर्षभित्रमा निजी आवास निर्माण, ३ वर्षभित्रमा शैक्षिक संस्थाहरू र ५ वर्ष भित्रमा पुरातात्विक महत्वका साँस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गर्ने,
- प्रवलीकरण सहित ६२७८ सरकारी भवनहरूको पुनर्निर्माण गर्ने,
- ११९७ स्वास्थ्य संस्थाहरूको पुनर्निर्माण गर्ने,
- ७५५३ विद्यालयको पुनर्निर्माण गर्ने,
- प्रवलीकरण सहित ७,९२,६९६ निजी आवासहरूको निर्माण गर्ने ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – नेपाल प्राकृतिक विपद सम्बन्धी जोखिमको हिसावले उच्च जोखिममा पर्ने मुलुक हो । यसै वस्तुगत तथ्यलाई ध्यानमा राख्दै भौतिक संरचनाहरूलाई अभ्र बलियो र सुरक्षित बनाउनु पर्दछ । भूकम्पका कारण प्रतिकूल प्रभाव परेको सामाजिक जनजीवन, ग्रामीण स्थानीय आर्थिक गतिविधि सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई सामान्यीकरण गरी पूर्ववत अवस्थामा फर्काउन जरुरी छ । यसको अलावा सामाजिक, साँस्कृतिक तथा भौतिक पूर्वाधार तथा संरचनाहरूको पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माण कार्य गर्दा राष्ट्रिय नीति, योजना र कार्यक्रमको समयसारिणी अनुरूप दीगो, भरपर्दो, सुरक्षित एवं राष्ट्रिय मौलिकता र पहिचानको संरक्षण गर्दै आन्तरिक तथा बाह्य श्रोतसाधनको प्राप्ति तथा उपयोगमा मितव्ययिता र कार्यक्षमता हासिल गरी लक्षित समूह अपेक्षित ढंगबाट लाभान्वित भई प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुन सके नसकेको सम्बन्धमा स्वतन्त्र एवं वस्तुगत मूल्यांकन गर्ने अभिप्रायले कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि यो विषयको छनौट गरिएको हो ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माण सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छ ।

३.१ **राष्ट्रिय पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना नीति, २०७२** –

३.१.१ **नीतिगत उद्देश्य** –

- (क) पूर्ण तथा आंशिक रूपले क्षतिग्रस्त आवासीय, सामुदायिक एवं सरकारी भवन, प्राचीन स्मारक समेतका संरचनाहरूको प्राकृतिक विपद प्रतिरोधक हुने गरी स्थानीय आवश्यकता अनुरूपको उपयुक्त प्रविधि अपनाई जीर्णोद्धार, प्रवलीकरण, पुनर्निर्माण एकिकृत तवरबाट गर्ने,
- (ख) क्षतिग्रस्त सहर तथा प्राचीन बस्तीहरूको मौलिकतालाई कायम गर्दै स्वरूप र संरचनामा सुधार गरी पुनर्स्थापना गर्ने,
- (ग) एकीकृत एवं योजनाबद्ध बस्तीहरूको विकास गर्ने ।

३.१.२ रणनीति तथा कार्यनीति –

- (क) आवासीय घरको मर्मत तथा पुनर्निर्माण कार्यमा स्वनिर्माण विधिलाई प्रोत्साहन गर्ने
- (ख) भूकम्प तथा अन्य प्राकृतिक प्रकोप प्रतिरोधी निर्माण विधि अवलम्बन गर्ने
- (ग) भूकम्प प्रभावित परिवारलाई तोकिएको मापदण्ड अनुरूप आर्थिक सहयोग गर्ने
- (घ) भूकम्प प्रतिरोधी निर्माण विधि बारे व्यापक जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने
- (ङ) आवश्यकता अनुसार आपतकालीन सामुदायिक भवन निर्माण गर्ने

३.२ चौधौं आवधिक योजना (२०७३/७४-२०७५/७६)

३.२.१ योजनागत उद्देश्य

- (क) भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचनाको दीगो, सुरक्षित र योजनाबद्ध रूपमा यथाशीघ्र निर्माण गरी पीडित
- (ख) व्यक्ति तथा समुदायको जनजीवनलाई कम्तीमा पनि प्रकोपपूर्वको अवस्थामा पुनर्स्थापना गर्ने ।

३.२.२ रणनीति तथा कार्यनीति

● प्राथमिकताको आधारमा क्षतिग्रस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माण तथा बस्ती विकास

- (क) क्षतिग्रस्त संरचनाहरू तथा बस्तीको यथार्थ अद्यावधिक अभिलेख तथा विवरण तयार गरिनेछ ।
- (ख) क्षतिग्रस्त संरचनाको पुनर्निर्माण तथा प्रबलीकरणको प्राथमिकता निर्धारण गरी योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिनेछ ।

● जोखिमपूर्ण बस्तीको स्थानान्तरण गर्ने

- (क) जोखिमपूर्ण बस्तीको यथार्थ अद्यावधिक अभिलेख तथा विवरण तयार गरिनेछ ।
- (ख) बस्ती स्थानान्तरणको लागि सम्बद्ध पीडित परिवारको आर्थिक सामाजिक संरचनाको आधारमा स्थानान्तरण गर्ने उपयुक्त स्थानको पहिचान गरिनेछ ।

● पुनर्निर्माण, पुनर्स्थापना तथा बस्ती स्थानान्तरणको योजना कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त संयन्त्र स्थापना

- (क) स्थानान्तरण हुने बस्तीका बासिन्दाको लागि अतिरिक्त सहायता कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिनेछ ।
- (ख) राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको समन्वय तथा स्वीकृतिमा क्षेत्रगत मन्त्रालयहरूले पुनर्निर्माण, पुनर्स्थापना तथा बस्ती स्थानान्तरणको कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिनेछ ।

३.३ वार्षिक बजेट (२०७३/७४)

३.३.१ पुनर्निर्माण सम्बन्धी बजेटको उद्देश्य

- भूकम्पबाट प्रभावित अर्थतन्त्रको पुनरुत्थान गर्ने ।

३.३.२ पुनर्निर्माण सम्बन्धी बजेटमा समावेश नीति तथा कार्यक्रम

- जनअपेक्षा अनुरूप भूकम्पपछिको पुनर्निर्माण कार्यलाई तीव्रता दिइने । निर्धारित समयभित्रै पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाका कार्यहरू सम्पन्न गरिने । यसका लागि स्रोत र साधनको अभाव नहुने व्यवस्था मिलाइने,
- लाभग्राही सर्वेक्षणबाट पहिचान गरिएका सबै भूकम्प पीडित घरधनीहरूलाई किस्ताबन्दीमा उपलब्ध गराउन घोषणा गरिएको अनुदान रकम सरल तरिकाले उपलब्ध गराइने । भूकम्पपीडितको घर निर्माणको लागि थप रु.३ लाख निर्व्याजी ऋण उपलब्ध गराइने,
- पुनर्निर्माणलाई नवनिर्माणमा आवद्ध गरिने । नयाँ निर्माण हुने सार्वजनिक संरचनाहरूलाई भूकम्प प्रतिरोधी बनाइने । निजीस्तरमा निर्माण गरिने संरचनाहरूलाई भूकम्प प्रतिरोधी बनाइने । निजीस्तरमा निर्माण गरिने संरचनाहरूलाई भूकम्प प्रतिरोधी बनाउन प्रोत्साहित गरिने,
- ३ वर्षभित्र शिक्षा र स्वास्थ्यसंग सम्बन्धित संरचनाहरू र ५ वर्षभित्र संपूर्ण पूर्वाधारहरूको पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाकार्य सम्पन्न गरिने ।

४. कानुनी व्यवस्था –

४.१ पुनर्निर्माण, पुनर्स्थापना सँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरू :

भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी ऐन, २०७२, भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी नियमावली, २०७२, दैवीप्रकोप (उद्धार) ऐन २०३९, भूकम्पबाट प्रभावित भएका निजी आवास पुनर्निर्माण अनुदान वितरण सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३, पुनर्निर्माण सामुदायिक समिति सम्बन्धी निर्देशिका, २०७३, तालिम सञ्चालन तथा व्यवस्थापन निर्देशिका २०७३, पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाको लागि गैरसरकारी संस्था परिचालन सम्बन्धी (दोस्रो संशोधन) कार्यविधि २०७२, पुनर्निर्माण सम्बन्धी गुनासो व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७४, भूकम्पोत्तर प्रतिकार्य तथा पुनर्लाभ एकिकृत कार्ययोजना, २०७२, भूकम्पबाट प्रभावित व्यक्तिको नाममा जग्गा दर्ता गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि, २०७२, भूकम्प पीडितलाई बसोबास योग्य जग्गा खरिद सम्बन्धी मापदण्ड, २०७४, भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणको लागि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७२, भूकम्प पीडितहरूको घर निर्माणको लागि सामुहिक जमानीमा निर्व्याजी ऋण उपलब्ध गराउने कार्यविधि, २०७४, जोखिमयुक्त वस्ती स्थानान्तरण तथा पुनर्स्थापना सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३, भूकम्प पीडितहरूको लागि काठ उत्पादन आपूर्ति र व्यवस्थापन निर्देशिका, २०७२, PDNA Report, Post Disaster Recovery Framework- PDRF (2016-20), Sectoral Plan and Financial Projection, Repair and Retrofitting manual for Masonary Structure, 2017, Repair and Retrofitting manual for RCC Structure, 2017, विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति २०६६, विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना तर्जुमा मार्गदर्शन २०६७, राष्ट्रिय विपद् प्रतिकार्यको कार्यढाँचा २०७०, निजी आवास पुनर्निर्माण प्राविधिक निरीक्षण कार्यविधि, २०७३, जोखिम वर्गमा पर्ने भूकम्पबाट प्रभावित लाभग्राही पहिचान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७४ ।

४.२ आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरू :

आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४, राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण पुनर्निर्माण कोष व्यवस्थापन तथा सञ्चालन कार्यविधि, २०७२, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४, भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी सार्वजनिक (पहिलो संशोधन) कार्यविधि, २०७३, आयकर ऐन, २०५८ र आयकर नियमावली, २०५९, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ र मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३, भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ।

५. उद्देश्य एवं लक्ष्य – राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणले निम्न उद्देश्य हासिल गर्ने अभिप्राय राखेको देखिन्छ :

- महाभूकम्पबाट भएको क्षतिको पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक नीति, योजना, बजेट तथा कार्यतालिका सहितको कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने, पुनर्निर्माणका लागि आर्थिक स्रोतसाधन जुटाई त्यसको प्रभावकारी उपयोगको व्यवस्था गर्ने,
- पुनर्निर्माणको प्राथमिकता निर्धारण गरी काम गर्ने गराउने, पुनर्निर्माण सम्बन्धी आयोजना स्वीकृत गर्ने गराउने र सोको लागि निकाय तोकेर जिम्मेवारी दिई बजेट उपलब्ध गराउने,
- समन्वयको व्यवस्था मिलाउने,
- पुनर्निर्माणका लागि आवश्यकता अनुसार गैर सरकारी संस्था, निजी क्षेत्र वा समुदायलाई परिचालन गर्ने, पुनर्निर्माण कार्यमा संलग्न निकायको क्षमता विकास गर्ने गराउने,
- पुनर्निर्माण सम्बन्धी भए गरेका कामकारवाहीको आवश्यकता अनुसार निरीक्षण, जाँच तथा अनुगमन गर्ने गराउने,
- एकीकृत वस्ती तथा आवासको विकास गर्ने र तोकिएको गुणस्तर मापदण्ड वा विधिबाट मात्र सम्पन्न गराउने ।

६. **वित्तीय व्यवस्था** – नेपाल सरकारको आ.व. ०७३/७४ को बजेट वक्तव्यमा भूकम्प पछिको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमको लागि १ खर्ब ४० अर्ब ६६ करोड विनियोजन गरिएको उल्लेख छ । यद्यपी व्यय अनुमानको खर्च शीर्षकगत विवरणमा पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमको अन्तिम बजेट रु. १ खर्ब १२ अर्ब ५८ करोड ६४ लाख रहेको छ । यसरी विनियोजित बजेट मध्ये चालू कार्यक्रम तर्फ रु. ५७ अर्ब ८९ करोड ९६ लाख र पूँजीगत कार्यक्रम तर्फ ५४ अर्ब ६८ करोड ६८ लाख विनियोजन गरिएको छ । पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापनाको लागि नेपाल सरकार र दातृ निकाय एवं संस्थाहरूबाट खासगरी युरोपियन युनियन, विश्व बैंक, एशियाली विकास बैंक, जापान अन्तराष्ट्रिय सहयोग नियोग (जाइका), भारत एक्जिम बैंक सहित भारत, चीन, दक्षिण कोरिया, जर्मन सरकारबाट समेत अनुदान तथा ऋण सहयोग प्राप्त भएको छ । पुनर्निर्माण कार्यक्रम अगाडि वढाउन राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणबाट

०७३/७४ मा ३०९८०९३ र ३०९८०९४ बजेट उपशीर्षकमा बजेट विनियोजन गरी पुनर्निर्माणमा संलग्न मन्त्रालय तथा निकायमा बजेट उपलब्ध गराइएको छ भने प्राधिकरणले आफ्नो मातहतका जिल्ला समन्वय समितिको सचिवालयलाई ३०९०३२३ र ३०९०३२४ बजेट उपशीर्षकमा विनियोजन गरी रकम उपलब्ध गराएको छ ।

६.१ **निकासा तथा खर्च** – नेपाल सरकारको बजेट प्रणाली मार्फत पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमका लागि गरिएको बजेट निकासा र खर्चको स्थिति देहाय बमोजिम रहेको छ ।

(रु. अर्बमा)

सि.नं.	आर्थिक वर्ष	बजेट	निकासा	खर्च	खर्च प्रतिशत	बाँकी
१	२०७२/७३	३८.३८	२२.४७	२२.४७	५८.५४	१५.९१
२	२०७३/७४	११२.५९	४९.६९	४९.६९	४४.१३	६२.९०
जम्मा		१५०.९७	७२.१६	७२.१६	४७.७९	७८.८१

७. **कार्य सञ्चालन स्थिति** – राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणले पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापनाका लागि आवश्यक नीतिगत तयारी र स्रोतको व्यवस्थापन गर्नुका साथै पुनर्निर्माण गर्ने वातावरण तयार पार्छ । प्राधिकरणले पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाको काम सरकारका विभिन्न मन्त्रालयहरु र निकायहरुमार्फत गराउने नीति अवलम्बन गरेको छ । कामको मात्राको अनुपातमा सहरी विकास मन्त्रालय, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय र स्वास्थ्य मन्त्रालय मुख्य रहेका छन् । मूलतः सहरी विकास मन्त्रालयले सरकारी भवन, निजी आवासमा प्राविधिक सहयोग, सहरी योजना र पूर्वाधार एवं बस्ती विकासको कार्य गर्छ ।

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले अनुदान वितरण र स्थानीय पूर्वाधार सम्बन्धी काम गर्छ । शिक्षा मन्त्रालयले शैक्षिक संस्थाहरुको पुनर्निर्माण गर्छ । यस्तै संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयले पुरातात्विक महत्वका सम्पदाहरुको पुनर्निर्माण गर्छ । स्वास्थ्य मन्त्रालयले स्वास्थ्य संस्थाहरुको पुनर्निर्माण गर्दछ । पुनर्निर्माण कार्यक्रमसँग सम्बन्धित अन्य मन्त्रालय तथा निकायहरुमा सर्वोच्च अदालत, उद्योग, कृषि, पशुपंक्षी, गृह, रक्षा, वन, सिंचाई र खानेपानी तथा सरसफाई मन्त्रालय पर्दछन् । प्राधिकरणले उक्त कार्यक्रमहरुको स्वीकृति, बजेट व्यवस्था, समन्वय, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्छ । भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी ऐन र नियमावली २०७२ अनुसार राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणले सम्पादन गर्ने कार्यहरु निम्नानुसार रहेका छन् ।

- पुनर्निर्माणको प्राथमिकता निर्धारण गर्ने ।
- पुनर्निर्माणका लागि नीति, योजना, बजेट र कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने ।
- पुनर्निर्माण सम्बन्धी आयोजना स्वीकृत गर्ने ।
- पुनर्निर्माणसम्बन्धी कार्य गर्ने निकाय तोक्ने ।
- पुनर्निर्माण गर्ने जिम्मेवारी पाएका मन्त्रालय तथा निकायलाई बजेट उपलब्ध गराउने ।
- एकीकृत बस्ती विकास, एकीकृत आवास विकास, पुनर्स्थापना तथा स्थानान्तरणका लागि आवश्यक मापदण्ड बनाई उपयुक्त स्थानको पहिचान गरी आयोजना कार्यान्वयन गराउने ।
- पुनर्निर्माण वा एकीकृत बस्ती विकास सम्बन्धी आयोजना वा कार्यक्रमहरुको गुणस्तर निर्धारण गर्ने ।
- पुनर्निर्माणका लागि गैरसरकारी संस्था, निजी क्षेत्र वा समुदायलाई परिचालन गर्ने ।
- पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत जुटाउने ।
- पुनर्निर्माण सम्बन्धी कामलाई प्रभावकारी बनाउन विभिन्न निकायबीच समन्वय गर्ने ।
- शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, उद्योग, रोजगारी तथा पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाको कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने/गराउने ।
- पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनासँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरु तयारी गरी लागू गराउने ।

खण्ड -२: लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

८. लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति – लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति देहायबमोजिम छन्:

- ८.१ **उद्देश्य** – भूकम्प प्रभावित जिल्लाको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रम कार्यान्वयन स्थितिको अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गरी सुभाव सहितको प्रतिवेदन दिनु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसका अन्य उद्देश्यहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् ।
- पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापनाको कार्य कार्ययोजना र प्राथमिकता अनुरूप कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्नु,
 - शिक्षण संस्था तथा स्वास्थ्य संस्थाहरुको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रम सञ्चालन गर्न स्रोत परिचालन तथा वित्त व्यवस्थापन अपेक्षित रुपमा हुन सके नसकेको सम्बन्धमा विश्लेषण गर्नु,
 - निजी आवास पुनर्निर्माणको कार्य प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गर्नु,
 - राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरुले सम्झौता अनुसारको कार्य प्रभावकारी ढङ्गबाट सम्पादन गरे नगरेको मूल्यांकन तथा विश्लेषण गर्नु ।
- ८.२ **क्षेत्र** – राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण तथा त्यसको कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेका भूकम्प प्रभावित ३१ जिल्लाको (अति प्रभावित १४ जिल्ला (रसुवा, धादिङ, नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक, ओखलढुङ्गा, सिन्धुली, गोर्खा, काभ्रेपलान्चोक, मकवानपुर, दोलखा र रामेछाप) एवं कम प्रभावित १७ जिल्ला (अर्खाखाँची, बागलुङ, भोजपुर, चितवन, धनकुटा, गुल्मी, कास्की, खोटाङ, लमजुङ, नवलपरासी, पाल्पा, पर्वत, संखुवासभा, सोलुखुम्बु, स्याङ्जा, म्याग्दी, तनहुँ) पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यमा संलग्न मन्त्रालय (संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास, शिक्षा, सहरी विकास, रक्षा, गृह, संस्कृति/पर्यटन, सिंचाइ, कृषि, वन, पशुपंक्षी विकास) मातहतका निकायहरुको स्रोत साधन परिचालनको स्थिति, जनशक्ति व्यवस्थापन, राष्ट्रिय पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना नीति र ऐन, नियमले सुम्पिएको कार्य जिम्मेवारीको कार्यान्वयन अवस्था तथा अनुगमन मूल्यांकन सम्बन्धमा परीक्षण एवं मूल्यांकन गरिएको छ । यसको साथै पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने तालुक निकायमा उल्लेखित जिल्लाहरुबाट उपलब्ध तथ्यांक तथा सूचना संकलनगरी तिनीहरुको एकरूपता, यथार्थता, औचित्यता र सान्दर्भिकतालाई ख्याल गरी प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ ।
- ८.३ **पद्धति** – पहिचान भएका जोखिम क्षेत्रका आधारमा तात्विक महत्वका विषयहरु निर्धारण गरी तिनलाई पुष्ट्याई गर्न सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपुछ, छलफल गरिनुका साथै थप पुष्ट्याईका लागि तोकिएको ढाँचामा विवरण संकलन, संरचनागत अन्तरवार्ता, प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्कको संकलन तथा विश्लेषण गरिएको छ । अन्तरवार्ताबाट सूचना सङ्कलन गर्दा दोलखा र सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका ५/५ वटा फरक फरक भूकम्प प्रभावित वस्तीका २०/२० जनाका दरले जम्मा २०० जना निजी आवास अनुदान प्राप्त गरेका लाभग्राहीहरुबाट गरिएको छ । यसको साथै कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि स्थलगत निरीक्षण, अवलोकन, निकायको अभिलेख अध्ययन तथा विश्लेषण साथै सोही जिल्लाका एक एक स्थानीय तहका निर्वाचित जनप्रतिनिधि, सम्बन्धित वडाका जनप्रतिनिधी, पुनर्निर्माण कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने निकायका पदाधिकारीहरूसँगको अन्तरक्रिया एवं लक्षित समूहसँगको सामुहिक छलफल कार्यक्रम आयोजना गरी सूचना तथा तथ्यांक संकलन गरिएको छ । यसका साथै नागरिक समाज संस्थासँगको सहभागिता र संलग्नतामा निजी आवास अनुदान वितरण एवं निर्माण स्थितिको प्राथमिक तथ्यांक संकलन गर्न लगाई सोको प्रशोधन र विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । लेखापरीक्षणमा प्रमुखरूपले प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धतिको अबलम्बन गरिएको छ ।
- ८.४ **सीमितता** – प्रश्नावली तथा विवरण सङ्कलन फारमबाट प्राप्त सूचना, अभिलेख परीक्षण, सेवाग्राहीसँगको अन्तरवार्ता, छलफल तथा द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कका आधारमा प्रतिवेदन तयार पारिएको छ । उपलब्ध सूचना, नमुना छनौट, विवरणको विश्लेषण, समयसीमा आदि सीमितता रहेका छन् ।

खण्ड - ३ : लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – आवधिक योजनाले पुनर्निर्माण कार्यलाई प्राथमिकतामा राखेको छ । समयसारिणी सहितको पुनर्निर्माण नीति र कार्ययोजना बनेको छ । कानुनी रुपमा निर्दिष्ट तथा प्रबल साँगठनिक संरचनाको विकास भएको छ । पुनर्निर्माण क्रियाकलापमा गति ल्याउन आवश्यक निर्देशिका तथा

कार्यविधिहरूको तर्जुमा गरिएको छ । राजनीतिक नेतृत्व प्राप्त गरिसकेको स्थानीय तहलाई पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना कार्यमा जिम्मेवार तथा जवाफदेही तुल्याउँदै लैजाने नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ । दोस्रो किस्ता प्राप्त गरिसक्नुपर्ने तथा गुनासो दर्ताको समयसीमा निर्धारण गरिएको छ । ग्रामीण निजी आवास निर्माणमा आमसर्वसाधारणको क्रियाशीलता देखिएको छ । स्वास्थ्य तथा शिक्षण सेवाको पुनस्थापना, भूकम्पबाट क्षति भएका भौतिक पूर्वाधारहरूको पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापनाका कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ । दातृ राष्ट्र तथा निकायहरूसँग सहयोग सम्भौता भइरहेको छ । साथै पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना लागि प्रभावित क्षेत्रमा देखिएको सामाजिक परिचालन, स्थानीय ज्ञान, सीप, पेशा र क्षमतामा समयानुकूल परिमार्जन तथा आधुनिकीकरणको सम्भावना, वलियो र सुरक्षित आवास प्रति आम नागरिकमा देखिएको सतर्कता र सजगता, प्राकृतिक प्रकोप तथा विपदबाट असुरक्षित जोखिमयुक्त वस्तीहरूको स्थानान्तरण एवं कम जोखिमयुक्त स्थानहरूको रोकथाम तथा संरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रम, अर्थोपार्जनका क्रियाकलापहरूको बढ्दो सघनताबाट पुनर्निर्माण भइरहेका स्थानहरूमा सिर्जित रोजगारीका अवसरहरू, सुरक्षित, वलियो र दीगो भौतिक पूर्वाधारमा आधारित अर्थतन्त्रको निर्माण गर्न सक्ने प्रशस्त सम्भावनाहरू रहेका छन् ।

● **समस्या तथा चुनौति** – यसका समस्या तथा चुनौतिहरू प्रमुख रूपमा निम्न अनुसार छन् ।

विपद पश्चात्को पुनर्लाभ कार्यहरूका अनुरूप वित्त परिचलन तथा उपयोग भएको छैन । कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने संस्थागत क्षमता अपेक्षित रूपमा बढ्न सकेको छैन भने शहरी निजी आवास पुनर्निर्माणले गति लिन सकेको छैन । निजी आवास अनुदानमा नीतिगत अस्थिरता देखिएको छ । ग्रामीण निजी आवासले केही गति लिएको भएपनि कतिपय स्थानमा मापदण्डको पालना भएका छैन । पुनर्निर्माणमा समानान्तर संरचना खडा गर्दा समन्वय र जवाफदेहिता कमजोर देखिएको छ । कार्य योजना अनुरूप कार्यान्वयनमा शिथिलता देखिएको छ । पुनर्निर्माण कार्यक्रम प्रति निकायगत स्वामित्वको अभाव तथा जवाफदेहिताको कमी, प्राविधिक सेवा र अनुगमनमा कमी रहेको छ भने लामो र भन्कटिलो अनुदान भुक्तानी, सरल र सुलभ वैकिकिड सेवाको अभाव, दक्ष जनशक्तिको कमी, निर्माण सामग्रीको बढ्दो मूल्यवृद्धि तथा अपर्याप्तता रहेको छ । लामो समयसम्म निजी आवास अनुदान सम्बन्धी गुनासोको प्राथमिकता तोकी विवादरहित समाधान खोजिएको छैन । यसको साथै स्वास्थ्य संस्थाहरूको स्थायी संरचना निर्माणले साकार रूप नलिनु, पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माणमा निकायगत समन्वयको कमी, कमजोर, अशक्त, अपांगता भएका जोखिम वर्गका लाभग्राहीहरूको निजी आवास निर्माण नहुनु, जोखिमयुक्त सबै वस्तीहरूको अध्ययन नहुनु, प्रवलीकरण अनुदान सम्भौता तथा वितरण नहुनु, पूर्व तयारी विना गरिएका सरकारी निर्णय तथा घोषणाहरू, गैरसरकारी संस्थाहरूको कमजोर निगरानी तथा नियमन, पुनर्निर्माण गर्ने संरचना र क्रियाकलापमा देखिएको असामन्जस्यता पनि चुनौतिको रूपमा रहेका छन् ।

९. **समग्र पुनर्निर्माणको स्थिति** – भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी ऐन, २०७२ को दफा ३(३) मा प्राधिकरणको कार्याविधि पाँच वर्षको हुने र सो अवधिमा पुनर्निर्माण काम सम्पन्न नभएमा नेपाल सरकारले प्राधिकरणको कार्याविधि एक वर्षका लागि थप गर्न वा प्राधिकरणले गरिआएको काम अन्य निकायले गर्ने गरी आवश्यक व्यवस्था गर्न सक्ने उल्लेख छ । प्राधिकरणको तयार गरेको क्षेत्रगत योजना र वित्तीय प्रक्षेपण अनुसार दुई वर्ष भित्रमा निजी आवास, तीन वर्षभित्रमा शैक्षिक तथा स्वास्थ्य संस्था र पाँच वर्षभित्र पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरूको निर्माण सम्पन्न गर्ने गरी लक्ष्य बनाएको देखिन्छ । भूकम्प गएको करिब तीन वर्ष र प्राधिकरण स्थापना भएको २ वर्ष अर्थात् ४० प्रतिशत समय व्यतित भइसक्दा समग्रतामा पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना स्थिति निम्नानुसार रहेको छ ।

सि.नं.	पुनर्निर्माणको क्षेत्र	पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने संरचना	पुनर्निर्माण सम्पन्न	प्रगति प्रतिशत	कैफियत
१	निजी आवास निर्माण	७,६७,७०५	६०,००३	७.८१	२०७४/१२/०१ सम्म
	प्रवलीकरण गर्नुपर्ने	२४,९९१	०	०	
२	स्वास्थ्य संस्थाका भवनहरू (प्रिफ्यावसमेत)	११९७	५७५	४८.०३	२०७४ मार्ग मसान्तसम्म
३	सामुदायिक विद्यालयहरू	७५५३	२७४१	३६.२९	
४	पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरू	७५३	७९	१०.४९	
५	विश्वविद्यालय अन्तर्गतका भवनहरू	१६	२	१२.५	
६	सार्वजनिक भवनहरू	४८३	१७७	३६.६४	
७	सुरक्षा निकायका भवनहरू	६८६	१२३	१७.९३	
८	रणनीतिक सडक (कि.मी.)	१४०	०	०	

९	जिल्लास्तरीय सडक (कि.मी.)	१०६०	०		
१०	खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाहरु	३११२	९०४	२९.०४	
११	पर्यटकीय पदमार्गहरु	१२	०	०	

स्रोत : राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण

२०७४/७५ को मध्य अवधिसम्मको समग्र पुनर्निर्माण स्थितिको विश्लेषण गर्दा कार्ययोजना अनुसार अगाडि बढेको देखिदैन । राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको योजना अनुसार पहिलो दुई वर्षमा निजी आवास निर्माण गरिसक्नु पर्नेमा तेस्रो किस्ता वितरणलाई आधार लिँदा ७.८१ प्रतिशतमात्र सम्पन्न भएको देखिन्छ, भने अन्य संरचनाको निर्माण स्थिति पनि लक्ष्य अनुसार बढेको देखिएन । पछि परिसकेको पुनर्निर्माणको समग्र गतिलाई आगामी तीन वर्षमा द्रुतता प्रदान गर्न नसकेमा प्राधिकरणले विनाशकारी भूकम्पको आर्थिक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक असरबाट प्रभावित सर्वसाधारण नागरिकको विश्वास तथा अपेक्षा र कानून बमोजिम सुम्पिएको जिम्मेवारी पूरा गर्न कठिन हुनेछ । यसको लागि कार्यान्वयन निकायहरुलाई थप जिम्मेवार र जवाफदेही तुल्याउँदै सरोकारवाला पक्षको सहभागिता बढाई कार्यविधिमा सरलीकरण, कार्यान्वयन क्षमतामा अभिवृद्धि, निकायगत समन्वयमा वृद्धि गरी कार्यान्वयन स्थितिको निरन्तर नतिजामुखी अनुगमन तथा मूल्यांकन हुन जरुरी छ ।

१०. **वित्त परिचालन तथा उपयोग** – पुनर्निर्माण प्राधिकरणको विपद पश्चात्को पुनर्लाभ कार्यढाँचा (PDRF) अनुसार पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न आवश्यक वित्तको अनुमान गरिएको छ । उक्त प्रतिवेदनलाई आधार बनाएर हेर्दा भूकम्पबाट भएको क्षतिको पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापनाका लागि २१ क्षेत्रको पहिचान गरी तर्जुमा गरिएको पाँच वर्षे कार्ययोजना बमोजिमका क्रियाकलापहरु सञ्चालन गर्न निम्नानुसारको वित्त आवश्यकता पर्ने अनुमान गरिएको छ ।

(रु.दश लाखमा)

क्षेत्रगत वित्त आवश्यकता	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	जम्मा
कृषि, पशुपालन र सिंचाइ	६७२४	६७२४	५३७९	५३७९	२६८९	२६८९५
व्यापार र उद्योग	३०००	२५००	२०००	२०००	१५००	११०००
सञ्चार	२८०१	१८१३	३००	२५	०	४९३९
पुरातात्वक र साँस्कृतिक सम्पदा	७८०२	८०१८	७५५१	५८२१	५००७	३३८००
विपद जोखिम व्यवस्थापन	९४०	९८०	९४०	७०५	६८३	४२४८
शिक्षा	६७५२	५२८५१	५२४८५	५९१२	२२२९	१८०६२८
विद्युत र नविकरणीय उर्जा	३६१३	५१९६	३४०६	२१९८	६१५	१५०२८
रोजगारी र जीविकोपार्जन	१४७०	१४६९	११७५	८८२	८८२	५८७८
वातावरण र वन	१२०१४	११६२२	१७९०	२१७५	८५०	२८४५१
वित्तीय क्षेत्र	२१९७२	८२८३	३२१७	०	०	३३४७२
लैंगिक र सामाजिक समावेशीकरण	१४१९	२१४३	७९८	१४०	१४२	४६४२
सुशासन	६५५	६५५	६१०	५६०	५८५	३०६५
सरकारी भवनहरु	७९८१	९४९३	६६१०	१७३५	३९५९	२९७७८
स्वास्थ्य	२०८४	४०८८	४८६५	४०३३	२४२३	१७४९३
ग्रामीण आवास	७३३४०	७७४६०	६८४३०	३९२४५	२७५८५	२८६०६०
शहरी आवास	१९८१४	१९४७५	१७६९४	१७५६९	१५५०७	९००५९
पोषण	१५०४	१५०४	१५०४	१५०४	१४४४	७४६१
सामाजिक सुरक्षा	४६३४	२५७६	५४८	०	०	७७५८
पर्यटन	३३८	३१३	१४४	६६	५६	९१७
यातायात	३६७४	५७७०	७७४२	५६५९	२०७९	२४९२४
खानेपानी तथा सरसफाई	६४५३	७५८५	३१०४	३१०३	१००३	२१२४७
जम्मा	२४९३८४	२३०५१८	१८९८९२	९८७११	६९२३८	८३७७४३
बजेट विनियोजन	३८३८०	११२५९०	-	-	-	-
निकासा/खर्च	२२४७०	४९६९०	-	-	-	-

स्रोत : राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण

- १०.१ पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापनाको लागि २०७२/७३ देखि २०७६/७७ सम्मको करिब रु.८३८ अर्बको वित्त आवश्यकता पर्ने अनुमान गरिएकोमा नेपाल सरकारले भूकम्प पीडितलाई दिने अनुदान दुई लाखबाट वृद्धि गरी तीन लाख पुऱ्याएसँगै यो अड्डा रु.१ खर्बले बढोत्तरी भै रु.९३८ अर्ब पुगेको छ । यद्यपि यो सबै रकम नेपाल सरकारको बजेटरी स्रोतबाट मात्र व्योहोरिने नभै भूकम्प प्रभावितहरुको निजी लगानी, गैरसरकारी संस्था र विकास साभेदारहरुको सहयोगमा उनीहरुकै कार्यान्वयन निकायहरुबाट संचालन गरिने पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना कार्यक्रमहरुको साथै सोभै भुक्तानी तथा टर्न कि परियोजनाहरुमा गरिएको

लगानी समेत पर्दछ । विपद पश्चात्को पुनर्लाभ कार्यढाँचा अनुसार पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना कार्यक्रमका लागि बजेटरी स्रोत (आन्तरिक तथा बाह्य) रु.५४५ अर्ब परिचालन गरिने उल्लेख छ जुन सम्पूर्ण वित्तको ६५ प्रतिशत हुन आउँछ । यसरी बाँकी हुने ३५ प्रतिशत अर्थात् रु.२९३ अर्ब रकम निजी क्षेत्र, गैर सरकारी संस्था, विकास साभेदार मार्फत परिचालन हुने अनुमान गरिएको छ जसमा विपद पश्चात्को पुनर्लाभ कार्यढाँचा सार्वजनिक भैसकेपछि आवास अनुदानका लागि थपिएको रु. १ खर्ब रुपैयाँ समावेश छैन । पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापनाका लागि परिचालन हुने रु.५४५ अर्बको बजेटरी स्रोतमा रु.१३५ अर्ब नेपाल सरकारको आन्तरिक स्रोतबाट र बाँकी रु.४१० अर्ब अन्तर्राष्ट्रिय दातृ राष्ट्र तथा निकायबाट परिचालन हुने अपेक्षा गरिएको देखिन्छ । विकास साभेदारबाट प्रतिवद्धता प्राप्त भनिएको उक्त रकममध्ये रु.६७ अर्ब रकम उद्धार तथा राहतमा खर्च भएको वैदेशिक सहायतातर्फको रकम समेत गणना भएको देखिएकोले खूद प्रतिवद्धता रकम रु.३४३ अर्ब हुन आउँछ । नेपाल सरकारले विनाशकारी भूकम्प भएको तीन महिनाभित्र सहयोग जुटाउन आयोजना गरेको अन्तर्राष्ट्रिय दाता सम्मेलनमा सहभागी विभिन्न देश तथा निकायहरूले राहात र उद्धार बाहेक निम्नानुसार सहयोग गर्ने प्रतिवद्धता गरेका थिए ।

(रु.अर्बमा)

प्रतिवद्धता					सम्झौता				
अनुदान रकम	अनुदान प्रतिवद्धता गर्ने दातृ राष्ट्र वा निकाय	सहलियत ऋण रकम	सहलियत ऋण प्रतिवद्धता गर्ने दातृ राष्ट्र वा निकाय	जम्मा रकम	अनुदान रकम	अनुदान सम्झौता गर्ने दातृ राष्ट्र वा निकाय	सहलियत ऋण रकम	सहलियत सम्झौतागर्ने दातृ राष्ट्र वा निकाय	जम्मा रकम
१२९	२१	२१४	६	३४३	८१	११	१८१	६	२६२

स्रोत : राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण

१०.२ अन्तर्राष्ट्रिय दाता सम्मेलनमा गरिएको रु.३४३ अर्ब रुपैयाँको सहयोग गर्ने प्रतिवद्धता जनाएका दातृ निकाय तथा राष्ट्रहरूसँग २०७४ मार्ग मसान्तसम्म रु.२६२ अर्ब सहयोगका लागि मात्र सम्झौता सम्पन्न गरेको देखिन्छ । यसरी सहयोग प्रतिवद्धताको तुलनामा ७६.४ प्रतिशत रकम प्राप्त हुने गरी सहयोग सम्झौता भएको छ । प्राप्त सहायता रकममध्ये २०७२/७३ मा रु.१६.२१ अर्ब तथा २०७३/७४ मा रु.७४.५१ अर्ब विनियोजन गरेको छ । यसरी विनियोजित रकममध्ये २०७२/७३ मा रु.१.५६ अर्ब र २०७३/७४ मा रु.१९.६७ अर्ब मात्र खर्च हुनसकेको छ । परियोजना सम्झौता नै हुन नसकेको सहयोगको समेत विनियोजन हुँदा वैदेशिक स्रोततर्फका खर्च न्यून देखिन्छ । उदाहरणको लागि चालू आर्थिक वर्षमा भारतीय अनुदान र भारतीय एक्जिम बैंकको स्रोततर्फ मात्र रु.५२ अर्ब विनियोजन भएतापनि वित्तीय समझदारीपत्रको प्रावधान बमोजिम कुनै परियोजनाको पनि सम्झौता भएको छैन जसले गर्दा आवास अनुदानतर्फको सोधभर्ना भुक्तानी बाहेक उक्त रकम परिचालन हुने अवस्था देखिएन ।

प्रमुख समस्याहरू

- पुनर्निर्माणमा दातृ निकाय वा राष्ट्रबाट सहयोगको प्रतिवद्धता अनुरूप सहायता सम्झौता नहुनु,
- पुनर्निर्माणका कार्यक्रमहरू बाह्य सहायतामा वढी निर्भर हुने गरी बजेट विनियोजन हुनु,
- सहायता उपयोग क्षमता कमजोर हुनु ।

१०.३ प्राधिकरणमा बजेटप्रणाली भन्दा बाहिरबाट साभेदार संस्थामार्फत पुनर्निर्माणका लागि प्रवाह भएको स्रोतसाधन तथा त्यसको उपयोग अवस्थाको सुव्यवस्थित अभिलेख राख्ने सूचना प्रणाली विकास गरिएको जनाएपनि सबै विवरण अद्यावधिक नदेखिएको, पुनर्निर्माणको लागि प्रतिवद्धता अनुरूप दातृ राष्ट्र वा निकायसँग सहायता सम्झौता/ परियोजना सम्झौता नभएको तथा विनियोजित रकम समेत न्यून खर्च हुनुले प्राधिकरणको वित्त परिचालन तथा उपयोग गर्ने क्षमता र अभिलेख प्रणाली कमजोर रहेको संकेत गर्दछ । यसको परिणाम स्वरूप तोकिएको समयमा भूकम्प पछिको पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना कार्य सम्पन्न हुन कठिन देखिन्छ । यसको लागि प्राधिकरणको स्रोत परिचालन तथा उपयोग गर्ने संस्थागत क्षमता र अभिलेख प्रणालीमा उल्लेख्य रूपमा सुधार हुनु पर्दछ ।

११. **शिलान्यासको स्थिति** – वि.सं. २०७२ को महाभूकम्पको केन्द्र गोर्खा जिल्लाको वार्पाकमा भूकम्प स्मृति पार्क निर्माणको लागि २०७३ वैशाख १२ मा, रानीपोखरी पुनर्निर्माणका लागि २०७३ माघ २ मा सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट शिलान्यास भएको थियो । भूकम्पले क्षति भएका सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्यको शुरुवात भएको उद्घोष सहित २०७२ माघ २ गते सम्माननीय प्रधानमन्त्रीबाट बुडुमतिको शिलान्यास भएको थियो । भूकम्प स्मृति पार्क निर्माणको निमित्त हाल प्राधिकरणबाट जग्गा प्राप्ति तथा घेरावारको कार्य भइरहेको र सोको सम्भाव्यता अध्ययनका लागि टोली गठन गरेको जनाएपनि निर्माण

कार्यको प्रगति देखिएन । रानीपोखरीको पुनर्निर्माण कार्य शुरु गरेपछि काठमाडौं महानगरपालिका र पुरातत्व विभागको विवादको कारण निर्माण कार्य अघि बढ्न सकेको छैन । त्यसैगरी वुडमतिको पुनर्निर्माणको क्रममा निर्माण सामग्रीको गुणस्तरको कारण जनाई निर्माण कार्य स्थगित रहेको देखिन्छ । स्वयं सम्माननीय राष्ट्रपति तथा सम्माननीय प्रधान मन्त्रीबाट शिलान्यास गरिएका क्षेत्रमा समेत पुनर्निर्माण कार्य अपेक्षित रूपमा अघि बढ्न नसक्नुले प्राधिकरणको प्रगति सन्तोषजनक मान्न सकिनेन ।

१२. निजी आवास निर्माण –

सर्भेक्षण – भूकम्प प्रभावित निजी आवास पुनर्निर्माण अनुदान वितरण कार्यविधि, २०७३ को ३(१) मा केन्द्रीय तथ्यांक विभागबाट सम्वत २०७२ साल वैशाख १२ को विनाशकारी भूकम्प र त्यसपछिका पराकम्पबाट क्षतिग्रस्त भएका निजी आवास पुनर्निर्माण एवं प्रवलीकरणका लागि लागत संकलन कार्यक्रम अन्तर्गत सङ्कलित तथ्याङ्क र निर्देशक समितिबाट तोकिएको छनौट मापदण्डका आधारमा तयार गरिएको अनुसूची १ बमोजिमको विश्लेषणबाट यकिन भई कार्यकारी समितिले निर्णय गरे बमोजिम क्षतिग्रस्त निजी घरका घरधनी लाभग्राहीमा पर्ने व्यवस्था छ । सो अनुसार निजी आवास पाउने लाभग्राहीमा पर्ने भूकम्पले घर क्षति भएको तथा अन्यत्र निजको वा एकाघर परिवारको बसोबासयोग्य घर नभएको हुनुपर्ने छ । भूकम्प अति प्रभावित १४ जिल्लामध्ये ६ जिल्लामा २०६८ सालको जनगणनामा भन्दा सर्भेक्षणबाट कायम भएका घरधुरीको संख्या ५२ हजार ५५१ ले बढी देखिएको छ । २०६८ सालको जनगणना अनुसार दोलखामा ४५ हजार ६५८, सिन्धुपाल्चोकमा ६६ हजार ६३५, रसुवामा ९ हजार ७४१, नुवाकोटमा ५९ हजार १९४, धादिङमा ७३ हजार ८४२, रामेछापमा ४३ हजार ८८३ घरधुरी रहेकोमा भूकम्प पछिको सर्भेक्षणबाट दोलखा, सिन्धुपाल्चोक, रसुवा, नुवाकोट, धादिङ, रामेछाप जिल्लामा घरधुरीहरू क्रमशः ६३ हजार ४६७, ८४ हजार ३९, ११ हजार ७५०, ७० हजार २२५, ७४ हजार ८३४, ४७ हजार १८९ घरधुरी कायम भएका छन् । यसरी घरधुरी वृद्धि भएका जिल्लामध्ये सबैभन्दा बढी दोलखाको ३९ प्रतिशत छ भने सबैभन्दा कम धादिङको १.३४ प्रतिशत छ । ती जिल्लाहरूमा भूकम्पले सबै घरहरूमा क्षति पुऱ्याएको पनि थिएन भने २०६८ को जनगणनाबाट देखिएको मुलुकको १० वर्षको २७ प्रतिशत औषत घरधुरी वृद्धि दरभन्दा पनि ४ वर्षमै बढी देखिएको छ ।

सि. नं.	जिल्लाको नाम	२०६८ सालको जनगणना अनुसार कुल घरधुरीको संख्या	लाभग्राहीको घरधुरीको संख्या			कुल जम्मा	वृद्धि भएका घरधुरी	वृद्धि प्रतिशत
			सर्भेक्षणबाट पहिचान भएका	गुनासो फछ्यौट पछि थप भएका	प्रवलीकरण मा परेका			
१	दोलखा	४५६५८	५१९४०	१०८९३	६३७	६३४६७	१७८३४	३९.०५
२	सिन्धुपाल्चोक	६६६३५	७८५३७	५१२६	३७६	८४०३९	१७४०४	२६.११
३	रसुवा	९७४१	११२३६	३९७	११७	११७५०	२००९	२०.६२
४	नुवाकोट	५९१९४	६५७७३	३५१६	९३६	७०२२५	११०३१	१८.६३
५	धादिङ	७३८४२	७०५८१	२७५९	१४९४	७४८३४	९९२	१.३४
६	रामेछाप	४३८८३	४३६०९	१४३१	२१४९	४७८९	२१४९	४.८९
जम्मा		२९८९५३	३२९६७६	२४१२२	५७०९	३५१५०४	५२५५१	१७.१९

२०७३ चैत्रमा १४ जिल्लाका दर्ता भएका २ लाख ५ हजार गुनासो फछ्यौट गर्दा ४१ हजार लाभग्राही थपिएकोमा ६ जिल्लामामात्र २४ हजार १२२ लाभग्राही थपिएका थिए भने २०७४ श्रावणदेखि कार्तिकसम्म १४ जिल्लाका १ लाख ४३ हजार गुनासोकर्ताको पुनः जाँच सर्भेक्षणबाट सङ्कलन गरिएको लागतको टुंगो लगाउँदा र गुनासो दर्ताको मार्ग मसान्त सम्मको सीमाभित्र दर्ता भएका थप गुनासो फछ्यौट गर्दा अझै घरधुरी संख्या बढ्ने देखिन्छ । यसबाट सर्भेक्षणमा कमजोरी भएकोले लाभग्राहीमा पर्नुपर्ने छुटेको र नपर्नुपर्ने परेको तथ्यलाई पुष्टि गर्छ । यसरी सर्भेक्षणमा भएको कमजोरीको सम्बन्धमा सम्बद्ध निकायलाई जिम्मेवार र जवाफदेही बनाइनु पर्दछ ।

१२.२ धिमा गतिमा प्रगति – वि.सं. २०७२ सालको भूकम्पबाट अति प्रभावित १४ जिल्ला र प्रभावित १७ जिल्ला समेत ३१ जिल्लाका व्यक्तिगत घरहरू पुनर्निर्माण गर्नको लागि २०७२ पुसमा राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको स्थापना गरिएको थियो । प्राधिकरणलाई सुम्पिएको जिम्मेवारी अनुसार ५ वर्षमा ७ लाख ६७ हजार ७०५ घरधुरी पुनर्निर्माण गरिसक्नुपर्ने र त्यसको लागि रु.२ खर्ब ३० अर्ब ३१ करोड १५ लाख लागत निर्धारण गरिएको थियो । २०७४ फाल्गुन मसान्तसम्म प्राधिकरणले रु.६९ अर्ब २२ करोड ७० लाख खर्च गरेको छ । यद्यपी घर निर्माणका लागि तोकिएको पुरै अवधि र तोकिएको लागतको ३० प्रतिशत खर्च गरिसक्दा पनि केवल ६० हजार ३ (कुल निर्माण गर्नुपर्नेमध्ये ७.८१ प्रतिशत) मात्र घर निर्माण गरेको देखियो । तोकिएको २ वर्षमा ७.८१ प्रतिशतमात्र घर निर्माण गर्नुले लक्ष्य अनुसार प्रगति हासिल

गर्न अर्भै २५ वर्ष कुर्नु पर्ने स्थिति छ । यसले निजी आवासको प्रगति स्थिति अत्यन्त धिमा गतिमा रहेको देखियो ।

१२.३ **तेस्रो किस्ता कम भुक्तानी** – भूकम्पबाट प्रभावित निजी आवास पुनर्निर्माण अनुदान वितरण कार्यविधि सम्बन्धी, २०७३ को दफा ५ (ग) मा पहिलो किस्ता बापत रु.५० हजार दोस्रो किस्ता बापत रु.१ लाख पचास हजार र तेस्रो किस्ता बापत रु १ लाख पाउने व्यवस्था छ । साथै पहिलो किस्ता अनुदान प्राप्त गर्नु लाभग्राहीमा नाम समावेश भएको र सम्झौता गरी तोकिएको बैकमा खाता खोलेर खाता नम्बर उपलब्ध गराएपछि, दोस्रो किस्ता प्लिनथ तहसम्म निर्माण गरेर त्यसको प्राविधिकबाट प्रमाणिकरण भएपछि र तेस्रो किस्ता छाना छाउनु अधिसम्मको निर्माण सकेर प्राविधिकबाट प्रमाणिकरण भएपछि उपलब्ध गराउनु पर्ने उल्लेख छ । कुल ७ लाख ६७ हजार ७०५ घर निर्माण गर्नको लागि पहिलो किस्ता बापत ६ लाख ९७ हजार ६३५ सँग सम्झौता गरिएकोमा ६ लाख ८५ हजार ९६९लाई रु.३४ अर्ब २९ करोड ८४ लाख खर्च लेखिएको थियो । २०७४ फाल्गुन मसान्तसम्ममा दोस्रो किस्ताको २ लाख ५९ हजार २८२ लाई रु.१ लाख ५० हजारका दरले रु.२९ अर्ब ८९ करोड भुक्तानी लिएका छन् । पहिलो किस्ता लिने ६ लाख ९७ हजार ६३५ मध्ये ६० हजार ३ (७.८१ प्रतिशत) ले मात्र तेस्रो किस्ता बापत रु.१८ अर्ब ९ लाख भुक्तानी लिएका छन् । यसरी भूकम्प पश्चात पुनः निर्माण गर्नुपर्ने घरहरुका लागि दुई वर्षको अवधि पुरा भैसक्ता पनि ७.८१ प्रतिशतमात्र घर निर्माण गरिएको देखिन्छ । यसले या त भूकम्प प्रभावित जनताले राहत प्राप्त गर्ने प्रक्रिया अत्यन्त जटिल भएको कारण पहिलो किस्ता लिएपछि दोस्रो र तेस्रो किस्ता लिन नसकेको भन्नुपर्ने हुन आयो भने या त पहिलो किस्ता भुक्तानी लिएपछि दोस्रो र तेस्रो किस्ता भुक्तानी नलिनु भनेको घर निर्माण नै नगरिएको भन्नु पर्ने स्थिति रहयो । पहिलो किस्ता भुक्तानी लिएर वर्षौ थप काम नगर्नुले पहिलो किस्ता बापतको रकम समेत निरर्थक बनेको छ ।

१२.४ **लाभग्राहीको संख्या अस्वाभाविक वृद्धि** – भूकम्प पश्चात् सर्भेक्षण गरी यकिन गर्दा शुरुमा ७ लाख २६ हजार ७०५ घरधुरी पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने थियो पछि ४१ हजार घरधुरी थपि पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने भनि प्रक्रिया अघि बढाएको पाइयो । स्थानीय तहमै पुगेर शुरुमा यकिन आँकडा संकलन गरिसकेपछि पटक पटक संख्या बढेको देखाउनु स्वभाविक होइन । भूकम्प पश्चात राहतको अपेक्षामा एकाघरका जहानवीच पनि भागवण्डा गरेको देखाई घर निर्माण अनुदानको लागि निवेदन गर्ने, विदेशमा बसिरहेका स्वदेशमा घर नभएकाहरुले समेत घर निर्माणको लागि आवेदन गर्ने कारणले पटक पटक लाभग्राहीको संख्या बढीरहेको भन्ने जनगुनासो एकातिर छ भने अर्कातिर कतिपय वास्तविक भूकम्प पीडितहरु अर्भै राहतको दायरामा प्रवेश गर्न नसकेको भन्ने गुनासो पनि बढिरहेछ । यसलाई मध्यनजर राख्दा यो अवस्थालाई स्वभाविक मान्न सकिदैन । केन्द्रीय तथ्यांक विभागले यकिन गरिसकेको लाभग्राही आँकडा पटकपटक बढेको देखाउनु उचित होइन ।

१२.५ **निर्माण कार्यको वास्तविकता** – भूकम्प प्रभावितले घर निर्माणको लागि ग्रामीण क्षेत्रमा भन्दा शहरी क्षेत्रमा नक्सा पास सहितका मापदण्ड पुरा गर्नु पर्छ । भूकम्प प्रभावित ३१ जिल्ला मध्ये ग्रामीण क्षेत्रका प्रभावित निम्नानुसारले तेस्रो किस्ता भुक्तानी लिएकोमा शहरी क्षेत्रका ३ जिल्ला काठमान्डौ, ललितपुर र भक्तपुरमा अत्यन्त न्यून रूपमा तेस्रो किस्ता भुक्तानी लिएको पाईयो । यसले गर्दा ग्रामीण क्षेत्रमा कम जटिलता भएकोले घर निर्माण बापत रकम लिने तर निर्माण नगर्ने र शहरी क्षेत्रमा जटिल प्रक्रियाका कारण घर निर्माण नै नगरेको देखिएको छ । शहरी क्षेत्रका ३ जिल्लामा घर पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने १ लाख १ हजार १५८ मध्ये ४ हजार ६९१ (४.६३ प्रतिशत) ले मात्र तेस्रो किस्ता भुक्तानी लिनुले पुनर्निर्माण कार्य निराशाजनक देखिएको छ ।

जिल्लाको नाम	क्षेत्र	लाभग्राहीको संख्या	अनुदान सम्झौता गरेका घरधुरीको संख्या	प्रथम किस्ता प्राप्त गरेका लाभग्राहीको संख्या	दोस्रो किस्ता प्राप्त गरेका लाभग्राहीको संख्या	तेस्रो किस्ता प्राप्त गरेका लाभग्राहीको संख्या	प्रतिशत
गोरखा	ग्रामीण क्षेत्र	६१३१६	५७४८२	५७४८२	३१९७६	७३३७	११.९६
धादिङ		७३३४०	६८९५६	६८८३९	१८२६३	४४१२	६.०१
नुवाकोट		६९२८९	६५९४१	६५९४१	३६५४१	४०९४	५.९०
रसुवा		११६३३	१०८९१	१०५१९	५९१९	२४०९	२०.७०
सिन्धुपाल्चोक		८३६६३	७८६००	७८६३५	४९२७७	६२५४	७.४७
काभ्रेपलान्चोक		७२४२०	६६७४१	६६७४१	१९७६३	४८९९	६.७६
मकवानपुर		३१८१७	२४२१०	२२९६१	६७८२	१८०८	५.६८
दोलखा		६२८३३	६००६२	५६५१८	३२६३४	१२८८५	२०.५०
रामेछाप		४५०४०	४३१९६	४३१३१	२४८१४	४६१०	१०.२३
सिन्धुली		३४९८८	३३०९८	३३०९१	१२०८०	३०७४	८.७८
ओखलढुंगा		२०१६५	१९९७०	१९०९८	१०७९४	३५३०	१७.५०

कम प्रभावित वाँकी १७ जिल्ला		१०००४३	८२९९५	७९१०३	२४४	०	०
ग्रामीणको जम्मा		६६६५४७	६९२१४२	६०२०५९	२४९०८७	५५३१२	८.२९
काठमान्डौ	शहरी क्षेत्र	४५८००	३९०८३	३८४३५	४३४६	२१०६	४.५९
ललितपुर		२७७१४	२३२८५	२२३५७	३५४१	१२०२	४.३३
भक्तपुर		२७६४४	२३१२५	२३११८	२३०८	१३८३	५
शहरीको जम्मा		१०११५८	८५४९३	८३९१०	१०१९५	४६९१	४.६३
कुल जम्मा		७६७७०५	६९७६३५	६८५९६९	२५९२८२	६०,००३	७.८१

स्रोत - राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण

१२.६ प्राधिकरणले दिनहुँजसो लाभग्राहीहरूले अनुदान किस्ता वितरण गरेको प्रगति विवरण प्रस्तुत गरेको देखाएपनि कैयौँ घर निर्माण गरिसकेका लाभग्राहीहरूले रकम प्राप्त गर्न नसकेको देखिन्छ । स्थलगत अनुगमनका क्रममा दोलखा जिल्लामा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट लाभग्राहीको खातामा पठाईएको अनुदान रकम मध्ये सम्बन्धित लाभग्राहीको खातामा नगई विभिन्न ४ बैंकको विविध खातामा ६० लाख ५० हजार रुपैयाँ रहेको देखिएको छ । यस खालको रकम अन्य जिल्लामा पनि रहन सक्ने भएकोले घर निर्माण गरी जाँचपास गरेका लाभग्राहीहरूले अनुदान पाउन सके नसकेको सम्बन्धमा प्राधिकरणबाट अनुगमन हुनु पर्दछ ।

१२.७ भूकम्प पीडितहरूको घर निर्माणको लागि ऋण उपलब्ध गराउने कार्यविधि अनुसार भूकम्प पीडितलाई निजी आवास निर्माणका लागि सरकारले दुई प्रतिशत व्याजदरमा सहरी क्षेत्रमा २५ लाख र ग्रामीण क्षेत्रमा १५ लाख तथा सामूहिक जमानीमा ३ लाख रुपैयाँसम्म निर्व्याजी ऋण उपलब्ध गराउने उल्लेख छ । हालसम्म ६५९ ले मात्र २ प्रतिशत व्याजदरमा रु.१ अर्ब २८ करोड लिएको जनाइएको छ भने सामूहिक जमानीमा ३ लाख रुपैयाँसम्म निर्व्याजी ऋण उपलब्ध गराउने व्यवस्थाको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।

१२.८ निजी आवास अनुदान प्राप्त गरेका लाभग्राहीहरू मध्ये के कति परिवारले घर निर्माण गरेका छन् भनी लेखापरीक्षणको सिलसिलामा नमुना छनौट गरी दोलखा जिल्लाको १ वस्तीको १०८ लाभग्राही र सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको १ वस्तीका ११० लाभग्राहीहरू गरी २१८ घरधुरीको नागरिक समाज संस्थाको सहभागितामा गरिएको सर्भेक्षणमा १० परिवारहरू लाभग्राहीमा परेको भएपनि सम्झौता नहुँदा प्रथम किस्ता अनुदान प्राप्त गर्न नसकेका, २०७३/७४ को कार्तिक तथा मार्ग महिनामा प्रथम किस्ता प्राप्त गर्ने २०८ परिवार देखिएको, दोस्रो किस्ता प्राप्त गर्ने लाभग्राहीहरू १२६ र तेस्रो किस्ता अनुदान प्राप्त गरेका ६७ रहेको देखियो । यसको साथै तीन किस्ता निजी आवास अनुदान प्राप्त गरेका लाभग्राहीहरू मध्ये कसैले पनि निर्माण सम्पन्न प्रमाणपत्र प्राप्त गरेको देखिएन । यसले ३०.७३ प्रतिशतले मात्र निजी आवासको तीनवटा किस्ता प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

<p>प्रमुख समस्याहरू</p> <ul style="list-style-type: none"> • घरधुरी सर्भेक्षणमा कमी कमजोरी हुँदा पर्नुपर्ने लाभग्राही छुट्नु, • निजी आवास प्राप्त गरेका लाभग्राहीहरूले अपेक्षित रूपमा घर निर्माण नगर्नु, • निजी आवास निर्माणका लागि प्राविधिक सहयोग र सल्लाह प्रयाप्त नहुनु, • स्थानीय स्तरमा घरका डिजाइनहरूको वुभाइमा कमी हुनु, • प्राधिकरण मातहतका र प्राधिकरण तथा मन्त्रालय मातहतका संरचनाहरू समानान्तर रूपमा कार्यान्वयन तहसम्म लैजाँदा उत्तरदायित्व र जवाफदेहिताको कमी, • ग्रामीण क्षेत्रमा दक्ष जनशक्ति र कामदारको कमी हुनु, • जेष्ठ नागरिक, असहाय, अपांगता भएका जोखिमयुक्त व्यक्तिहरूको आवास निर्माण हुन नसकेको, • निर्माणको प्रमाणिकरणमा ढिलासुस्ती, भुक्तानी प्रक्रिया लामो तथा भ्रष्टाचलित, • कतिपय नीति तथा कार्यविधिहरू व्यवहारमा कार्यान्वयन नहुनु, • निकायहरूबीचको कमजोर समन्वय ।
--

१२.९ दोलखा र सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा सरोकारवालाहरूसँगको समुहगत छलफल तथा अन्तक्रिया कार्यक्रममा सर्भेक्षणमा केही कमी कमजोरी भएकोले लाभग्राहीमा पर्नुपर्ने व्यक्ति छुटेको, नपर्नु पर्ने व्यक्ति परेको, सबै गुनासोको सुनुवाई नभएको, प्राधिकरणले सुनुवाई गरेको गुनासो पनि विवादास्पद रहेको र समस्यालाई समाधान नगरेको, प्राविधिक सेवा पाउन मुस्किल रहेको, ईन्जिनियर तथा सव ईन्जिनियर परिवर्तन भइरहने तर छोड्ने ईन्जिनियरले आउनेलाई आफूले गरेको काम हस्तान्तरण तथा वरवुभारथ नगर्दा अनुदान पाउन समस्या परेको बताएका छन् । नाँपजाँचबाट उपयुक्त ठहरेको स्थितिमा समेत किस्ता प्राप्त गर्न तीन महिनासम्म पर्खनुपरेको, जेष्ठ नागरिक, असहाय, अपाङ्गता भएका जोखिमयुक्त

व्यक्तिहरूको आवास निर्माण हुन नसकेको, घरको डिजाइनबारे अन्योलता रहेको, बैकले समयमा भुक्तानी नगरेको (विशेषतः दोलखाको उत्तरी क्षेत्रका लाभग्राहीले अनुदान रकम लिन रामेछापको मन्थली जानुपरेकोले ४ दिनसम्म लाग्ने गरेको) तथा कहिलेकाही विवरण नमिलेको भनि रिक्तो हात फर्काउने गरेको, स्थानीय तहको भूमिकालाई प्राधिकरणले गौण बनाएको, २०७४ भाद्र महिनामा केही घरहरूको सर्भेक्षण गर्न पठाएको टोली सबै ठाउँमा नआएको, सुकुम्बासी, भूमिहिन, गुठीको समस्या समाधानमा ढिलाई भएको, दक्ष कामदार पाउन कठिन रहेको, निर्माण सामग्रीको कृत्रिम अभाव सिर्जना गरी मूल्य बढाएको, बलियो काठको अभावमा कुकाठले वाइन्डिङ गरेको घर यथार्थमा बलियो नभएको, नयाँ जनशक्तिको लागि ७ दिने निर्माण सम्बन्धी तालिम जानकारी मूलकमात्र भएको भनाई रहेको छ ।

- १२.१० लेखापरीक्षणको क्रममा दोलखाका १०० र सिन्धुपाल्चोकका १०० गरी २०० सँग संरचित अन्तर्वाता विधिबाट विवरण सङ्कलन गरिएको थियो । अन्तर्वाताको क्रममा तपाईंको गाउँ तथा टोलमा २०७२ सालको भूकम्प अघि आफ्नो नाउँमा अलग्गै घर नै नभएका भिन्न नवसेका तर विवरण संकलन गर्दा टोली समक्ष मेरो घर भत्केको हो म अलग्गै बसेको थिए भनी नाम लेखाएर लाभग्राहीको सूचीमा परेका परिवार छन भनी सोधिएकोमा ३३ प्रतिशतले छैनन् भनेका थिए भने ६७ प्रतिशतले छन भनेका थिए । तपाईंहरूको गाउँमा सबै भन्दा पछिल्लो २०७४ भाद्रको सर्भे टोली आएपछि पनि लाभग्राहीको सूचीमा नाम छुटेका परिवारहरू छन भनी सोधिएकोमा छनूमा ८५.५ प्रतिशत र छैननूमा १४.५ प्रतिशतले जवाफ दिएका छन । निजी आवास अनुदान प्राप्त गर्नेले सम्भौता गरेको कति अवधिभित्र घर निर्माण सम्पन्न गर्नुपर्दछ भनी सोधिएकोमा ५ वर्ष भन्नेमा ३८.५ प्रतिशत, २ वर्ष भन्नेमा ४२ प्रतिशत र अवधि तोकिएको छैन भन्नेमा १९.५ प्रतिशत रहेका छन । त्यसैगरी सरकारको निजी आवास अनुदान प्राप्त गर्ने प्रक्रिया कतिको ऋन्कटिलो लाग्यो भनी सोधिएकोमा लागेन भन्नेमा ७ प्रतिशत, निकै ऋन्कटिलो लाग्यो भन्नेमा ८१ प्रतिशत र सरकारी प्रक्रिया न हो केहि ऋन्कटिलो त भइहाल्छ नि भन्नेमा १२ प्रतिशत रहेका छन । घरको निर्माण स्वीकृत डिजाइन र मापदण्ड अनुरूप भए नभएको सिफारिस गर्ने इन्जिनियरले पुर्याएको सेवा प्रति तपाईं कतिको सन्तुष्ट हुनुहुन्छ भनी सोधिएकोमा सन्तुष्ट छु भन्नेमा १६ प्रतिशत, सन्तुष्ट छैन भन्नेमा ५२ प्रतिशत र सेवा पाउन मुस्कल भयो भन्नेमा ३२ प्रतिशत रहेका छन । यसले सर्भेक्षणमा कमजोरी रहेको, अनुदान किस्ता पाउन ढिलो भएको, कहिलेसम्म घर बनाइसक्नु पर्छ भन्ने सहि सूचना राम्ररी प्रवाह नभएको, इन्जिनियरहरूले प्रदान गरेको सेवाप्रति सन्तुष्ट नरहेको देखाउँछ ।
- १२.११ सर्भेक्षणमा कमजोरी हुँदा निजी आवास अनुदान पाउनुपर्ने व्यक्तिहरू लाभग्राहीमा छुटेको, सुकुम्बासी, जग्गाको स्वामित्व नभएका व्यक्तिहरू, जोखिमयुक्त वस्तीका सर्वसाधारण, वृद्धवृद्धा, अशक्त एकल महिला, नावालिग, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले घर निर्माण गर्न नसकेकोले एवं दक्ष कामदारको कमी, पूर्व तयारी विना गरिएका सरकारी घोषणा तथा निर्णय, घरका डिजाइनमा अन्योलता, प्राविधिक सल्लाह र सहयोगको अप्रयाप्तता, निर्माणको प्रमाणिकरणमा ढिलासुस्ती, भुक्तानी प्रक्रिया लामो तथा ऋन्कटिलो भएकोले गर्दा निजी आवास निर्माणको नतिजामा कमी आएको हो । यसको लागि सर्भेक्षणमा देखिएका कमजोरीहरूको सुधार, जोखिमयुक्त वर्गका व्यक्तिहरूको घर निर्माणका लागि विशेष कार्यक्रम, जोखिमयुक्त वस्तीको सुरक्षित स्थानान्तरण, घनिभुत रुपमा प्राविधिक सहयोग तथा सल्लाह, भुक्तानी प्रक्रियामा सरलीकरण, बैङ्किग सेवामा सुधार र कार्यक्रम कार्यान्वयनको प्रभावकारी अनुगमन हुनुपर्छ ।
१३. **प्रवलीकरण अनुदान वितरण** – निजी आवास अनुदान वितरण कार्यविधि, २०७४ को दफा ५(१) अनुसूची-१ को विश्लेषणबाट प्रवलीकरण वर्गमा पर्ने लाभग्राही घरधनीका हकमा प्राधिकरणले तोकेको प्रक्रिया अनुसार प्राधिकरणले तोके बमोजिम सम्भौता गरी प्रवलीकरणका लागि पहिलो किस्ता बापत पचास हजार रुपैयाँ र अन्तिम किस्ता बापत पचास हजार रुपैयाँ अनुदान उपलब्ध गराउने उल्लेख छ । भूकम्प प्रभावित जिल्लाका प्रवलीकरण अनुदान प्राप्त गर्ने लाभग्राहीहरू २४९९१ मध्ये २०७४ फाल्गुन १५ गतेसम्म ३७९२ जनासँगमात्र अनुदान सम्भौता गरिएको छ भने २५२५ लाभग्राहीलाईमात्र प्रथम किस्ताको पचास हजार रुपैयाँ उपलब्ध गराइएको छ । यसरी समयमा सम्भौता गरेर अनुदान वितरण नहुँदा प्रवलीकरण गर्नुपर्ने घरहरूको निर्माण हुन सक्दैन । तसर्थ प्राधिकरणले आंशिक क्षति भएका घरहरूको पुनर्निर्माणमा पनि ध्यान दिनु जरुरी छ ।
१४. **स्वास्थ्य संस्था** – भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी नियमावली, २०७२ को नियम ३ मा प्राधिकरणले स्वास्थ्य संस्था सम्बन्धी सेवाको लागि पहिलो प्राथमिकता निर्धारण गरी आयोजना कार्यान्वयन गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । भूकम्प प्रभावित ३१ जिल्लामा विनाशकारी भूकम्पबाट ११९७ स्वास्थ्य संस्थाहरूको क्षति भएको थियो । पूर्ण रुपमा क्षति भएका ५४४ र प्रवलीकरण गर्नुपर्ने ६५३ स्वास्थ्य संस्थाहरू मध्ये पूर्ण रुपमा क्षति भएका २४७ (प्रि-फ्याव) तथा प्रवलीकरण गरेका ३२८ गरी जम्मा ५७५ स्वास्थ्य संस्थाहरूको रु. ६ अर्ब १ करोड ६८ लाख ५१ हजार को लागतमा निर्माण सम्पन्न

गरेको छ । २०७४ मार्ग मसान्त सम्मको निर्माण अवस्थालाई हेर्दा स्वास्थ्य सेवालालाई अस्थायी रूपमा व्यवस्थापन गर्न आवश्यक पर्ने ५२ प्रतिशत भवनको अभै निर्माण हुन सकेको देखिएन ।

१४.१ प्राधिकरणले भूकम्प प्रभावित ३१ जिल्लामा पूर्णरूपमा क्षति भएका ५४४ स्वास्थ्य संस्थाको स्थायी संरचना निर्माण गर्दा बिल्ड ब्याक बेटरको मान्यतालाई पूर्णरूपमा आत्मसात गर्दै आगामी ३ वर्षभित्र निर्माण सम्पन्न गर्नुपर्छ । यसरी स्थायी संरचनामा बदल्नु पर्ने थुप्रै स्वास्थ्य संस्थाहरु भएपनि हालसम्म वीर अस्पताल तथा प्रसूती परोपकारको रु.३८ करोड ५७ लाख, रसुवा रामेछाप, गोरखा र दोलखा गरी चार जिल्ला अस्पतालको १.१० मिलियन युरो, पालुङ अस्पताल रु.१ करोड १० लाख तथा सैपु, फुल्पिङकटी, दुवाचौर गरी ३ स्वास्थ्य चौकी रु.२ करोड ८२ मा ठेक्का प्रक्रियामा गई खरिद सम्भौता गरेको देखिन्छ । यसको साथै अन्य ८ स्वास्थ्य संस्थाको पनि दातृ संस्था वा निकायको सहयोगमा स्थायी संरचना निर्माणाधिन अवस्थामा रहेको छ । यसरी विश्लेषण गर्दा अभै पनि थुप्रै स्वास्थ्य संस्थाहरुको स्थायी संरचना निर्माण कार्य हुन सकेको देखिएन ।

१४.२ भारत सरकारको ऋण तथा अनुदान सहायतामा भूकम्प प्रभावित जिल्लामा निर्माण हुने ३०० स्वास्थ्य संस्थामध्ये अनुदान सहायतातर्फका १५७ स्वास्थ्य संस्थाको द्विपक्षीय सम्भौतासम्म हुनसकेको देखिन्छ, भने बाँकी ऋण सहयोगमा निर्माण हुने १४३ स्वास्थ्य संस्थाको लागि ऋण सम्भौता भएको छैन । तर अनुदान सम्भौता गरिएका १५७ स्वास्थ्य संस्थामध्ये ३९ स्वास्थ्य संस्थाको भवन निर्माणको लागि जग्गा उपलब्ध गराउन सकेको छैन । स्वास्थ्य मन्त्रालयले स्वास्थ्य संस्थाहरुको निर्माण गर्न स्वास्थ्य संस्थाको प्रकार, जग्गाको अवस्था, सेवाको किसिम, लक्षित जनसंख्या इत्यादिको आधारमा आवश्यक पर्ने जग्गाको मापदण्ड तोकेको छ । भूकम्प प्रभावित जिल्लाबाट सङ्कलित विवरण अनुसार करिब ४० प्रतिशत स्वास्थ्य संस्थाहरुको मापदण्ड अनुसारको जग्गा नभएको, हाल सञ्चालनमा रहेका धेरै जसो स्वास्थ्य संस्थाहरुको पनि जग्गाको स्वामित्व नभएको अवस्था छ । त्यस्तै विगतमा आवश्यक जग्गाको मापदण्ड र हाल निर्धारण गरिएको जग्गाको मापदण्डमा फरक परेको कारणले पनि आवश्यकता अनुसारको जग्गा प्राप्त गर्न नसकेकोले अपेक्षा अनुसार निर्माण कार्य अगाडि बढाउन नसकेको आयोजना कार्यान्वयन इकाइको भनाई रहेको छ ।

१४.३ भूकम्प पछिको पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापनाको लागि राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको स्थापना भएको दुई वर्ष व्यतित भईसक्दा पनि स्वास्थ्य संस्थाहरुको अस्थायी संरचना निर्माण कार्य पूरा हुन सकेन भने स्थायी संरचना निर्माणले अपेक्षित गति लिन सकेको देखिएन । खासगरी भूकम्प पश्चात् जनस्वास्थ्य प्रतिको संवेदनशीलतालाई ख्याल राख्दै

भूकम्पले क्षति पुर्याएका ११०० भन्दा बढी स्वास्थ्य संस्थाहरुको सेवालालाई तत्कालै पुनस्थापना गर्नको लागि स्वास्थ्य मन्त्रालय वा सो मातहतका निकाय अथवा शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागलाई दिने भन्नेमा केही

प्रमुख समस्याहरु

- भूकम्प पश्चात् स्वास्थ्य संस्थाहरुको सेवालालाई पुनस्थापना गर्न आवश्यक अस्थायी संरचना निर्माण कसले गर्ने भन्नेमा लामो समय नीतिगत अन्योल रहनु,
- पुनर्निर्माणको लागि मापदण्ड अनुरूपको जग्गा उपलब्ध नहुनु,
- स्वास्थ्य संस्थाको स्थायी संरचना निर्माणले गति नलिएको ।

समयसम्म अन्योल रहनु, ढिलो आयोजना कार्यान्वयन इकाईको स्थापना गरिनु, हालसम्म पनि स्वास्थ्य संस्थाहरुको स्थायी संरचना स्वास्थ्य मन्त्रालय वा शहरी विकास मन्त्रालय कसले बनाउने भन्ने सम्बन्धमा ठोस निर्णय हुन नसक्नु, स्वास्थ्य संस्था निर्माणको लागि आवश्यक मापदण्ड अनुरूपको जग्गा व्यवस्थापनको जिम्मा स्थानीय तहलाई दिई जनप्रतिनिधीहरुलाई सोको कर्तव्यबोध गराउन नसक्नु, अस्थायी संरचना बनाए पश्चात् पनि स्थायी संरचना बनाउन तर्फ प्रयाप्त ध्यान नदिनु, एकै पटक सम्पूर्ण क्षेत्रमा पुनर्निर्माण कार्यक्रम सञ्चालन हुँदा शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागले पर्याप्त मात्रामा प्राविधिक सल्लाह तथा सहयोग उपलब्ध गराउन नसक्नुले गर्दा स्वास्थ्य संस्थाहरुको पुनर्निर्माण प्रभावकारी हुन सकेन । यसबाट प्राधिकरणको क्षेत्रगत कार्ययोजना अनुरूप पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना कार्य सम्पन्न हुन कठिन देखिन्छ । तसर्थ नीतिगत प्राथमिकता समयसारिणीलाई मध्यनजर राखी पुनर्निर्माणमा देखिएका नीतिगत तथा संरचनागत समस्यालाई दीगो एवं भरपर्दो ढंगबाट समाधान गर्दै पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना क्रियाकलापहरु सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

१५. शिक्षण संस्था –

१५.१ भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी नियमावली २०७२ को नियम ३ मा प्राधिकरणले सार्वजनिक शिक्षण संस्था सम्बन्धी सेवाको लागि दोश्रो प्राथमिकता निर्धारण गरी आयोजना कार्यान्वयन गराउनु पर्ने व्यवस्था छ । प्राधिकरणको क्षेत्रगत योजनाले तीन वर्षभित्रमा शैक्षिक संस्थाहरुको निर्माण

सम्पन्न गर्ने गरी लक्ष्य निर्धारण गरेको छ । भूकम्पले क्षति पुर्याएका ७ हजार ९२३ सामुदायिक विद्यालयमध्ये विद्यार्थी संख्या न्यून भएर ३७० विद्यालय मर्ज गर्ने निर्णय भइसकेकोमा ७ हजार ५५३ विद्यालयको पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ । २०७४ मार्ग मसान्त सम्मको प्रगतिलाई हेर्दा २ हजार ७४१ विद्यालयको निर्माण सम्पन्न गरेको छ जुन लक्ष्यको ३६ प्रतिशत हुन्छ भने ६४ प्रतिशत विद्यालयको निर्माण हुन बाँकी देखिन्छ ।

- १५.२ एशियाली विकास बैंकको ऋण सहायतामा काभ्रेपलाञ्चोक २१, रामेछाप २१, सिन्धुली १३, काठमान्डौ १३, दोलखा २२, भक्तपुर २, सिन्धुपाल्चोक ३८, ओखलढुंगा १९, गोरखा, धादिङ, ललितपुर, मकवानपुर, रसुवा र नुवाकोटमा १/१ गरी जम्मा १६२ सामुदायिक विद्यालय पुनर्निर्माणका लागि निर्माण व्यवसायीहरूसँग रु.९ अर्ब १० करोड १२ लाख ५९ हजारको खरिद सम्झौता गरेको देखिन्छ । यसरी निर्माणको लागि खरिद सम्झौता गरिएका विद्यालयहरू मध्ये ५ विद्यालयको मात्र निर्माण सम्पन्न भएको देखिन्छ भने १९ विद्यालयको निर्माण सम्झौता अवधि समेत समाप्त भएको छ । त्यसैगरी अत्यावश्यक विद्यालय पुनर्निर्माण कार्यक्रम (ESRP) अन्तर्गत ललितपुर १२, गोरखा ४६, मकवानपुर १९, रसुवा ७, धादिङ ३३ र नुवाकोट ३९ गरी जम्मा १५६ सामुदायिक विद्यालयहरूको पुनर्निर्माणका लागि निर्माण व्यवसायीहरूसँग रु. ५ अर्ब ३८ करोड २१ लाख ८६ हजार को खरिद सम्झौता गरेको छ । यो कार्यक्रम अन्तर्गत पुनर्निर्माण भइरहेका विद्यालयहरू २०७४ माघ मसान्तसम्म कुनै पनि निर्माण सम्पन्न भएका छैनन् ।
- १५.३ गैरसरकारी संघ संस्थाबाट भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूको १ हजार ५८ सामुदायिक विद्यालय र त्यसका संरचनाहरूको पुनर्निर्माणका लागि सम्झौता गरेकोमा ३५८ विद्यालयको निर्माण सम्पन्न भएको छ ३५० विद्यालय निर्माणाधीन रहेको केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई (शिक्षा) ज्ञानेश्वरको अभिलेखबाट देखिन्छ भने ३५० विद्यालयको निर्माण शुरु हुन नसकेको जनाईएको छ । भूकम्पले त्रिभुवन विश्वविद्यालय र सो अन्तर्गत १६ भवनमा क्षति पुऱ्याएकोमा २०७४ मार्ग मसान्तसम्म २ को मात्र निर्माण सम्पन्न भएको देखिन्छ भने १४ भवनको निर्माण सम्पन्न हुन बाँकी रहेको छ ।

- १५.४ पुनर्निर्माण प्राधिकरणले निर्धारण गरेको क्षेत्रगत योजनाको लक्ष्य अनुसार शैक्षिक संस्थाहरूको पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना कार्य हुन सकेको देखिएन । विपद पश्चात्को पुनर्लाभ कार्यढाँचा (Post Disaster Recovery Framework -PDRF) अनुसार विद्यालय क्षेत्रको पुनर्निर्माणको लागि १३० अर्बको वित्त आवश्यक पर्ने जनाएकोमा ४८ अर्ब रकमको सुनिश्चितता नहुँदा पुनर्निर्माण हुन बाँकी दुई हजार भन्दा बढी विद्यालय र सो अन्तर्गतका संरचनाहरूको निर्माण तोकिएको अवधिमा सम्पन्न गर्न कठिन देखिएको छ ।

प्रमुख समस्याहरू
<ul style="list-style-type: none"> • प्राथमिकता अनुसार पुनर्निर्माण क्रियाकलापहरू सञ्चालन नहुनु, • भूकम्पले क्षति भएका विद्यालयहरूको पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक रकमको कमी हुँदा २००० भन्दा बढी विद्यालयको निर्माण हुन नसक्नु, • विद्यालयहरूको पुनर्निर्माणको लागि जग्गाको व्यवस्था नगरिनु ।

- १५.५ शैक्षिक संस्थाहरूको पुनर्निर्माणको लागि बजेटको कमी हुनु, एकै पटक ठूलो संख्यामा भौतिक संरचनाहरूको निर्माण कार्य सञ्चालन हुँदा निर्माण सामग्रीको उपलब्धतामा कमी देखिनु, विद्यालयहरूको भवन निर्माणको लागि निर्माण व्यवसायीहरूको आकर्षणमा कमी हुनु, पर्याप्त तालिम प्राप्त दक्ष जनशक्ति नहुनु, विद्यालयहरूको नक्सापासमा कतिपय स्थानीय तहले चर्को शुल्क उठाउनु, कैयौं विद्यालयहरूको पुनर्निर्माणका लागि जग्गाको स्वामित्व नहुनु, भएकाहरूको पनि मापदण्ड अनुसारको जग्गा नहुनु, प्राविधिक सहयोग तथा अनुगमन प्रभावकारी नहुनुजस्ता कारणहरूले गर्दा विद्यालयहरूको पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापनाले अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न सकेको देखिदैन । यसले सुविधासम्पन्न विद्यालय भवनको अभावमा लामो समयसम्म टिनको छाप्रो तथा टहरामा कष्टकर ढंगबाट पठनपाठन सञ्चालन गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको छ भने अर्को तर्फ शैक्षिक गुणस्तर खस्कने सम्भावना देखिएको छ । शैक्षिक संस्थाहरूको पुनर्निर्माण गर्न आवश्यक वित्त साधनको समुचित प्रवन्ध मिलाई कमी हुन नदिने, विद्यालयहरूको भवन निर्माण गर्दा स्थानीयस्तरमा देखापरेका समस्याहरू समाधान गर्न स्थानीय तहलाई थप जिम्मेवार बनाउने, जनसहभागिता परिचालन गर्न विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूलाई पुनर्निर्माणमा क्रियाशील तुल्याउने, निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय स्थापना गरी वलियो र सुरक्षित संरचना निर्माणमा सबैको ध्यान जानु पर्दछ ।

१६. **जोखिमयुक्त वस्ती** – राष्ट्रिय पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना नीति, २०७२ तथा आवधिक योजनामा जोखिमपूर्ण वस्तीको यथार्थ अद्यावधिक अभिलेख तथा विवरण तयार गरिने, वस्ती स्थानान्तरणको लागि

सम्बद्ध पीडित परिवारको आर्थिक सामाजिक संरचनाको आधारमा स्थानान्तरण गर्ने उपयुक्त स्थानको पहिचान गरिने र वस्ती स्थानान्तरण योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिने उल्लेख छ । २०७२ सालको विनासकारी भूकम्प पश्चात् गृह मन्त्रालयको २०७२ श्रावण १५ गते भूकम्प प्रभावित ३१ जिल्लाभित्रका ४७५ वस्तीहरूलाई जोखिमयुक्त भनी प्रतिवेदन जारी गरेको थियो । राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणबाट भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरू रामेछाप, सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलान्चोक, नुवाकोट, गोर्खा, चितवन, काठमान्डौ, रसुवा, चितवन र दोलखा गरी १० जिल्लाका ८६४ स्थानकोमात्र विज्ञ समूह बनाई भौगर्भिक अध्ययन गर्दा ३८८ स्थान सुरक्षित, २५० स्थानमा थप सुरक्षा उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने र २२६ स्थान पूर्ण तथा आंशिक रूपमा असुरक्षित रहेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ ।

- १६.१ सुरक्षित स्थानमा स्थानान्तरण हुन चाहने परिवारलाई जग्गा खरिदको लागि एकमुष्ट रूपमा २ लाख रुपैयासम्म रकम उपलब्ध गराउन सकिने व्यवस्था छ । हालसम्मको अध्ययनबाट पहिचान भएका त्यस्ता असुरक्षित स्थानमा रहेका ३ हजार ६६ परिवारलाई सुरक्षित स्थानमा स्थानान्तरण गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसरी हालसम्म नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक, रसुवा जिल्लाका २७६ परिवारलेमात्र सो अनुदान सुविधा लिइ घर निर्माणको लागि सुरक्षित जग्गाको बन्दोवस्त मिलाएका छन् । बाँकी २ हजार ७९० परिवारले जग्गा खरिदको लागि अनुदान रकम प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । प्राधिकरणले थप सुरक्षा उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने भनी भौगर्भिक अध्ययनबाट पहिचान गरेका २५० स्थानमा २०७३/७४ मा नियन्त्रण तथा रोकथाम सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गरेको देखिएन । यस सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन नगर्दा वर्षातको समयमा ठूलो मानवीय तथा भौतिक क्षति हुन सक्छ । त्यसैले जोखिमयुक्त स्थानको वस्तीको वारेमा त्यस्तो स्थानमा बसोवास गर्ने सर्वसाधारणलाई सहि सूचनाबाट सुसुचित गर्ने तथा दीगो सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनमा सम्बद्ध निकायको ध्यान जानुपर्दछ ।
- १६.२ गृह मन्त्रालयको प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा जोखिमयुक्त भनी प्रतिवेदन दिएका स्थानहरू मध्ये भौगर्भिक अध्ययन गर्न आवश्यक देखिएका सबै स्थानहरूको यथाशिघ्र अध्ययन कार्य सम्पन्न गर्नु पर्दछ । प्राधिकरणको हालसम्मको भौगर्भिक अध्ययनबाट भूकम्प प्रभावित जिल्लाका जोखिमयुक्त स्थानहरू मध्ये पूर्ण तथा आंशिक रूपमा असुरक्षित भनि पहिचान गरेका २२६ स्थानका २ हजार ७९० लाभग्राहीलाई त्यस्तो स्थानबाट उपयुक्त स्थानमा स्थानान्तरण गरी एकिकृत रूपमा वा अन्य वैकल्पिक बसोबासको प्रवन्ध गर्नुपर्छ । प्राधिकरणको निर्देशक समितिको बैठकको निर्णयबाट आगामी २०७४ चैत्र मसान्तसम्मलाई दोस्रो किस्ताको निजी आवास अनुदान प्राप्त गर्नुपर्ने समयसीमा निर्धारण गरेको तथा घर नबनाएका लाभग्राहीले पहिलो किस्ताको रकम सरकारलाई फिर्ता गर्नुपर्ने जस्ता सूचनाहरू प्रवाह भइरहँदा रकम फिर्ता गर्नुपर्ने तथा अनुदान रकम गुम्ने डरले पहिरोको उच्च जोखिम भएका असुरक्षित स्थानमै भएपनि भूकम्प पीडित लाभग्राहीहरूले घर निर्माण शुरु गरेका छन् ।
- १६.३ सिन्धुपाल्चोकका भोटेकोशी गाउँपालिकाका फुल्लिङकट्टी, भिर्पुका भन्डै २०० परिवारले बनाउँदै गरेको घर पहिरोको उच्च जोखिममा रहेको छ । त्यस्तै सिन्धुपाल्चोककै मारिडको गाउँ, तातोपानीको दुगुनागढी, वोक्चे, लिस्तिकोटको टुसार, पाउगुम्वा पहिरोको जोखिममा निजी आवास निर्माण हुँदै गरेका स्थान हुन् । कतिपय स्थानहरूमा हिउँदमै धुले पहिरो चलेको देखिन्छ, भने वर्षातमा त्यो निकै जोखिमपूर्ण हुन्छ । त्यस्तै दोलखाको सिरुवानी, वनगाउँ, रसुवाका हाकु, डाँडा गाउँ, थुमन जस्ता वस्तीहरू पनि असुरक्षित नै देखिन्छन् । यसरी असुरक्षित भई जोखिम पूर्ण भएर स्थानान्तरण गर्नुपर्ने भनी पहिचान भएका वस्तीका लाभग्राहीहरूलाई उपयुक्त स्थानको बन्दोवस्त नमिलाई किस्ता लिइसक्नुपर्ने सूचना प्रवाह गर्दा असुरक्षित स्थानमा आवास बनाइ बसोबास गर्न सक्ने वा प्राप्त अनुदान रकमको सदुपयोग नहुन सक्ने एवं मानवीय तथा भौतिक जोखिम बढाएको देखियो । तसर्थ थप असुरक्षित जोखिमयुक्त स्थानहरूको समेत अध्ययन गरेर सुरक्षा उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने तथा पूर्ण वा आंशिक रूपमा असुरक्षित स्थानहरूको अविलम्ब पहिचान गरी त्यस्तो स्थानमा बसोबास गरेका लाभग्राहीलाई जोखिमपूर्ण रहेको जानकारी गराई बसोबासका लागि उपयुक्त स्थानको विकल्प दिएरमात्र अनुदान वितरण हुनु पर्दछ ।
१७. **गुनासो फछ्यौट तथा व्यवस्थापन** – पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना सम्बन्धी गुनासो व्यवस्थापन (दोस्रो संशोधन) कार्यविधि २०७३ को दफा ६(१) मा भूकम्प प्रभावित व्यक्तिहरूले निजी आवाससँग सम्बन्धित गुनासो दर्ता गराउने व्यवस्था रहेको छ । २०७४ मार्ग मसान्त सम्ममा प्राधिकरणमा सर्भेमा छुट भएको, सर्भेमा परेको तर लाभग्राहीमा नाम छुट भएको, लाभग्राहीमा नाम परेको तर सम्भौता नभएको, सम्भौता भएको तर अनुदान नपाएको, जग्गाको स्वामित्व नभएको, तिन पुस्ते तथा नाम नामेसी र नागरिकता र लाभग्राही नं नमिलेको, छिमेकी जिल्लामा निजी आवास निर्माण गर्नुपर्ने जस्ता २ लाख ८९ हजार ३९४ गुनासो दर्ता भएकोमा २ लाख ५ हजार ५८४ गुनासो फछ्यौट गरिएको छ । २०७४ मार्गमसान्तको समयसीमाभित्र दर्ता भई प्राधिकरणमा आईनसकेका समेत गरी अबै करिब १ लाखको हाराहारीमा गुनासो फछ्यौट गर्नुपर्ने देखिन्छ । विभिन्न खालका गुनासोहरू मध्ये लामो समयसम्म पनि

सर्भेमा छुट भएको, सर्भेमा परेको तर लाभग्राहीमा नाम छुट भएको, लाभग्राहीमा नाम परेको तर सम्भौता नभएको, सम्भौता भएको तर अनुदान नपाएकोजस्ता गम्भिर प्रकृतिका गुनासोहरुको समयमै सुनुवाई नहुँदा भूकम्प पीडितले निजी आवास अनुदान पाउनबाट वञ्चित हुने तथा समग्र पुनर्निर्माणको लक्ष्य हासिल हुन पनि सक्दैन । केन्द्रीय गुनासो सुनुवाई समितिबाट गुनासो फछ्यौट गर्दा स्थानीयस्तरमा विवाद सिर्जना नहुने तरिकाले प्राथमिकता निर्धारण गरी सही र यथार्थलाई हेरेर गरिनुपर्छ ।

१८. **पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदा** – प्राधिकरणले पुरातात्विक सम्पदाहरुको पुनर्निर्माण कार्य पाँच वर्ष भित्रमा सम्पन्न गर्ने लक्ष्य लिएको छ । विनाशकारी भूकम्पले गर्दा काठमाडौंका २५०, ललितपुरका १३० र भक्तपुरका ८० गरी जम्मा ४६० उपत्यका भित्रका र उपत्यका बाहिर २९३ पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदामा क्षति पुऱ्याएको थियो । यसरी भूकम्प प्रभावित जिल्लामा जम्मा क्षतिग्रस्त ७५३ पुरातात्विक सम्पदामध्ये विश्व सम्पदा क्षेत्रका सम्पदाहरुको संख्या १४० रहेको छ । २०७४ मार्ग मसान्तसम्ममा विश्व सम्पदा क्षेत्रका ३१ र विश्व सम्पदा बाहेकका ४८ गरी जम्मा ७९ पुरातात्विक सम्पदाको पुनर्निर्माण सम्पन्न गरिएको छ । अहिलेसम्म विश्वसम्पदा सूचीमा सूचीकृत महत्वपूर्ण मानिएको बौद्धनाथ स्तुपाको निर्माण सम्पन्न गरिएको छ भने अन्य सानातिना गरी १० प्रतिशत पुरातात्विक सम्पदाहरुको पुनर्निर्माण भएको छ ।
- १८.१ विदेशी दातृ निकायसँग पुनर्निर्माणको लागि समझदारीपत्रमा हस्ताक्षरण गरिएका मध्ये हालसम्म पाँच पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरुको निर्माण कार्य भइरहेको छ । खासगरी रातो मच्छिन्द्रनाथ बुडमति र अनन्दकुटी विहार स्वयम्भुको १५ करोड ३० लाख रुपैयाँको लागतमा श्रीलंका सरकार, हनुमान ढोकाको नौतले दरवार ९५ मिलियन युआनको लागतमा चीन सरकार र दोलखाको त्रिपुरासुन्दरी मन्दिर तथा तलेजु भवानी मन्दिर ६ करोड रुपैयाँको लागतमा स्वीस सरकारको सहयोगमा निर्माण कार्य भइरहेको छ भने हनुमानढोका गद्दी बैठकको अमेरिकन एम्बेस्डर फन्डबाट ७ लाख युएस डलरको लागतमा निर्माण कार्य गर्नको लागि बोलपत्र खुला गरिएको छ । यसबाहेक भारत सरकारको सहयोगमा निर्माण गरिने २८ सम्पदामध्ये २० को र जापान सरकारको सहयोगमा निर्माण गरिने २ को लागत अनुमान सम्म तयार गरिएको स्थिति रहेको छ ।
- १८.२ विश्व सम्पदाको रुपमा रहेको पशुपतिनाथ क्षेत्र भित्रका ३२ वटा सम्पदाहरुको पुनर्निर्माण गर्नुपर्नेमा भट्टहरुको आवासबाहेक अन्य सम्पदाको पुनर्निर्माण सम्पन्न हुन सकेको छैन । त्यसैगरी महत्वपूर्ण मानिएका धरहरा, रानीपोखरी, काष्ठमण्डपको पनि निर्माणमा ढिलाई भएको छ । यसरी पुरातात्विक सम्पदाहरुको पुनर्निर्माण कार्यले तीव्रता हासिल गर्न नसक्नुमा पुरातत्व विभाग र कार्यान्वयन निकायबीचको कमजोर समन्वय नै प्रमुख कारण मानिएको छ । यसको अलावा डिजाइनमा अन्योल, परम्परागत निर्माण सामग्रीको कमी, विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश भएका सम्पदाहरुको पुनर्निर्माणको क्रममा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून र मापदण्डको पालना गरी सुक्ष्म एवं वैज्ञानिक ढंगबाट गर्नुपर्ने, पुरातात्विक सम्पदाहरुको परम्परागत निर्माण सामाग्रीको प्रयोग गरी मौलिक स्वरुपमा निर्माण गर्नुपर्ने, सम्पदा निर्माण गर्ने दक्ष कालिगढको कमी, स्थानीय समुदाय, गुठीका साँस्कृतिक पूजाआजा कार्यक्रमले समेत पुनर्निर्माणमा ढिलाई भएको आयोजना कार्यान्वयन इकाइको भनाई रहेको छ । प्राधिकरणले आफ्नो समन्वयकारी भूमिकालाई प्रभावकारी तुल्याउँदै दक्ष कालिगढ उत्पादनमा जोड, आवश्यक वित्त स्रोतसाधनको समुचित प्रवन्ध मिलाउन ध्यान दिनुपर्दछ ।
१९. **रेट्रोफिटिङको (प्रवलीकरण) स्थिति** – राष्ट्रिय पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना नीति, २०७२ अनुसार आंशिक रुपले क्षतिग्रस्त तथा भत्कन लागेका ऐतिहासिक भवन तथा संरचनाहरुको प्रवलीकरण कार्यलाई प्राथमिकता दिने उल्लेख छ । प्राधिकरणले २०७२ को महाभूकम्पले क्षति पुऱ्याएका सार्वजनिक तथा ऐतिहासिक भवन र साँस्कृतिक सम्पदाहरु मध्ये सर्वोच्च अदालत, सडक विभाग, महालेखापरीक्षकको कार्यालय, बालमन्दिर (नक्साल), केशरमहल, चाँगुनारायण मन्दिर, सिंहदरवारको पश्चिमी मोहडालाई रेट्रोफिटिङ (प्रवलीकरण) पद्धति अवलम्बन गरी पुनर्निर्माण गर्ने कार्य अगाडि बढाएको देखिन्छ । हालसम्म चाँगुनारायण मन्दिर रु.९९ लाख ४९ हजारमा निर्माण सम्पन्न गरिएको छ भने सर्वोच्च अदालतका दुई भवन रु.८ करोडको लागतमा प्रवलीकरण कार्य अगाडि बढाइएकोमा एउटा भवनको निर्माण कार्य सकिएको छ भने अर्कोको निर्माण कार्य जारी छ । बाँकी सडक विभाग, महालेखापरीक्षकको कार्यालय, बालमन्दिर (नक्साल), केशरमहलको हकमा परामर्शदाता छनौट गरी लागत अनुमान तयार पार्ने कार्य भइरहेको जनाइएको छ भने सिंहदरवारको पश्चिम मोहडाको निर्माण कार्य गर्न एक परामर्शदाता छनौट गरी प्रतिवेदन लिएको थियो । उक्त प्रतिवेदनमा भत्काउने आशय रहेको छ । तर निर्माण कार्यान्वयन उपसमितिको २०७४/०४/१७ को निर्णयानुसार अनुसार विज्ञहरुको राय सुझाव नसमेटिएकोले प्रतिवेदन अपूर्ण रहेको भन्दै पुनः भौतिक अवस्थाको मूल्यांकन गर्ने निर्णय गरियो । त्यसपछि २०७४/०५/१५ मा प्रवलीकरण सम्बन्धमा गर्नुपर्ने आवश्यक परीक्षण तथा कार्यहरु परामर्शदाताबाटै सुझाव आउने गरी

अध्ययन गर्न आयोजना प्रमुखलाई सुझाव दिएको देखिन्छ । तत्पश्चात् २०७४/१२/१८ मा परामर्शदाताको प्राविधिक प्रस्ताव स्वीकृत गरिएको छ भने थप कार्यहरू हाल स्थगित रहेको अवस्था छ । प्राधिकरणले पुनर्निर्माण कार्यलाई तोकिएको समयमै सम्पन्न गर्न ऐतिहासिक भवनहरूको प्रवलीकरणमा समेत ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ ।

२०. **साभेदार संस्था** – पुनर्निर्माण र पुनस्थापनाको लागि गैरसरकारी संस्था परिचालन सम्बन्धी (दोस्रो संशोधन) कार्यविधि २०७२ को दफा ५ मा साभेदार संस्थाले भूकम्प प्रभावित क्षेत्रमा पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना कार्यक्रम कुनै एक वा एक भन्दा बढी क्षेत्रमा सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणबाट २०७४ फाल्गुन १५ सम्म भूकम्प प्रभावित जिल्लामा निजी आवास, विद्यालय भवन, स्वास्थ्य संस्थाको भवन निर्माण एवं जिविकोपार्जन र निर्माण जनशक्ति विकास तालिमका लागि २२१ गैरसरकारी संस्थाले रु.४८ अर्ब ४३ करोड ८१ लाख ६४ हजारको परियोजना प्रस्तावको स्वीकृति लिएका छन् । प्राधिकरणबाट साभेदार संस्थाहरूलाई पुनर्निर्माणका लागि २२ हजार २२ निजी आवास, १ हजार ५८ सामुदायिक विद्यालय भवन निर्माण र ८७ स्वास्थ्य संस्थाको भवन निर्माणका लागि स्विकृति दिएकोमा २०७४ माघ मसान्तसम्म १० हजार ९१९ निजी आवास, ३५८ विद्यालय र ३७ स्वास्थ्य संस्थाको भवन निर्माण सम्पन्न भएको छ ।

२०.१ पुनर्निर्माण र पुनस्थापनाको लागि गैरसरकारी संस्था परिचालन सम्बन्धी (दोस्रो संशोधन) कार्यविधि २०७२ को दफा २(घ) मा निजी आवास निर्माण गर्न चाहने संघसंस्थाले पुनर्वास, एकीकृत वस्ती विकास तथा वस्ती स्थानान्तरण, विपन्न, अशक्त परिवारको निजी आवास निर्माण, दुर्गम क्षेत्रका निजी आवास पुनर्निर्माणको सामग्री ढुवानी व्यवस्थापनको लागि प्रोत्साहित गरिने व्यवस्था छ । प्राधिकरणले साभेदार संस्थाले ल्याएको परियोजना प्रस्तावलाई विस्तृत अध्ययन नै नगरी नगरपालिकाको राजमार्ग क्षेत्रमा समेत निजी आवास निर्माणको लागि स्वीकृति दिइएको देखिएको छ । स्थलगत अनुगमनको क्रममा दोलखा भीमेश्वर नगरपालिकाको लाकुरीडाँडामा लामोसाँघु जिरी सडकको दायोँ बायाँका १०७ घरधुरीको एक गैर सरकारी संस्थाबाट निर्माण गर्न स्वीकृति दिइएकोमा धमाधम निर्माण कार्य भइरहेको छ भने अन्य केही स्थानहरू जस्तै ललितपुरको गोदावरी नगरपालिकाका ४३० घरधुरी, काठमाडौँका चन्द्रागिरी नगरपालिकाका १२५ घरधुरी, मकवानपुरका थाहा नगरपालिकाका ७१३ घरधुरी, सिन्धुपाल्चोकको मेलम्ची नगरपालिकाका १३० घरधुरीलाई विपन्न तथा अशक्त पहिचाननै नगरी स्वीकृति दिइएको अवस्था रहेको छ । यसले कार्यविधिले तोकेका लक्षित वर्गमा साभेदार संस्थाबाट स्रोतसाधन तथा सेवा नपुग्ने देखिएको हुँदा लक्षित वर्गमा सेवा पुऱ्याउन लगाउनेतर्फ प्राधिकरणले ध्यान दिनुपर्दछ ।

२०.२ पुनर्निर्माण र पुनस्थापनाको लागि गैरसरकारी संस्था परिचालन सम्बन्धी (दोस्रो संशोधन) कार्यविधि २०७२ को दफा ७(१३) मा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूको ओभरहेड खर्च, जनशक्ति व्यवस्थापन, तथा सञ्चालन खर्च कुल परियोजना लागतको २० प्रतिशत भन्दा बढी हुन नहुने व्यवस्था रहेको छ । त्यसैगरी दफा ७(८) मा साभेदार संस्थाहरूले गरेको सम्पूर्ण खर्चको लेखाको हिसावकितावको लेखापरीक्षण रजिस्टर्ड अडिटरबाट गराउनुपर्ने साथै लाभन्वित समूह र सरोकारवालाहरूकाबीचमा आवधिक सुनुवाई र सामाजिक परीक्षण गराई सोको जानकारी प्राधिकरणलाई समेत गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । हालसम्म प्राधिकरण तथा सो मातहतका

सुझावहरू

- नीतिगत प्राथमिकता तथा स्वीकृत कार्ययोजना अनुसार पुनर्निर्माण क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने
- स्रोतपरिचालन तथा उपयोग क्षमता बढाउनुपर्ने,
- समयसीमा निर्धारण गरी निजी आवास सम्बन्धी गुनासो सम्बोधन हुनुपर्ने,
- सर्भेक्षणमा भएको कमीकमजोरीलाई सच्याउनु पर्ने,
- सर्वसाधारण नागरिकलाई घरका डिजाइनहरू वारे वुझाउनुपर्ने,
- पुनर्निर्माण कार्यका लागि आवश्यक दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न ग्रामीण क्षेत्रमा सो सम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्नुपर्ने,
- गैरसरकारी संस्थाहरूबाट परिचालन गरेको वित्त साधनको हिसावकिताव राखी उपयोगको प्रभावकारी अनुगमन हुनुपर्ने,
- पुनर्निर्माणको लागि खोलिएका समानान्तर साँगठनिक संरचनाहरूको पुनर्विचार गर्नुपर्ने,
- निकायगत समन्वय कायम गर्नुपर्ने,
- कार्यक्रम कार्यान्वयनको प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन हुनुपर्ने,

इकाईहरूमा कुनै पनि गैरसरकारी संस्थाहरूको लेखापरीक्षण गराएको प्रतिवेदन रहेको देखिएन भने त्यसको अनुगमन गरी सो सम्बन्धी अभिलेख एवं प्रतिवेदन राखेको पनि देखिएन । यसबाट गैरसरकारी संस्थाहरूले कार्यविधिको अधिनमा रहेर खर्च गरेका छन् भन्ने कुरामा आश्वस्त हुन सकिएन ।

२०.३ दुई आर्थिक वर्षको बजेट खर्चलाई विश्लेषण गर्दा पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना कार्यक्रमतर्फको बजेटको महत्वपूर्ण हिस्सा बजेटप्रणाली भन्दा बाहिरबाट राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू मार्फत

प्रवाह भएको छ। पुनर्निर्माण कार्यक्रममा एकद्वार प्रणाली लागू गरी कार्यसम्पादनमा एकरूपता ल्याउन र पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना कार्यक्रममा प्रवाह हुने बजेटको पारदर्शिता र जवाफदेहिता कायम गर्नको लागि परियोजनाको स्वीकृति, अभिलेखीकरण, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्म मौजुदा नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन हुनुपर्दछ।

खण्ड -४: निष्कर्ष

भूकम्पबाट भएको क्षतिको पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक नीति, योजना, बजेट तथा कार्यतालिका सहितको कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने, पुनर्निर्माणका लागि आर्थिक स्रोतसाधन जुटाई त्यसको प्रभावकारी उपयोगको व्यवस्था गर्ने, पुनर्निर्माणको प्राथमिकता निर्धारण गरी काम गर्ने गराउने उद्देश्यका साथ पुनर्निर्माण प्राधिकरणको स्थापना भएको हो। प्राधिकरण स्थापनाको दुई वर्ष वित्तिसक्दा तथा विनासकारी भूकम्प गएको तीन वर्ष वित्त लाग्दा भूकम्प पछिको समग्र पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना स्थितिको मूल्यांकन गर्दा पाँच वर्षे पुनर्निर्माण कार्य योजनाको खाका अनुसार उपलब्धि हासिल गर्दै अगाडि बढेको देखिँदैन। हालसम्मको पुनर्निर्माण प्रगति र गतिका आधारमा विश्लेषण गर्दा बाँकी तोकिएको अवधिमा पुनर्निर्माण सम्पन्न हुने पनि देखिँदैन। भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी ऐनले अधिकार सम्पन्न प्राधिकरणको परिकल्पना गरेपनि वलियो, वैज्ञानिक, पुनर्निर्माणको अपनत्व ग्रहण गर्ने र जवाफदेही साँगठनिक संरचना तथा संयन्त्रहरू खडा हुन सकेनन्। प्राधिकरण र सम्बन्धित मन्त्रालय मातहत रहने पुनर्निर्माण हेर्ने समानान्तर साँगठनिक संरचनाहरू केन्द्र देखि कार्यान्वयन तहसम्म विस्तार गरिएका छन्। कार्यान्वयन क्षमता र आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक तथा पर्यावरणीय पक्षको यथार्थतालाई नहेरी दर्जनौं कार्यविधि र निर्देशिका तयार पारिएका छन् भने कतिपय त कार्यान्वयनमै गएका छैनन्। खासगरी भूकम्पले क्षति भएका हजारौं भौतिक संरचनाहरूको पुनर्निर्माणका लागि न्यून वित्त परिचालन तथा न्यून उपयोगको अवस्था रहयो भने बजेट प्रणाली भन्दा बाहिरबाट साभेदार संस्थामार्फत प्रवाह भएको स्रोतसाधनको हिसावकिताव राखी उद्देश्य अनुरूप प्रयोग भए नभएको, लक्षित वर्ग लाभन्वित भएनभएको सम्बन्धमा वस्तुपरक अनुगमन गरी प्रगति समिक्षा हुन सकेन। स्थानीयस्तरमा देखिएका समस्याको समाधान गर्न स्थानीय तहको समन्वयकारी भूमिका प्रवर्द्धन हुन सकेन। बिल्ड व्याक वेटरको मान्यता अनुरूप निर्माण हुनुपर्ने कतिपय भौतिक संरचना र निजी आवासहरू तोकिएको मापदण्ड अनुरूप निर्माण भएका देखिँदैनन्।

दुई वर्षको कार्यान्वयन स्थिति, देखिएका समस्या र प्राप्त कार्यानुभवका आधारमा पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापनाको लागि तर्जुमा गरिएका पुनर्निर्माण सम्बन्धी नीति, कानून, कार्यविधि, निर्देशिका, मापदण्ड, साँगठनिक संरचना र संयन्त्रहरूको बदलिएको परिस्थिति र वातावरण अनुरूप संशोधन तथा सुधार हुनु पर्दछ। अतः पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापनाका कार्यहरू तोकिएको अवधिभित्र, कार्ययोजना र प्राथमिकता अनुरूप सम्पन्न गर्न निकायगत कार्यान्वयन जवाफदेहिताको सुनिश्चितता, कार्यविधि तथा कार्य पद्धतिमा सरलीकरण, कार्यान्वयन क्षमतामा अधिकतम सुधार, प्रभावकारी समन्वय, पारदर्शिता र नतिजामूलक अनुगमन प्रणाली निरन्तर क्रियाशील हुनुपर्दछ।

राष्ट्रिय ग्रामीण यातायात सुदृढीकरण कार्यक्रम

आयोजनाहरूको सञ्चालन स्थिति

खण्ड-१ : परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – राष्ट्रिय ग्रामीण यातायात पूर्वाधार विकासको माध्यमबाट ग्रामीण यातायात सञ्जाल जोड्दै रोजगारी सिर्जना गरी समावेशी आर्थिक विकास सहित गरिवी न्यूनीकरण गर्ने सरकारी नीतिलाई सहयोग पुर्याउन ३६ जिल्लाहरूमा यो कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको छ । ग्रामीण यातायातको माध्यमबाट ग्रामीण क्षेत्रका विपन्न जनतालाई आर्थिक अवसर र बजार पहुँच पुर्याउने उद्देश्यले नेपाल सरकार र अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्थाबीच ११ नोभेम्बर २०१३ मा ऋण नं. ५३३६ एनपी र अनुदान नं. एच ८९९ एनपी हस्ताक्षर भै २४ मार्च २०१४ देखि ५ वर्षका लागि यो कार्यक्रम लागू भएको हो । कार्यक्रम १५ जुलाई २०१९ सम्ममा सम्पन्न हुने लक्ष्य छ । परियोजनामा तीनवटा कार्यक्रमहरू समावेश छन् :

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचकहरू

- नियमित सडक मर्मत सम्भार
- ग्रामीण सडकको स्तरोन्नती तथा पुर्नस्थापना
- पूल निर्माण
- सडक मर्मत समूहमार्फत कार्यसञ्चालन

(क) संस्थागत सुदृढीकरण र तेश्रो पक्षको निरीक्षण,

(ख) ग्रामीण यातायात पूर्वाधार विस्तार तथा स्तर उन्नतीको लागि दिईने भौतिक सहयोग कार्यक्रम,

(ग) बाढेँ महिना सञ्चालन हुने सडक छेउछाउमा बजार पूर्वाधारको विकास सम्बन्धी अध्ययन कार्यक्रम,

विश्व बैङ्कसँग भएको सम्झौता अनुसार नेपालका ३३ जिल्ला (भूकम्प प्रभावित ३ जिल्ला थप भई ३६ जिल्ला) मा राष्ट्रिय ग्रामीण यातायात सुदृढीकरण कार्यक्रमको लागि अमेरिकी डलर १७५.४ मिलियन लागत लाग्ने अनुमान छ । कार्यक्रमका मुख्य २ भाग देहायबमोजिम रहेको छन् :

सि.नं.	भाग	लागत मिलियनमा (अमेरिकी डलर)
१	संस्थागत सुदृढीकरण, प्राविधिक सहयोग र सुपरीवेक्षण	१९.७
२	मर्मत, सडक सुरक्षा, सुधार र निर्माण	१५५.७
	जम्मा	१७५.४

सम्झौता बमोजिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्न स्थानीय पूर्वाधार तथा कृषि सडक विभागले संस्थागत सुदृढीकरणका लागि प्राविधिक सहयोग र निरीक्षण कार्यक्रमको परामर्श सेवाको लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय श्रम संगठनसँग २८ मार्च २०१४ मा सम्झौता गरेको छ । कार्यक्रम २४ मार्च २०१४ देखि शुरु भएको हो ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको अनुरोध बमोजिम महालेखापरीक्षकको वार्षिक योजनामा यो आयोजनाको मितव्ययीता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिता सम्बन्धमा आयोजनाहरूको लागत, सञ्चालन स्थिति र दिगोपना अध्ययन गर्ने प्रयोजनका लागि कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरिएको छ । यसमा आयोजनाद्वारा अपेक्षित आर्थिक सम्वृद्धि हासिल गर्न गरिवी न्यूनीकरण र बजार पहुँचमा पुगेको योगदान विश्लेषण गर्ने व्यहोरा समावेश गरिएको हो ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – चौधौँ योजना (२०७३/७४-२०७५/७६) ले काम र रोजगारीको प्रत्याभूतिबाट नागरिकको जीवनस्तर सुधार र सशक्तीकरणको सोचका साथ गरिवीको रेखामुनि रहेका तोकिएका जिल्लाका परिवारको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन न्यूनतम रोजगारीको सुनिश्चिता गर्ने उद्देश्य लिएको छ । सडक यातायातको विकासमार्फत आर्थिक सामाजिक एकीकरण, प्रादेशिक सन्तुलन र आर्थिक समृद्धिको सोचका साथ प्रभावकारी, दिगो, भरपर्दो, सुरक्षित, वातावरणमैत्री र कम खर्चिलो यातायात सेवामार्फत आर्थिक क्रियाकलाप विस्तार र सेवा प्रवाहको प्रभावकारिता बढाउने पनि उक्त योजनाको उद्देश्य रहेको छ । संघ र प्रदेशहरूबीच, प्रदेश-प्रदेशबीच, प्रदेश र स्थानीय तहबीच तथा छिमेकी मुलुकहरूसँगको व्यापारिक सम्बन्ध विस्तार गर्ने उद्देश्य पनि त्यसमा समावेश छ ।

- ३.१. **वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम** – सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रममा रोजगारीलाई सामाजिक सुरक्षाको महत्वपूर्ण कडीको रूपमा स्थापित गर्न 'एक घर, एक रोजगारी' प्रत्याभूतिको व्यवस्था गरिने,

कृषि, पर्यटन, उद्योग तथा सेवाक्षेत्रको विस्तारसँगै पुनर्निर्माण एवं नवनिर्माणमा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरिने र स्वदेशमा नै रोजगारी र स्वरोजगारीका पर्याप्त अवसर सिर्जना गरी रोजगारीका लागि वैदेशिक श्रम बजारमाथिको निर्भरता क्रमशः घटाउँदै लगिने नीति पनि समेटिएको छ । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क (सम्बन्ध) तथा आर्थिक समृद्धिको आधारको रूपमा रहेको यातायात सेवामा लगानी बढाइने, सडक, रेल तथा यातायात विकासको पाँच वर्षे रणनीतिक योजना कार्यान्वयन गरिने, सबै रणनीतिक र प्रादेशिक केन्द्र जोड्ने सडकहरू न्यूनतम दुई लेन र कालोपत्रेस्तरमा निर्माण तथा स्तरोन्नति गरिने व्यहोरा पनि त्यसमा उल्लेख गरिएको छ ।

३.२. **बजेटका प्रमुख व्यवस्था** – २०७३।०७४ को बजेटमा सडक पूर्वाधारलाई प्रमुख प्राथमिकताको क्षेत्रका रूपमा लिइएको छ । बजेटमा सडक सञ्जालको विस्तार समग्र विकासको आधारकारूपमा लिई निम्नानुसारका कार्यक्रम अगाडि सारिएको देखिन्छ :

- (क) आर्थिक, व्यापारिक र पर्यटकीय केन्द्रका साथै सबै प्रदेश र जिल्ला सदरमुकामहरूलाई आधुनिक, सुरक्षित र स्तरीय सडक सञ्जालमा आवद्ध गर्ने गरी सडक क्षेत्रका कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिने ।
- (ख) रणनीतिक महत्वका सडक तथा सडक पुलहरू न्यूनतम दुई लेनस्तरमा निर्माण गरिने र यस्ता सडक तथा सडक पुलहरूको संरचना सौन्दर्यपूर्ण र वातावरणमैत्री बनाउन प्राथमिकता दिइने ।
- (ग) सबै सडकहरूलाई संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय गरी तीन तहमा वर्गीकरण गरिने ।

४. **कानुनी व्यवस्था** – सडक निर्माण तथा स्तरोन्नतीका माध्यमबाट स्थानीय यातायात पूर्वाधारको विकास र विस्तारबाट रोजगारी सिर्जना गर्दै गरिवी न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यले सञ्चालित यस कार्यक्रमसँग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्था निम्नानुसार रहेका छन् :

- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५, आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४
- आर्थिक ऐनहरू,
- Quality Control Handbook for Rural Road Construction & Maintenance: Material Testing Procedure (Volume-II)
- Quality Control Handbook for Rural Road Construction & Maintenance: Quality Control Requirement (Volume-I)
- Nepal Rural Road Standards (2055)
- DoLIDAR RMG Guidelines: March, 2016
- विभिन्न निकायहरूबाट जारी भएको परिपत्र, कार्यविधि, निर्देशन आदि ।

५. **उद्देश्य, कार्यक्षेत्र तथा कार्यप्रगति** – ग्रामीण ईलाकाका लगभग ४५ लाख जनतालाई ग्रामीण सडकको माध्यमद्वारा भरपर्दो ग्रामीण यातायातको सञ्जालमा आवद्ध गराई कृषिजन्य आम्दानीमा वृद्धि गरी गरीवि घटाउने तथा आर्थिक विकासका साथसाथै अन्य विकासको प्रतिफलको विस्तार गर्ने रणनीतिक उद्देश्य लिएको छ । साविकको ग्रामीण पहुँच सुधार र विकेन्द्रकरण आयोजना सञ्चालनमा रहेका ३० र थप ३ जिल्लामा कार्यक्षेत्र रहने गरी शुरुवात भएको यस कार्यक्रममा पछि ३ जिल्ला थप गरी हाल ३६ जिल्लामा कार्यक्रम सञ्चालित रहेको छ । यस कार्यक्रमबाट गरिने नियमित तथा आवधिक मर्मत संभार कार्यको प्राविधिक लेखापरीक्षण राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रबाट हुँदै आएको छ । कार्यक्रमका मुख्य क्रियाकलापमा हालसम्मको प्रगति अवस्था निम्नानुसार रहेको छ :

क्र.सं.	क्रियाकलाप	लक्ष्य (कि.मि)	प्रगति (कि.मि)	प्रगति प्रतिशत
१.	नियमित मर्मत सम्भार	५५००	५२२८	९५%
२.	आवधिक मर्मत सम्भार	१५००	२५९	१७%
३.	सडक स्तरोन्नती कार्य	१४००	१८८	१३%
४.	पुल पुलेसा निर्माण	१५००	२७५	१८%

६. **वित्तीय अवस्था** – नेपाल सरकारको रु ७ अर्ब ४० करोड ८८ लाख तथा विश्व बैङ्कको रु २ अर्ब ७५ करोड २८ लाख ऋण र रु ७ अर्ब ७४ करोड ७ लाख अनुदान सहित यस कार्यक्रमको लागि रु १७ अर्ब, २३ करोड ४८ लाखको सम्भौता भएको थियो । हालसम्मको खर्च र प्रगति अवस्था निम्नानुसार रहेको छ:

आर्थिक वर्ष	बजेट विनियोजन	खर्च
२०७१/७२	३५६००००००१००	३३९६७४११३१००
२०७२/७३	२१६३०८६०००१००	५६९५९९६३५१७०
२०७३/७४	२८९१६४७०००१००	२२९३३८२०४९१७९
२०७४/७५	६५८६८३२०००१००	४०३४०६६४५२१८८ (पौष मसान्तसम्म)
जम्मा	११९९७५६५०००१००	७१५६७४२५११३७

७. **विगतको लेखापरीक्षणले औल्याएका व्यहोरा** — कार्यक्रमले २०७२/७३ सम्म सम्पादन गरेका वित्तीय लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा महालेखापरीक्षकको कार्यालयले केही प्रमुख व्यहोरा उल्लेख गरेको थियो । त्यसमध्ये आयोजनाले सूचकमा आधारित प्रमुख उपलब्धी र प्रतिवेदन अर्वाधि सम्मको प्रगति विवरण तयार नगरेकोले कार्यक्रमको गतिविधि पारदर्शी हुन नसकेको, परामर्श सेवा खरिदका लागि लागत अनुमान तयार गर्ने नगरेको तथा अवकाशप्राप्त कर्मचारीले परामर्शदाताका रूपमा कार्य गरेको देखिएकोले दोहोरो सुविधा लिएको, अन्तिम चौमासिकमा बढी खर्च गरेको, सोधभर्ना समयमै प्राप्त नगरेको, सामान खरिदमा प्रतिस्पर्धा भएको नदेखिएको, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनबाट प्राप्त सामग्री हस्तान्तरण भएको नदेखिएको, नीलो प्लेटको प्रयोगलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने जस्ता व्यहोरा उल्लेख गरिएको थियो ।

खण्ड-२ : लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

८. **उद्देश्य** — नेपाल सरकारको (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७२ बमोजिम संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रमा रहेको राष्ट्रिय ग्रामीण यातायात सुदृढीकरण कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालित योजनाहरूको लागत, सञ्चालन स्थिति र दिगोपना सम्बन्धमा देखिएको अवस्था विश्लेषण सहित उपलब्ध श्रोत तथा साधनको दक्षतापूर्वक र प्रभावकारी ढंगबाट उपयोगको विश्लेषण गरी सुझाव दिनु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।

९. **क्षेत्र तथा सीमा** — कार्यक्रम अन्तर्गत मुख्यतया २०७३/७४ सम्म कार्य सम्पन्न भएका तथा हाल सञ्चालनमा रहेका योजनाको स्थितिलाई लेखापरीक्षणमा समेटिएको छ । लेखापरीक्षणमा कार्यक्रम र योजनाको लागि व्यवस्था गरिएको बजेट, ठेक्का व्यवस्थापनको अवस्था लगायत अनुगमन र मूल्याङ्कन व्यवस्थाको प्रभावकारिता समेत समावेश गरिएको छ । कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालित योजनाहरूको संख्या १५० रहेको र क्षेत्र ठूलो भएकोले सम्पूर्ण जिल्ला तथा योजनालाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समेटन सकिएको छैन ।

केन्द्रीय समन्वय इकाई र दुईवटा आयोजना व्यवस्थापन इकाईबाट प्राप्त सूचना तथा तथ्यांकलाई लेखापरीक्षणको मुख्य आधारको रूपमा लिइएको छ । साथै, स्थलगत अवलोकनका लागि योजना र जिल्लाको छनौट गर्दा लेखापरीक्षणको पूर्व तयारी देखी अन्तिम प्रतिवेदन तयारी सम्मका लागि उपलब्ध समय, श्रोत, साधन र परिस्थितिजन्य कारणहरू लेखापरीक्षणको सीमा रहेका छन् ।

१०. **पद्धति** — लेखापरीक्षण सञ्चालन गर्दा प्रक्रियामूलक एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । निर्माण तथा मर्मतको नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था, कार्य सञ्चालन प्रक्रिया र वार्षिक प्रगति प्रतिवेदनको अध्ययन गरिएको छ । कार्यालयबाट आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन, प्रश्नावली विश्लेषण, अन्तरक्रिया कार्यक्रम, स्थलगत निरीक्षण तथा कार्यक्रमसँग सम्बन्धित अनुभवी प्राविधिकबाट प्राप्त जानकारीको मुल्याङ्कन र विश्लेषणबाट प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

लेखापरीक्षणको क्रममा योजना सञ्चालन र व्यवस्थापनमा संलग्न ८ जिल्लाका जिल्ला प्राविधिक कार्यालयका परामर्शदाता तथा प्राविधिकहरूसँग अन्तरक्रिया गरिएको, १९ योजना सडक तथा पुलको स्थलगत निरीक्षण गरिएको, हेटौडा र बुटवलमा रहेका आयोजना व्यवस्थापन इकाईसँग अन्तरक्रिया गरिएको, ३ जिल्लामा नागरिक समाज सम्बद्ध संस्थाका प्रतिनिधिलाई अन्तरक्रिया तथा स्थलगत निरीक्षणमा सहभागी गराइएको छ ।

खण्ड-३ : लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

११. **सकारात्मक पक्षहरू** — कार्यक्रमका सकारात्मक प्रभावहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- कार्यक्रम अन्तर्गतका योजनामा निर्माण व्यवसायीले समयमा कार्यसम्पादन नगरेको अवस्थामा सार्वजनिक खरिद नियमावली बमोजिम पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति असुल गर्ने प्रावधानको कार्यान्वयन भएको छ । खरिद व्यवस्थापनको सन्दर्भमा सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावलीमा भएको पूर्व

निर्धारित क्षतिपूर्तीको व्यवस्थालाई विविध बहानामा कार्यान्वयन नगर्ने विगतको प्रवृत्तिमा सुधार भई क्षतिपूर्तीको प्रावधान कार्यान्वयन हुँदा निर्माण व्यवसायीहरूमा खरिद सम्झौता गर्नुपूर्व पर्याप्त तयारी तथा सम्झौता गरिसकेपछि माइलस्टोन बमोजिमको प्रगति हासिल गर्न कार्यतालिका बमोजिमका कार्य गर्न अग्रसर हुने अवस्था सिर्जना भएको छ ।

- शहरोन्मुख ग्रामीण वस्ती तथा ग्रामीण वस्तीमा बाह्रै महिना सडक सञ्चालन गर्ने गरी अधिकांश योजना छनौट भई कार्यान्वयनमा आएका कारण उद्यमशील र व्यावसायिक कृषकहरूलाई थप आय आर्जनको अवसर सिर्जना भएको छ ।
- कार्यक्रम अन्तर्गत प्राविधिक, सामाजिक तथा वातावरणीय पक्ष हेर्ने परामर्शदातालाई मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता हुनुपर्ने व्यवस्था तथा परामर्शदातामा नेपाली नागरीकलाई संलग्न गराएका कारण आयोजनाहरूमा विदेशी वा दाता राष्ट्रकै परामर्शदाता रहने विगतको प्रवृत्तिमा सुधार भएको छ ।
- सम्भावित सामाजिक तथा वातावरणीय समस्याको न्यूनीकरणका लागि स्थानीय सडक उपभोक्ता समूह, ग्रामीण सडक समन्वय समिति, जग्गाको लगत कट्टा व्यवस्था र सामाजिक क्षेत्रमा काम गर्ने जनशक्ति व्यवस्थाबाट योजनाको सञ्चालनमा जोखिम न्यूनीकरण, विवाद व्यवस्थापन र स्थानीय सहभागिताको प्रयास भएको देखिएको छ ।
- सडक मर्मत सम्भार समूहले ग्रामिण सडक बाह्रै महिना सञ्चालन गर्ने गरी कार्य गरिरहेका मजदुरमा महिलाको संख्या उल्लेख्य रहेको, स्थानीय नै सहभागी भएकोले अपनत्व बढेको तथा गाउँ समाजमा परिचित भएको कारण सामाजिक नियन्त्रण हुने अवस्था रहेको, सडक मर्मत सम्भार समूहले बैंक वा सहकारीमार्फत रकम प्राप्त गर्ने गरेको, प्राप्त आयलाई आयस्तर वृद्धिमा लगाएको देखिएको छ । स्थलगत निरीक्षणको क्रममा उपलब्ध भएका सडक मर्मत सम्भार समूहसँगको अन्तरवार्तामा उनीहरूको आत्मविश्वास वृद्धि भई यो रोजगारीको निरन्तरता समेत अपेक्षा गरेका छन् ।

१२. **असर र प्रभाव** — कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालित योजनाका कारण परेका असर र प्रभाव निम्नानुसार रहेका छन् :

- कार्य क्षमता नभएका तथा पर्याप्त कामदार, प्राविधिक तथा सामाग्री जुटाउन नसक्ने निर्माण व्यवसायीसँग योजना सञ्चालनका लागि सम्झौता भएको तथा संयुक्त उपक्रममा जोडिएका कमजोर क्षमता भएका स्थानीय व्यवसायीबाट समयमै कार्य सम्पादन गर्न गराउन समस्या देखिएकोमा सो को निराकरणमा कार्यक्रमले समयमै सम्बन्धित व्यवसायीलाई जिम्मेवार बनाउन सकेको अवस्था छैन ।
- ग्रामीण यातायातको सञ्जालमा आवद्ध गराई कृषिजन्य आम्दानीमा वृद्धि गरी गरीवी घटाउने तथा आर्थिक विकासका साथसाथै अन्य विकासको प्रतिफलको विस्तार गर्ने उद्देश्य लिएको कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालित सडक योजनाका कारण शहरोन्मुख ग्रामीण वस्ती तथा ग्रामीण वस्तीमा घडेरी कारोवार मौलाएको कारण उब्जाउ जमिनमा असर परेको छ ।
- सडक मर्मत सम्भार समूहका सदस्यहरूले आफ्नो वासस्थान नजिकमा केन्द्रित भई कार्य गरेको, तोकिएको चेनेजमा कार्य गर्नुपर्नेमा समूहमा रही कार्य गर्दा एकातर्फबाट मर्मत गर्दै जाँदा अर्कोतर्फ विग्रिने अवस्था रहेको, कार्यक्रमबाट प्राप्त औजारहरू सम्पूर्ण रूपमा प्रयोग गर्ने नगरेको र सो को अनुगमन निरीक्षण गर्ने सब इन्जिनियरले सो बमोजिम कार्य गराएको छैन ।
- नियमित मर्मत सम्भारको क्रममा सडकका खाल्डा खुल्डी पुर्नका लागि ग्राभेल उपलब्ध नभएको नगराएको अवस्थामा नजिकमा उपलब्ध माटोले पुर्नेका कारण धुलोले वरपरका वासिन्दाको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर परेको छ ।
- प्रतिकूल मौसम (हिमपात, अधिक वर्षा, सेपिलो भुभाग) र भूगोल (भिरालो जमिन, अधिक यातायात चाप हुने क्षेत्र, नदीजन्य सामाग्री बोक्ने हेभी सवारीको आवत जावत हुने क्षेत्र) मा समेत ओटासिल प्राविधिकलाई अवलम्बन गरी योजना डिजाइन गरिएकोमा समय सापेक्ष नयाँ प्राविधिको प्रयोग गर्नमा उदासिनता देखिएको छ ।

१३. **मुख्य समस्याहरू** — योजनाको सञ्चालनको क्रममा व्यवस्थापन तथा समन्वय इकाईबाट समयमा निर्णय नहुनु, जनशक्ति फेरबदल भैरहुनु, निर्माण व्यवसायीहरूले आफ्नो कार्य क्षमताले नभ्याउने कामका लागि सम्झौता गर्नु जस्ता मुख्य समस्याहरू कार्यक्रम सञ्चालनको क्रममा देखिएका छन् । त्यस्तै, व्यवसायीले अधोपित रूपमा आफ्नो जिम्माको काम अर्को कमजोर क्षमताको व्यवसायीलाई दिनु, आयोजना लागत

न्यूनिकरणका लागि आवश्यक संरचनाहरू घटाउने वा हटाउने कार्य गर्नु, बजेट व्यवस्था भएतापनि विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन समयमै स्वीकृत नहुनु जस्ता समस्याले कार्यक्रम सञ्चालन चुस्त बन्न सकेको छैन । त्यस बाहेक सडक विभाग र स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभागको मापदण्डमा एकरूपता नहुनु, म्याद थपको प्रक्रिया र तह भन्फटिलो हुनु, सडक सवारी चापको पूर्वानुमान यथार्थपरक नहुनु, स्थानीय भूगोल र मौसममा पर्याप्त ध्यान नदिई योजना डिजाइन हुनु, कार्यवृत्तको आधारमा जनशक्ति परिचालन नगर्नु, जग्गाको लगत कट्टा कार्यमा ढिलाई हुनु, विश्व बैंकबाट समयमा नो अब्जेक्सन लेटर प्राप्त नहुनु, ठेक्का व्यवस्थापनका लागि आवश्यक ज्ञान र सीपयुक्त जनशक्ति जिल्ला प्राविधिक कार्यालयमा उपलब्ध नहुनु, ग्रामिण सडकमा रणनीतिक सडक निर्माण गर्ने निकायको हस्तक्षेप भैरहनु, योजनाका डिजाइन परिवर्तन हुनु, पूर्व प्रतिवद्धता बमोजिम परामर्शदाताहरू योजना अवधिभर कार्यरत नरहनु जस्ता समस्याहरूले पनि आयोजना सञ्चालन सहज हुन नसकेको देखिन्छ ।

१४. **लक्ष्य संशोधन** — कार्यक्रम वा आयोजनको शुरुवातमा निर्धारण गरिएका लक्ष्य प्राप्तमा वार्षिक रुपमा कार्ययोजना बनाई सञ्चालन गर्नुपर्दछ । कार्यक्रमको शुरुवातमा निर्धारण गरेको लक्ष्यमा आयोजना सञ्चालन कार्यविधिमा ९ सूचकमा ७९.३३ प्रतिशत वृद्धि देखी ५५.५६ प्रतिशत कम लक्ष्य निर्धारण गरेको छ । त्यसैगरी, कार्यक्रम सञ्चालनको चौथो वर्षमा ७९.३३ प्रतिशत वृद्धि देखी ७९.७८ प्रतिशत कम हुने गरी संशोधन गर्न प्रस्ताव गरेको अवस्थामा संशोधित लक्ष्यमा ४० प्रतिशतसम्म कम हुने गरी पुन लक्ष्य निर्धारणको प्रस्ताव गरेको छ । तोकिएको लक्ष्यमा ५ वर्षको आयोजना अवधिमा २ पटकसम्म संशोधन गर्ने कार्यबाट कार्यक्रमको लक्ष्य निर्धारण र कार्य सञ्चालनको अवस्था सन्तोषजनक रहेको छैन । तोकिएको लक्ष्य प्राप्तमा कार्यक्रमको क्रियाशीलता अभिवृद्धि हुनुपर्दछ ।
१५. **भौतिक प्रगति** — स्वीकृत कार्यक्रम वा लक्ष्य बमोजिम प्रगति हासल गर्नुपर्नेमा कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालित योजनाको भौतिक प्रगतिको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ ।

तालिका नं. १										
भौतिक प्रगति										
सि न	प्रतिशत	पूर्वी क्षेत्र			पश्चिम क्षेत्र			जम्मा		
		योजना	पूल	सडक	योजना	पूल	सडक	सडक	पूल	योजना
१	८५ प्रतिशत भन्दा बढी	१६	२	१४	४४	१०	३४	४८	१२	६०
२	५० देखी ८५ सम्म	२१	२	१९	२५	७	१८	३७	९	४६
३	२५ देखी ५० सम्म	१२	०	१२	११	०	११	२३	०	२३
४	५ देखी २५ सम्म	१३	२	११	२	१	१	१२	३	१५
५	५ प्रतिशतभन्दा कम	४	२	२	२	०	२	४	२	६
जम्मा		६६	८	५८	८४	१८	६६	१२४	२६	१५०

सम्भौता भएका कुल १५० योजनामध्ये ८५ प्रतिशतभन्दा बढी प्रगति भएका योजना ६० र ५ प्रतिशतभन्दा पनि कम प्रगति भएका योजना ६ रहेका छन् । ५ प्रतिशत भन्दा कम प्रगति भएका योजनामध्ये धनुषाको एक योजना शुरु नै भएको छैन । ५० प्रतिशतभन्दा कम प्रगति भएका योजनाको प्रगति अवस्था कमजोर र अति कमजोर अवस्थामा रहेका छन् । म्याद थप समेत सम्भौता अवधि समाप्त भैसकेका २८ योजनामा प्रगति अवस्था कमजोर देखिएकोले कार्यक्रमको समग्र प्रगतिमा यसको असर परेको छ । तोकिए बमोजिम समयमै कार्य सम्पन्न गर्न गराउन कार्यक्रम क्रियाशील बन्नुपर्दछ ।

१६. **अवधि थप** — सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ५६ (२) मा काबु बाहिरको परिस्थिति, सार्वजनिक निकायले उपलब्ध गराउनु पर्ने कुरा उपलब्ध गराउन नसकेमा वा अन्य मनासिब कारणबाट खरिद सम्भौताको अवधि नबढाई नहुने भएमा अधिकार प्राप्त अधिकारीले तोकिएको आधारमा अवधि बढाउन सक्ने व्यवस्था छ । २०७४ पौषसम्म पूर्वी क्षेत्रका कुल ८४ योजनामध्ये म्याद थप बेगर १२ सम्पन्न भएका छन् भने १ योजनामा कार्यसञ्चालन

तालिका नं.२			
म्याद थपको अवस्था			
सि.नं.	प्रतिशत	पूर्वी क्षेत्र	पश्चिम क्षेत्र
१	४ पटकसम्म म्याद थप	०	१
२	३ पटकसम्म म्याद थप	४	२
३	२ पटकसम्म म्याद थप	१४	११
४	१ पटकसम्म म्याद थप	३६	२२
५	म्याद थप नभएको	३०	३०
जम्मा:		८४	६६

पेशकी गएको छ । पश्चिम क्षेत्रका ६६ योजनामध्ये म्याद थप बेगर ७ योजना सम्पन्न भएका छन् भने ३ योजनामा कार्यसञ्चालन पेशकी गएको छ । म्याद थप भएका मध्ये पश्चिम क्षेत्रका ३६ योजना र पूर्वी क्षेत्रका ७ योजना सहित जम्मा ४३ योजना सम्पन्न भई त्रुटी सच्याउने अवधिमा रहेका र बाँकी १०७ योजना सञ्चालनमा रहेको देखिएको छ । कार्यतालिका बमोजिम योजना सम्पन्न गर्न सम्बन्धितलाई जिम्मेवार बनाउनुपर्दछ ।

१७. **प्रतिस्पर्धा र कार्यप्रगति** – सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली २०६४ ले सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी काम कारवाही पारदर्शी र प्रतिस्पर्धात्मक तरिकाले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । कार्यक्रमका १५० योजनामध्ये लागत अनुमानको तुलनामा खरिदमा ५ प्रतिशतभन्दा कम प्रतिस्पर्धा भएका योजना २५ रहेकोमा १४ सम्पन्न भैसकेका, ८ योजनाको कार्यप्रगति सन्तोषजनक नभएको र ३ योजनाको प्रगति सन्तोषजनक रहेको छ । लागत अनुमानको तुलनामा खरिदमा २५ प्रतिशतभन्दा बढी प्रतिस्पर्धा भएका ३१ योजनामध्ये ९ सम्पन्न भैसकेका, १८ योजनाको कार्यप्रगति सन्तोषजनक नभएको र ४ योजना प्रगति सन्तोषजनक रहेको छ । प्रगति अवस्था शून्य रहेका ३ योजना र ५ प्रतिशतभन्दा कम प्रगति अवस्था रहेका ३ योजनामा न्यून प्रतिस्पर्धा भएतापनि कामको प्रगतिमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिएन । प्रतिस्पर्धा कम वा धेरैले कामको प्रगतिमा प्रभाव नपर्नुले निर्माण व्यवसायीले कार्यतालिका बमोजिम कार्य सम्पादन नगरेको तथा कार्यक्रम र जिल्ला प्राविधिक कार्यालयहरूले प्रभावकारी नियमन र व्यवस्थापन गर्न नसकेको देखिन्छ । सम्झौताको कार्यान्वयनमा सम्बन्धित पक्षहरू जिम्मेवार बन्नुपर्ने देखिएको छ ।
१८. **कार्यसञ्चालन र संरचना** – कार्यक्रम वा आयोजना सञ्चालन गर्नका लागि कामको प्रकृति र क्षेत्र बमोजिमको संगठन संरचना तथा कार्यसञ्चालन पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्दछ । कार्यक्रमले केन्द्रीय समन्वय इकाई काठमाडौंमा, आयोजना व्यवस्थापन कार्यालय हेटौंडा र बुटवलमा रही पूर्वी क्षेत्र तथा पश्चिम क्षेत्र विभाजन गरी ३६ जिल्लाका जिल्ला प्राविधिक कार्यालयमार्फत कार्य सञ्चालन गरेको छ । कार्यक्रमको कार्यसञ्चालन पद्धतिमा विशेषतः विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन स्वीकृति, म्याद थप, अनुगमन, मूल्यांकन, भेरिएसन लगायतका खरिद व्यवस्थापन सम्बन्धि कार्य गर्न धेरै तह क्रियाशिल रहेका छन् । स्थानीय तहको निर्वाचनपूर्व स्थानीय विकास अधिकारीबाट कतिपय विभागीय स्तरको निर्णय हुने अवस्थामा हाल आएर स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभागसम्म निर्णयका लागि फाइल पुग्ने गरेको छ । जिल्लास्तरमा सञ्चालन हुने योजनाका लागि २ तहभन्दा बढी हुने गरी कार्यसञ्चालन पद्धति अवलम्बन गरिएको अवस्थामा सुधार हुनुपर्दछ । आयोजनाका परामर्शदाता बाहेक ३६ जिल्लाका प्राविधिक कार्यालयको जनशक्ति समेत संलग्न रहने अवस्थामा अतिरिक्त कार्यबोझ परेको तथा समान प्रकृति र स्तरमा कार्य गर्ने परामर्शदाताको सेवा सुविधासँग निजामती कर्मचारीको तादाम्यता नहुँदा समन्वयमा समस्या देखिएकोले कार्यक्रमले प्राविधिक कार्यालयका कर्मचारीको उपयोग गर्दा स्पष्ट कार्य विवरण उपलब्ध गराउनु जरुरी देखिएको छ ।
१९. **जनशक्ति परिचालन** – कार्य प्रकृति एवं कार्यबोझ अनुरूप जनशक्ति, संरचना निर्धारण र दरवन्दी व्यवस्था गरी तालिम, अभिमुखीकरणद्वारा उपलब्ध जनशक्तिको दक्षता अभिवृद्धि सहित सम्बन्धित क्षेत्रमा आवश्यकता बमोजिम परिचालन गर्नुपर्दछ । केन्द्रिय आयोजना समन्वय इकाईले १५२ परामर्शदातासँग सम्झौता गरी, समन्वय इकाई, व्यवस्थापन इकाई र ३६ जिल्ला प्राविधिक कार्यालय मार्फत सञ्चालित योजनाका लागि खटाएको छ । जिल्ला प्राविधिक कार्यालयमा कार्यरत जनशक्तिको समन्वय र संलग्नता रहने गरी जनशक्ति विभाजन गर्दा १ जिल्लामा प्राविधिक पक्ष हेर्ने २, सामाजिक र वातावरणीय पक्ष हेर्ने १-१ रहने गरी ४ का दरले परामर्शदाता परिचालन गरेको छ । पूल, आवधिक मर्मत र सडक स्तरोन्नतिसँग जोडिएका योजनाका आधारमा योजना नै शुरुवात नभएका सिन्धुपाल्चोक, गोरखा र लमजुङ्ग, १ मात्र योजना रहेका तेह्रथुम र रसुवा, २ मात्र योजना रहेका संखुवासभा, मकवानपुर, धादिङ्ग, प्यूठान, बाँके र कैलाली, ८ योजना रहेको दाङ्ग, १८ योजना रहेको धनुषा र ३ देखि ७ योजना रहेका अन्य २३ जिल्लामा ४ जनाको दरले खटाएको छ । सामाजिक र वातावरण क्षेत्र हेर्ने परामर्शदाता लगायत प्राविधिक परामर्शदातालाई जिल्लामा रहेका योजनाको संख्या, योजनाको कार्य प्रकृति तथा भौगोलिक विकटता समेतलाई ध्यान दिई उपलब्ध जनशक्तिलाई नतिजाउन्मुख तुल्याउदै अत्यधिक उपयोग गर्न जिम्मेवारी हेरफेर गर्नुपर्दछ ।
२०. **पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति** – सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा १२१ (क) मा निर्माण व्यवसायीको हिलाईको कारणले खरिद सम्झौता बमोजिमको काम सो सम्झौतामा तोकिएको म्यादमा सम्पन्न हुन नसकेमा सम्झौता रकमको दश प्रतिशतमा नबढ्ने गरी पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने व्यवस्था छ । कार्यक्रम अन्तर्गत कार्य प्रगतिको आधारमा माइलस्टोन १ देखि ३ सम्म प्रतिदिन विभिन्न दर तोकि हर्जाना लिनसक्ने गरी सम्झौता भएकोमा हालसम्म २१ जिल्लाका ४५ योजनामा रु.१३ करोड ४६ लाख ८३ हजार पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्तिको निर्णय भएको देखिएको छ । यसरी हर्जानाको निर्णय भई

व्यवसायीको बीलबाट घटाइएको रकम राजस्व दाखिला हुनुपर्नेमा ११ जिल्लाले रु.७ करोड ८८ लाख ४३ हजार राजस्व दाखिला गरेको भएतापनि ६ जिल्लाले रु.५६ लाख ९५ हजार धरौटीमा राखेको तथा ७ जिल्लाले सम्बन्धित योजनाको रनिङ्ग विलमा रु.४ करोड ३७ लाख ३५ हजार रोक्का राखेका छन् । यसरी रोक्का राखेको रकममध्ये ४ जिल्लाले रु.२ करोड ७५ लाख ७२ हजार सम्बन्धीत व्यवसायीलाई फिर्ता वा हर्जाना समायोजन समेत गरेका छन् ।

निर्माण व्यवसायीले समयमा कार्यसम्पादन गर्न नसकेको कारणबाट लिनुपर्ने हर्जाना रकम बीलमा रोकिराख्ने कार्य नियमसम्मत देखिएन । कार्यक्रम अन्तर्गत पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति रकमलाई दाखिला गर्ने विषयमा द्विविधा तथा फरक प्रवृत्ति रहेको, यसरी रोक्का राखिराखेको रकमको मात्रा धेरै हुँदा कार्यालय एवं व्यवसायीलाई भेरिएसनका लागि सहज अवस्था सिर्जना भएको, शुरु सम्झौतामा तोकिएको कार्यावधीमा म्याद थप नभएको अवस्थामा क्षतिपूर्ति रकममा समेत रु.२ करोड ७५ लाख ७२ हजार मूल्य समायोजन गरी अन्तिम भुक्तानी भएको तथा नेपाल सरकारले समयमै राजस्व प्राप्त नगरेको देखिएको छ । सम्झौतामा माइलस्टोन बमोजिम गर्नुपर्ने कार्यका लागि विस्तृत विवरण नराखी कार्य भएको प्रतिशतमात्र खुलाएको आधारमा हर्जाना असूल गर्ने वा नगर्ने व्यवस्थाले सार्वजनिक निर्माणको खरिद व्यवस्थापनमा अन्योल देखिएको छ । पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्तीको निर्णय भएको रकम राजस्व खातामा दाखिला गरी सम्झौताको कार्यान्वयनमा तदारुकता देखाउनुपर्दछ ।

२१. **आयोजना छनौट** – ग्रामीण सडकहरुलाई दिगो, भरपर्दो र बाह्रै महिना सञ्चालनयोग्य बनाउनका लागि लागत अनुमान तयार गर्ने समय तथा सम्झौता भईसकेपछि कार्यालय र व्यावसायीको संयुक्त सर्भेको समयमा नै अवस्था पहिचान गरी वास्तविक लागतको निकटतम बजेट व्यवस्था गर्नुपर्नेमा कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालित १५० योजनामध्ये ४९ योजनामा भेरिएसन भैसकेको र थप योजनामा भेरिएसनका लागि प्रक्रियामा रहेको देखिएको छ । कुल सञ्चालित योजनामध्ये ३२.६७ प्रतिशत योजनामा भेरिएसन हुनु, १० प्रतिशत भन्दा बढी थप लागत लाग्ने गरी भेरिएसन भएका योजना संख्या १३ पुगिसकेको अवस्थामा आगामी दिनमा समेत यो क्रम रोकिने देखिएको छैन । आयोजना छनौट र लागत अनुमान पढतिलाई निश्चित मापदण्डमा आधारित, स्थानीय आवश्यकता र वस्तुगत अवस्थामा आधारित नबनाई स-साना वा धेरै योजना छनौट गरिएको, राजनीतिक आग्रह र सन्तुलनका लागि योजना छनौट भएको, योजनाको शुरु लागतमा बजेट सिमितताका नाममा आयोजना व्यवस्थापन इकाई, केन्द्रिय आयोजना समन्वय इकाई, परामर्शदाता र दाताका विषय विज्ञहरुबाट लागत कटौती गर्दा कार्यान्वयन चरणमा अधिक भेरिएसन हुने अवस्था सिर्जना भएको जिल्ला प्राविधिक कार्यालयहरुबाट प्राप्त प्रश्नावलीको विश्लेषण तथा १० स्थानका अर्न्तक्रिया कार्यक्रमका सहभागीबाट व्यक्त धारणाबाट समेत पुष्टी भएको छ । कार्यक्रम अन्तर्गत २०० को हाराहारीमा प्राविधिक जनशक्ति संलग्न रहेको, आयोजनाको शुरुवातदेखि अनुगमन र मूल्यांकनमा विश्व बैंक, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, केन्द्रीय आयोजना समन्वय इकाई र २ आयोजना व्यवस्थापन इकाईहरु प्रत्यक्ष संलग्नता देखिए तापनि योजना छनौट र लागत अनुमानमा यसप्रकारको अवस्था सिर्जना हुनाले कार्यक्रमको कार्य प्रक्रिया र कार्यशैलीमा परिमार्जनको आवश्यकता देखिएको छ ।

२२. **सोधभर्ना अवस्था** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ३७(१) बमोजिम शोधभर्ना लिनुपर्ने स्रोतगत भएको खर्च शोधभर्ना लिनुपर्ने व्यवस्था छ । कार्यक्रममा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को प्रथम चौमासिकसम्म विश्व बैंकअन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्थाको अनुदानबाट शोधभर्ना हुनेगरी खर्च भएको रु.४ अर्ब ९९ लाख ८९ हजार खर्च गरेकोमा रु.१ अर्ब ६७ करोड ८ लाख २८ हजार र ऋणतर्फ रु.२९ करोड ५७ लाख ५४ हजारसमेत जम्मा रु.१ अर्ब ९६ करोड ६५ लाख ८३ हजार शोधभर्ना हुन बाँकी रहेको छ । यस्तो शोधभर्ना लिन बाँकी रकम २०७३/७४ सम्म रु.२ अर्ब ५४ करोड २५ लाख २८ हजार रहेकोमा विश्व बैंकबाट २०७३/७४ मा माग भएबमोजिम शोधभर्ना नभएको कारण लामो समयसम्म शोधभर्ना हुन नसकेको भए तापनि चालू आर्थिक वर्षमा शोधभर्ना लिने कार्य सुचारु भएको देखिएको छ । कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालित योजनाको दायित्व भुक्तानी हुने तर सम्झौताबमोजिम शोधभर्ना लिन बाँकी रकम बढ्दै जाने अवस्थामा सुधारका लागि समयमै शोधभर्ना प्राप्त गर्ने मुख्य जिम्मेवारी रहेको केन्द्रिय आयोजना समन्वय इकाईलाई जिम्मेवार बनाउनुपर्दछ ।

२३. **ओटासिल प्रविधि** – यस कार्यक्रम अन्तर्गत सडक कालोपत्रे, मर्मत र स्याण्डसिल गर्न ६७ योजनामा ओटासिल प्रविधि प्रयोग गर्ने गरी शुरु सम्झौता रु.६ अर्ब २० करोड ६३ लाख ५५ हजार भएकोमा हाल रु. १८ करोड ४२ लाख ८७ हजार भेरिएसन पश्चात (ऋणात्मक भेरिएसन रु.४६ लाख ६५ हजारसमेत) जम्मा रु.६ अर्ब ३९ करोड ६ लाख ४१ हजार खर्च लाग्ने देखिएको छ । ओटासिल प्रविधिले अपेक्षित नतिजा दिन नसक्ने अवस्था भएका मकवानपुरको कुलेखानी फाखेल हुमानेभञ्ज्याङ्ग सडकमा सवारी चाप नियन्त्रण हुन सक्ने अवस्था नरहेका कारण त्रुटि सच्याउने अवधिमा निर्माण व्यवसायीले त्रुटी

सच्याएतापनि सडकको दुरावस्था यथावत रहेको, अत्यधिक वर्षा तथा हिमपात हुने दामन डाँडाबास वैकुण्ठ खैराङ्ग काकडा सडक, कास्कीको अत्यधिक वर्षा हुने एवं सवारी चाप बढी हुने सराङ्गकोट नौडाडा कास्कीकोट सडक, पाल्पाको अत्यधिक वर्षा र सेपिलो भूगोल भएको हार्थोक छहरा टिग्रे सडक, कपिलवस्तुको अत्यधिक नदीजन्य सामाग्री हुवानी हुने सिवलवा लबनी एमआरएम सडक, नवलपरासीको अत्यधिक सवारी साधन चल्ने दलदले मुन्दे सडक, तनहुँको सवारी चाप, ग्रेड र घुम्ती धेरै भएको दुलेगौडा साँखे रायपुर सडक लगायतमा समेत ओटासिल प्रविधिको प्रयोग गरिएको छ । ओटासिल प्रविधिको प्रयोग भए गरेको अवस्थामा कार्यक्रम अवधिको विचमा नै सि.आर.एम लेयरको लागत अनुमानको समयको मोटाई १० से.मी. कायम गरी ठेक्का व्यवस्थापन गरिएकोमा कार्यान्वयन अवधिमा गुणस्तर नियन्त्रणका लागि केही सडकमा १५ से.मी. कायम गरि तथा अति भिरालो र घुम्तीमा डबल ओटासिल गर्ने गरि भेरिएसन समेत गरेको अवस्था रहेको छ ।

विगतमा ग्रामीण पहुँच सुधार कार्यक्रममा प्रयोग गरिएको प्रविधिमा थप सुधार गरी सि.आर.एम.लेयर र स्याण्ड सिल थप गरी प्रयोग गरेको भएतापनि ओटासिल गरेको ४०-४५ दिनपछि मात्रै स्याण्डसिल गर्न सकिने, सम्झौता अवधि १५ महिनामध्ये भदौ-कार्तिक एवं फागुन-जेठको समयमा मात्र ओटासिलका लागि आवश्यक न्यूनतम तापक्रम १७ डिग्री सेन्टिग्रेड हुनुपर्ने, घुम्ती, सेपिलो एवं भिरालो भूगोल ओटासिलका लागी उपयुक्त नहुने, सर्फेस कार्य समाप्त भएको कम्तिमा १९ दिन तयारी अवस्थामा रहने र उक्त अवधिमा पानी नपरेको अवस्थामा मात्र ओटासिल गर्न सकिने, सडक कालोपत्रे हुनुपूर्व र पश्चातको सवारी चाप बढी पर्ने लगायतका विषयमा पर्याप्त विश्लेषण नगरी ओटासिल प्रविधि प्रयोगमा ल्याएको देखिएको छ । प्रविधिको उच्च नतिजा र उपयोगका लागि आधारभूत मापदण्ड बमोजिमका कार्य सम्पन्न हुने गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

२४. **योजना अवरुद्ध** – कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालन गरिने योजनाको समयमै स्वीकृती र व्यवस्थापन गर्नुपर्नेमा कार्यक्रम अन्तर्गतका ७१ योजनाहरू स्थानीय विवाद, विश्व बैंकबाट नो अब्जेक्सन लेटर प्राप्त नभएको, सडक डिभिजनको कार्यक्षेत्रमा परेको, विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन स्वीकृत नभएको, अधिक वर्षा, सीमा अवरोध, भेरिएसन प्रक्रिया लम्बिएको, केन्द्रीय/व्यवस्थापन इकाईमा प्रक्रिया रोकिएको, स्तरोन्नतीको स्वीकृति नआएको, म्याद थपको प्रक्रियामा रहेको, सडक मर्मत समुहको नियुक्ति नभएको जस्ता कारणबाट शुरुवात नै हुन नसकेको वा अवरुद्ध भएको प्राविधिक कार्यालयहरूबाट प्राप्त तथ्यांकबाट देखिएको छ । सञ्चालनमा रहेका तथा प्रस्तावित योजनाका सम्बन्धमा समयमै निर्णय लिनुपर्दछ ।
२५. **वातावरणीय पक्ष** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ४३ (ड) मा निर्माण कार्यबाट वातावरणमा प्रभाव पर्ने भए त्यस्तो प्रभावको विवरण र त्यस्तो प्रभाव कम गर्न अपनाउनु पर्ने मापदण्डबारे स्पष्ट गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । ग्रामीण सडकहरूलाई दिगो, भरपर्दो र बाह्रै महिना सञ्चालनयोग्य बनाउने उद्देश्यसाथ कार्यक्रम सञ्चालन गरिएकोमा निर्माण व्यावसायीबाट वातावरणीय संरक्षणमा वेवास्ता गरी कार्य सञ्चालन गरेको, योजना अन्तर्गतका सम्झौतामा टिपिङ्ग साईटको व्यवस्था नगरेका कारण प्राविधिक कार्यालयहरूले व्यावसायीलाई अनुरोध मात्र गर्न सकेतापनि बाध्यकारी व्यवस्था नरहेको, सरकारी तथा नीजि बन क्षेत्र भएको स्थानमा समेत बुट्यानमा असर परेको, वातावरणीय संरक्षण सम्बन्धी कार्य सुस्त रहेको देखिएकोले योजना सञ्चालन गर्दा सार्वजनिक खरिद नियमावली र सम्झौताका व्यवस्थाको पालना गराउन कार्यालयले ध्यान दिनुपर्दछ ।
२६. **परामर्श सेवा** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम (३) अनुसार मुख्य जनशक्ति एवं अन्य जनशक्तिको पारिश्रमिक, भ्रमण खर्च, जनशक्तिको बसोबास खर्च, सेवा खर्च, परामर्शदाताले तालीम, गोष्ठी वा भ्रमणको व्यवस्था गर्नु पर्ने भए त्यस्तो कामको लागि लाग्ने खर्च लगायतका विषयमा ध्यान दिई लागत अनुमान तयार गर्नुपर्नेमा कार्यालयले परामर्श सेवा लिएका परामर्शदाताले योजना सञ्चालन अवधिमा छोड्ने गरेको, परामर्शदाताको यातायात खर्च र दैनिक भत्ता सम्बन्धमा स्पष्ट व्यहोरा नखुलाएको तथा लागत सीमा एवं भ्रमणको संख्या के रहने भन्नेमा स्पष्टता छैन । परामर्श सेवाका शर्तलाई व्यवहारिक, नियन्त्रण गर्न सकिने र मितव्ययी बनाउन कार्यालयले ध्यान दिनुपर्दछ ।
२७. **स्थलगत अवलोकन** – सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४ मा सार्वजनिक निकायले खरिद सम्झौता गरिसकेपछि कार्यतालिका बमोजिम कार्य गराउनुको अलावा त्रुटी सच्याउने व्यवस्था

सहित खरिद व्यवस्थापनका अन्य व्यवस्था रहेका छन् । कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालित योजनाको स्थलगत अवलोकन गर्दा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन् :

२७.१. दलदले मुन्दे कुम्सेट सडक (मुन्दे कुम्सेट खण्ड), नवलपरासी : ओटासिल कार्यका लागि सन् २०१५ सेप्टेम्बर

२४ मा सन्तोषी निर्माण सेवा, चितवनसँग रु.६ करोड ९६ लाखमा सम्झौता भएकोमा तेश्रो पटक म्याद थप (१८० दिन) भई सन् २०१७ डिसेम्बर १८ सम्म कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने भए तापनि हालसम्म सम्पन्न भएको छैन । योजनास्थलमा कार्य सञ्चालन भैरहेको, उच्च ग्रेड र पहिरोको समस्या रहेको, वन क्षेत्र रहेकोले ओटासिल गर्न समस्या हुने देखिएको छ । कार्य सञ्चालन गर्ने क्रममा संरचनालाई बाढीले असर परेका कारण बीमा दावीको प्रक्रिया लम्बिएकोले समस्या सिर्जना भएतापनि २०७५ वैशाखसम्म सम्पन्न हुने जिल्ला प्राविधिक कार्यालयले जनाएको छ । व्यवसायीले सि.आर.एम साइटमा संकलन गर्न नसकेको लगायतका कारणले रु.९ लाख ३९ हजार पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ती निर्णय भैसकेतापनि रनिङ्ग विलमा कट्टी गरी राखेको यस योजनाको म्याद थपका लागि आयोजना समन्वय इकाईमा पठाइएको कार्यालयले जनाएको छ । रनिङ्ग विलमा कट्टी गरी राखेको रकम राजस्व दाखिला गर्नुपर्दछ ।

पहिरोले असर परेको सडक खण्ड तथा थप जोखिम देखिएको क्षेत्र

२७.२. चिलाङ्गदी चापपानी राम्दी सडक, पाल्पा – ओटासिल कार्यका लागि सन् २०१६ सेप्टेम्बर २० मा

वाई.पी./जय रक्तकाली जे.भी., ललितपुरसँग रु ७ करोड ५१ लाखमा सम्झौता भएकोमा पहिलो पटक म्याद थप भई सन् २०१७ डिसेम्बर २० सम्म कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने भएतापनि योजनास्थलमा स्ट्रक्चरको काम सम्पन्न हुने अवस्थामा पुगेको र ग्राभेलीङ्ग, नाली निर्माण लगायत ओटासिल गर्ने कार्य बाँकी नै रहेको छ । सञ्चालित योजना रणनीतिक सडकमा पर्ने र स्थानीयको घरको संरचनालाई प्रत्यक्ष असर परेको, ग्रेड अत्यन्तै उच्च रहेको तथा सडक निर्माणको क्रममा फ्याकिएको माटोले रुख विरुवालाई निकै असर परेकोले वर्षातको समयमा समस्या सिर्जना हुने देखिएको छ । धुलो र धुवाको कारण स्थानीयले सास्ती व्यहोरिरहेकोले स्थलगत

उच्च ग्रेड, साँघुरो सडक तथा सेही स्थानबाट जोडिएको शाखा सडक

अवलोकनको क्रममा समयमै ओटासील गर्नुपर्ने समेत बताएका छन् । योजनाको शुरुवातको चरणमा सम्झौता भएको ४ महिनासम्म व्यवसायी सम्पर्कमा नआएको लगायत समयमा माइलस्टोन बमोजिम कार्य नभएका कारण रु ११ लाख पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्तीको निर्णय भैसकेतापनि रनिङ्ग विलमा कट्टी गरी राखेको छ । रनिङ्ग विलमा कट्टी गरी राखेको रकम राजस्व दाखिला गर्नुपर्दछ ।

२७.३. बाँसटारी झडेवा गोठादी सडक, पाल्पा : ओटासिल कार्यका

लागि सन् २०१५ सेप्टेम्बर १५ मा महालक्ष्मी थोदुङ्ग वाइवा एण्ड लामा जे.भी. काठमाडौंसँग रु ९ करोड २४ लाखमा सम्झौता भएकोमा तेश्रो पटक म्याद थप भई सन् २०१७ नोभेम्बर २८ सम्म कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने भएतापनि योजनास्थलमा स्ट्रक्चरको काम भइरहेको, पहिरोका कारण योजनामा असर परेको स्थानमा न्यून कामदार सहित काम भैरहेको, आधा खण्डसम्म ओटासिल राखिएको तथा स्याण्डसिल गर्न बाँकी रहेको, टिक ड्रेन भत्किसकेको वा बनाउन बाका नै रहेका दाखिएका छ । काय सञ्चालन भइरहेको पहिरो तथा सेपीलो भूगोलका कारण ओटासील गरिएतापनि प्रभावकारी हुने नदेखिएकोले स्थानीय भूगोल र अवस्थालाई ध्यान दिई राज्यको श्रोत, साधन र समय खेर नजाने गरी काम गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

वर्षातको पानीले विग्रीएको नाली

२७.४. टिक्कर बुढी विजगौरी सडक, कपिलवस्तु – ओटासिल कार्यका लागि सन् २०१५ सेप्टेम्बर २४ मा सन्तोषी

निर्माण सेवा, चितवनसँग रु.६ करोड २६ लाखमा सम्झौता भएकोमा दोश्रो पटक म्याद थप (१४२ दिन) भई सन् २०१७ अक्टोबर २४ सम्म कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने भएतापनि हालसम्म सम्पन्न भएको छैन । कार्यस्थलमा

कतिपय बक्स कल्भर्ट र नालीको काम अनावश्यक देखिएको र योजना ८६ प्रतिशतभन्दा बढी सम्पन्न भैसकेकोले सारभूत रुपमा सम्पन्न भएको जनाई टुङ्ग्याउनुपर्ने पक्षमा कार्यालय देखिएको तथा निर्माण व्यवसायीले थप काम गर्न नसक्ने नियमानुसार लाग्ने हर्जाना तिर्न स्वीकार गरी अन्तिम फरफारक गरिदिन कार्यालयमा निवेदन दिएको छ । हालसम्म रु.४ करोड २४ लाख भुक्तानी भईसकेको यस योजनाका सम्बन्धमा जिल्ला प्राविधिक कार्यालय, आयोजना व्यवस्थापन इकाई र केन्द्रिय आयोजना समन्वय इकाईबीच फरक फरक धारणा रहको देखिएकोले कानुनबमोजिम टुङ्गो लगाउनुपर्दछ ।

- २७.५. **वालिङ्ग हवास ग्रामीण सडक, स्याङ्गजा** – ओटासिल कार्यका लागि सन् २०१४ मे २६ मा वाई पि कन्स्ट्रक्सन, ललितपुरसँग रु.५ करोड ९८ लाखमा सम्भौता भएकोमा तेश्रो पटक म्याद थप (५४१ दिन) भई कार्यसम्पन्न भई त्रुटी सच्याउने अवधिमा रहेको छ । भेरिएसन पश्चात रु.६ करोड ५४ लाख सम्भौता मूल्य कायम भएकोमा रु.६ करोड ४३ लाख भुक्तानी भैसकेको छ । उच्च ग्रेड, सवारी चाप धेरै रहेको यस योजनाको स्थलगत निरीक्षण गर्दा पहिरोले सडकको २ किलोमिटर भन्दा बढी खण्डमा असर परी ओटासील विग्रिसकेको, ३ स्थानमा पानीको कारण ओटासिल विग्रिएको, शाखा बाटो लैजाने क्रममा केही खण्डमा ओटासील विग्रिएको तथा पहिरोको जोखिम उच्च रहेको देखिएको छ । त्रुटी सच्याउने अवधि निकै कम रहेको अवस्थामा प्राकृतिक प्रकोपका कारण भएको क्षति बाहेक अन्यको हकमा सम्भौता बमोजिम व्यवसायीबाट त्रुटी सच्याउन कार्यालय र सम्बन्धित इकाई जिम्मेवार बन्नुपर्दछ ।

पहिरो तथा शाखा सडकका कारण विग्रिएको सडक

- २७.६. **बाँडखोला टक्सार दुलेगौडा ग्रामीण सडक, स्याङ्गजा** – ओटासिल कार्यका लागि सन् २०१४ मे २८ मा रसुवा/गजेन्द्र जे.भी. पुतलीबजार, स्याङ्गजासँग रु ७ करोड ६३ लाखमा सम्भौता भएकोमा तेश्रो पटक म्याद थप (५४१ दिन) भई कार्यसम्पन्न भई त्रुटी सच्याउने अवधिमा रहेको छ । भेरिएसन पश्चात रु ८ करोड ३९ लाख बराबर सम्भौता मूल्य कायम भएकोमा रु ७ करोड ९० लाख भुक्तानी भैसकेको छ । अत्यधिक घुम्ती र उच्च ग्रेड रहेको यस सडक योजनाको स्थलगत निरीक्षण गर्दा केही स्थानमा पहिरो खसेर नालीमा बाधा परेको, सडकमा ओटासिलको समयमा राखिएका गिट्टी सफा नगरिएको, कजवे वा ट्यूमपाइप राख्नुपन स्थानमा अत्याधिक स्थानमा ड्राइ स्टान कजवे राखिएका कारण योजना तयारीको समयमा पर्याप्त ध्यान दिएको देखिएको छैन । त्रुटी सच्याउने अवधि निकै कम रहेको अवस्थामा सम्भौता बमोजिम व्यवसायीबाट त्रुटी सच्याउन कार्यालय र सम्बन्धित इकाई जिम्मेवार बन्नुपर्दछ ।

उच्च ग्रेड र घुम्ती भएका कारण डबल ओटासील सडक खण्ड

- २७.७. **भिमाद भिरकोट सडक, तनहुँ** – ओटासिल कार्यका लागि सन् २०१५ जुन १५ मा लोहनी एण्ड ब्रदर्स, चितवनसँग रु १० करोड ३७ लाखमा सम्भौता भएकोमा तेश्रो पटक म्याद थप (३५४ दिन) भई सन् २०१७ सेप्टेम्बर २० सम्म कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने भएतापनि ३२ प्रतिशतमात्र भौतिक प्रगति भएको देखिएको छ । कार्य प्रगति सुस्त तथा निर्माण व्यवसायीबाट कार्य सूचारु गराउन कार्यालयलाई समस्या परिरहेको यस योजनालाई समयमै सम्पन्न गर्नकालागि जिल्ला प्राविधिक कार्यालय, आयोजना समन्वय तथा व्यवस्थापन इकाई जिम्मेवार बन्नुपर्दछ ।

निर्माण कार्य अवरुद्ध भएको पूल र खोला किनारमा थुपरीएको

- २७.८. **सातमुहाने रुपाकोट थुम्की सडक, कास्की** – ओटासिल कार्यका लागि सन् २०१६ सेप्टेम्बर ६ मा लोहनी एण्ड ब्रदर्स, चितवनसँग रु ११ करोड ९२ लाखमा सम्भौता भएकोमा प्रथम पटक म्याद थप भई सन् २०१७ डिसेम्बर ५ सम्म कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने भएतापनि ३० प्रतिशतमात्र भौतिक प्रगति भएको देखिएको छ । स्थलगत अवलोकनको क्रममा नाली निर्माणको कार्यका लागी न्यून संख्यामा कामदार खटिएको देखिए तापनि अधिकांश स्थानमा नाली विग्रिसकेको, धुलो र निर्माण सामाग्रीमा समस्या देखिएको तथा धुलोका कारण स्थानीय होटलमा पर्यटकको आगमनमा समेत असर परेको देखिएको छ । अत्यधिक घुम्ती र उच्च ग्रेडको यस योजना सम्पन्न गर्नका लागि जिल्ला प्राविधिक कार्यालय र इकाई जिम्मेवार बन्नुपर्दछ ।

२७.९. **आपुँखोला मोटरेबल पुल, कास्की** – सन् २०१६ फेब्रुअरी १५ मा स्वच्छन्द/भदौरे निर्माण सेवा जे.भी, पोखरासँग रु.२ करोड ३९ लाखमा सम्भौता भएकोमा दोश्रो पटक म्याद थप भई सन् २०१८ मार्च १९ सम्म कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने भए तापनि हाल कार्यस्थलमा विगत ३ महिनादेखि कार्य अवरुद्ध भएको छ । पुल निर्माणको क्रममा निकालिएको माटोको व्यवस्थापन खोलाकै किनारमा गरिएकोले वर्षातमा जोखिम बढाएको, पुल निर्माणको शुरु डिजाइनमा परिवर्तन भएका कारण भेरिएसनको प्रक्रियामा रहेको कार्यालयले जनाएको छ । निर्माणस्थलमा कार्य स्थगन भएको तथा कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने अवधिसमेत समाप्त हुने अवस्थामा समयमै योजना सम्पन्न गर्नका लागि जिल्ला प्राविधिक कार्यालय र इकाई जिम्मेवार बन्नुपर्दछ ।

२७.१०. **कुलेखानी फाखेल हुमानेभञ्ज्याङ्ग सडक, मकवानपुर** – ओटासिल कार्यका लागि सन् २०१५ नोभेम्बर १८ मा कुमार एण्ड अमर कन्स्ट्रक्सन, कालिमाटी, काठमाडौंसँग रु १२ करोड ५४ लाखमा सम्भौता भएकोमा तेश्रो पटक म्याद थप (३०५ दिन) भई कार्य सम्पन्न भएको योजनाको ओटासिल तथा केही स्थानमा पहिरो र स्ट्रक्चरमा समस्या देखिएको छ । ओटासिल कार्यमा समस्या देखिएपछि निर्माण व्यवसायीबाट आंशिक रूपमा त्रुटी सच्याएको पाइए तापनि अवस्था सन्तोषजनक रहेको छैन । योजनाको सम्पन्न गर्ने क्रममा थप रु १ करोड ५२ लाख लागतमा डबल ओटासील तथा प्रिमिक्स प्रविधि अपनाई कार्य समेत गरिएपछि केही स्थानमा हाल अवस्था सामान्य देखिएको छ । त्रुटि सच्याउने अवधिमा रहेको यस योजनाको ओटासिल विग्रनुमा अत्यधिक सवारी चाप र पहिरोको असर मुख्य रहेका छन् । निर्माण व्यवसायी तथा कार्यालय दुवैले सवारी चापको नियन्त्रण गर्न सक्ने अवस्था नरहने अवस्थामा ओटासिल प्रविधिको प्रयोग गरी

पहिरोको कारण भत्किएको पर्खाल र विग्रीएको ओटासिल

सडक निर्माण गरिएकोमा व्यवसायीले त्रुटी सच्याएपनि समस्याको समाधान हुन सक्ने देखिदैन । योजना सञ्चालन हुने भूगोल र सवारी चापको अनुमान बेगर योजना सञ्चालन गर्ने कार्यमा सुधार गरी योजना तर्जुमाको समयमा पर्याप्त तयारी गर्नुपर्दछ ।

२८. **सुधारका क्षेत्रहरु** – विस्तृत आयोजना सर्वेक्षणमा प्रतिकिलोमिटर रकमलाई भन्दा आवश्यक पूर्वाधारलाई ध्यान दिनुपर्दछ । कार्यस्थलमा आइपर्ने अवरोध तथा द्विविधाका सम्बन्धमा समयमै स्पष्ट निर्णय र निर्देशन दिन जरुरी छ । स्थानीय जलवायु र भूगोलको सम्बन्धमा वृहत् अध्ययन बेगर सडकमा प्रयोग गर्ने प्रविधिको चयन गर्नु, सडक निर्माण पूर्व र निर्माण सम्पन्न भैसकेपछि हुने सडक सवारीको चापलाई ध्यान दिई प्रविधि र संरचना निश्चित गर्नुपर्दछ । स्थानीय आवश्यकता अनुसार डिजाइन पुनरावलोकन गर्नुपर्दछ । सडक निर्माण गर्ने निकायबीच क्षेत्राधिकार स्पष्ट गरेर मात्रै योजना सञ्चालन गर्नुपर्ने, सडक निर्माण तथा सुपरिवेक्षणमा सँलग्न प्राविधिक जनशक्तिलाई ओटासिल प्रविधिको प्रयोग विधि सम्बन्धमा पर्याप्त तालिम उपलब्ध गराउनुपर्ने पनि देखिएको छ । ओटासिल प्रविधिका लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम र अनिवार्य मापदण्डमा सम्भौता गर्दा योजनामा भएको लगानीले अपेक्षित लाभ लिन सक्ने अवस्था रहँदैन । प्रविधिको उच्च नतिजा र प्रभावकारी उपयोगका लागि आधारभूत मापदण्ड पुरा हुने अवस्थामा मात्र ओटासिल प्रविधि प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

खण्ड-४ : निष्कर्ष

यातायात सञ्जालमा सुधार ल्याई समावेशी आर्थिक विकास गर्ने तथा कार्यक्षेत्रका ग्रामीण ईलाकाका लगभग ४५ लाख जनतालाई ग्रामीण सडकको माध्यमद्वारा भरपर्दो ग्रामीण यातायातको सञ्जालमा आवद्ध गराई कृषिजन्य आम्दानीमा वृद्धि गराउने उद्देश्य आयोजनाले लिएको छ । यसको लागि गरिवी घटाउने तथा आर्थिक विकासका साथसाथै अन्य विकासको प्रतिफलको विस्तार गर्ने उद्देश्यसाथ कार्यक्रम सञ्चालन भैरहेको छ । सन् २०१९, जुलाईमा सम्भौता अवधि समाप्त हुने अवस्था रहेकोमा कतिपय नयाँ योजनाका लागि समेत कार्य अगाडि बढिरहेको, भूकम्प प्रभावित ३ जिल्लामा कुनै पनि योजना शुरु हुन नसकेको, ओटासिल प्रविधिमा अभ्यस्त वा तालिमप्राप्त जनशक्तिलाई योजना अवधीभर कार्यरत रहने व्यवस्था, स्थानीय तहको निर्वाचनपछि जिल्ला प्राविधिक कार्यालयको भूमिका परिवर्तन हुने देखिएकोमा कार्यक्रम अन्तर्गतका आयोजना सञ्चालनलाई व्यवस्थित गर्न आयोजना व्यवस्थापन इकाईहरुले सक्रियता बढाउनुपर्ने देखिएको छ । पूर्वी क्षेत्रका ६६ योजनामध्ये १२ (१८ प्रतिशत) सम्पन्न भएका र पश्चिम क्षेत्रका ८४ मध्ये ३६ (४३ प्रतिशत) सम्पन्न भएको अवस्थामा हालसम्म ३१ प्रतिशत

योजनामात्र सम्पन्न भएका छन् । आयोजनाको अवधी ६० प्रतिशतभन्दा बढी व्यतित भैसकेको अवस्थामा योजना सम्पन्न भएको दर ३१ प्रतिशतलाई सन्तोषजनक मान्न सकिदैन । कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालित योजना सम्पन्न हुने सुनिश्चितताका लागि जिल्ला प्राविधिक कार्यालयहरु, आयोजना व्यवस्थापन र समन्वय इकाईले थप क्रियाशिलता देखाउनु पर्दछ । सञ्चालित योजनाको व्यवस्थापनमा रहेका यावत समस्यालाई यथावत राखी नयाँ योजना शुरुवात नगर्ने तथा सम्झौता गरिएका परामर्शदाताको उच्च उपयोग गरी कार्यक्रमलाई समयमै सम्पन्न गर्नेतर्फ कार्यक्रम व्यवस्थापनले ध्यान दिनुपर्दछ ।

स्वास्थ्य सेवा प्रवाह

खण्ड-१: परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपालको संविधानले स्वास्थ्यलाई जनताको मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको छ। मानव विकास सूचकांकमा स्वास्थ्यको महत्वपूर्ण भूमिका हुने र जनताको स्वास्थ्य अवस्थालाई विकासको सूचक मानिने तथा स्वस्थ नागरिकले आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउने हुनाले सरकारले मानव स्वास्थ्यका विभिन्न सूचकांकहरूको सुधारको लागि निःशुल्क आधारभुत स्वास्थ्य सेवा, स्वास्थ्य विमा, निःशुल्क औषधी वितरण, कडा रोगहरू (जस्तै क्यान्सर, मुटु रोग, मृगौला रोग) को उपचारमा अनुदान लगायतका विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ। यस्ता कार्यक्रमहरूले नेपालको स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार भई सन् २०२२ सम्म अति कम विकसित राष्ट्रको सूचीबाट मध्यम आय भएका विकासशील मुलुकको सूचीमा सूचीकृत हुन सहयोग पुग्ने आशा लिइएको छ।

स्वास्थ्य मन्त्रालय र अन्तर्गत, ३ विभाग, ५ क्षेत्रिय स्वास्थ्य निर्देशनालय, ५ क्षेत्रिय तालिम केन्द्र, ५ क्षेत्रिय मेडिकल स्टोर, ५० जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, २५ जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय, स्वास्थ्य क्षेत्रमा कार्यरत छन्। त्यस्तै ६ केन्द्रीय अस्पताल, ३ क्षेत्रिय अस्पताल, ३ उपक्षेत्रिय अस्पताल, १० अञ्चल अस्पताल, ५२ जिल्ला अस्पताल, ३२ जिल्ला स्तरीय अस्पताल, १९८ जनस्वास्थ्य केन्द्र, ३ हजार ८०५ स्वास्थ्य चौकी, २३५ उपस्वास्थ्य चौकी र १ हजार ७२३ निजी स्वास्थ्य संस्थाले स्वास्थ्य उपचार सेवा प्रवाह गरिरहेका छन्।

स्वास्थ्य मन्त्रालयको वार्षिक प्रतिवेदन अनुसार २०७२/७३ मा ६३ लाख ५० हजार र २०७३/७४ को प्रथम ८ महिनामा ३९ लाख ८१ हजार ले सरकारी स्वास्थ्य संस्थाबाट स्वास्थ्य उपचार सुविधा लिएका छन्।

नेपालमा सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा कार्यक्रम (संचालन) नियमावली, २०७२ जारी भई २०७२/०७३ देखि स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रम कैलाली, बागलुङ्ग र इलामबाट शुरु गरिएको थियो। २०७२/७३ मा २ हजार ६ सय घर परिवारका १२ हजार ६ सय सदस्य सहभागी गराई रु.२० लाख ९० हजार योगदान रकम सङ्कलन भएको थियो। २०७३ असार मसान्तसम्म ३०१ ले साना तथा ठूला प्रकृतिका स्वास्थ्य उपचार लिएकोमा त्यस बापत स्वास्थ्य संस्थाहरूलाई रु.२ लाख ३ हजार भुक्तानी भएको छ। २०७३/७४ को अन्त्य सम्ममा १५ जिल्लामा कार्यक्रम विस्तार भईसकेको छ जसबाट जम्मा रु.६ करोड ३४ लाख ८१ हजार योगदान रकम सङ्कलन भएको छ। २०७४ असार मसान्तसम्ममा स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रमका २ लाख २८ हजार सदस्यमध्येका २२ हजार सेवाग्राहीहरूले साना तथा ठूला प्रकृतिका स्वास्थ्य उपचार सेवा लिएका छन्। त्यस बापत स्वास्थ्य संस्थाहरूले रु.१ करोड ८४ लाख ५६ हजार भुक्तानी पाएका छन्। स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रमलाई २०७४/०७५ मा थप २४ जिल्लामा विस्तार गरी ३९ जिल्लामा पुऱ्याउने योजना रहेको छ।

मानव विकास प्रतिवेदन, २०१६ अनुसार स्वास्थ्य सचकाङ्कहरूको परिणामको आधारमा नेपाल, १८८ देशमध्ये १४४ औं स्थानमा रहेको छ। पहिलो स्थानमा रहेको नर्वेले स्वास्थ्य क्षेत्रको लागी कुल गार्हस्थ उत्पादनको ८.३ प्रतिशत खर्च गर्दछ भने नेपालले २.३ प्रतिशत मात्र खर्च गर्दछ। कुल गार्हस्थ उत्पादनको सबैभन्दा थोरै अंश (०.८ प्रतिशत) खर्च गर्ने बंगलादेश १३९ औं स्थानमा रहेको छ। नर्वेको शिशु मृत्युदर (प्रति एक हजार जिवित जन्म) २ र पाँच वर्ष मुनीका बालबालिकाको मृत्युदर (प्रति एक हजार जिवित जन्म) २.६ रहेको छ भने नेपालको शिशु मृत्युदर (प्रति एक हजार जिवित जन्म) २९.४ र पाँच वर्ष मुनीका बालबालिकाको मृत्युदर (प्रति एक हजार जिवित जन्म) ३५.८ रहेको छ। त्यस्तै नर्वेमा प्रति एक हजार जनताको लागी ४२.८ डाक्टरको व्यवस्था छ भने नेपालमा डाक्टर र जनसंख्याको अनुपात २:१ मात्र रहेको छ। सूचीको अन्तिममा पर्ने देश केन्द्रीय अफ्रिकन रिपब्लिकको ०.५ मात्र रहेको छ। त्यस्तै नर्वेमा मलेरिया र क्षयरोगबाट कुनै व्यक्तिले ज्यान गुमाउँदैनन् भने नेपालमा प्रति एक हजार जनसंख्यामा २ जना मलेरिया र १७ जनाको मृत्यु क्षयरोगको कारण भईरहेको छ।

राष्ट्रिय योजना आयोगको दिगो विकास लक्ष्यको आधार प्रतिवेदन, २०१७ र नेपाल जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्भेक्षण, २०१६ को प्रतिवेदन अनुसार नेपालको स्वास्थ्य क्षेत्रको प्रगति सन्तोषजनक रहेको छ। तर पनि संविधानको भावना अनुरूप सबै क्षेत्र, तह, वर्ग तथा समुदायका नागरिकहरूलाई स्वास्थ्य सेवामा

प्रमुख कार्यसम्पादन सुचकहरू (KPI)

- सम्पूर्ण जनतालाई निशुल्क आधारभुत स्वास्थ्य सेवा,
- तोकिएको निशुल्क औषधी खरिद तथा वितरण
- स्वास्थ्य संस्थाको लागी स्वास्थ्य उपकरणहरूको खरिद, वितरण तथा सञ्चालन
- स्वास्थ्य क्षेत्रमा कार्यरत मानव संसाधनको व्यवस्थापन (पदस्थापन, सरुवा, क्षमता विकास)

सर्वसुलभ पहुँच पुऱ्याउनु, जलवायु परिवर्तन, बढ्दो खाद्य असुरक्षा, प्राकृतिक विपदले मानवीय स्वास्थ्यमा पार्ने नकारात्मक असरलाई कम गर्नु, समय समयमा देखा पर्ने महामारीको व्यवस्थापन गर्नु, खुला सिमानाको कारण फैलन सक्ने रोगहरु नियन्त्रण गर्नु, क्यान्सर, उच्च रक्तचाप, मधुमेह, मृगौला, कलेजो, फोक्सोका रोगहरु, मानसिक रोग, दन्त रोग लगायत नसर्ने रोगको प्रकोपलाई नियन्त्रण गर्नु गुणस्तरीय औषधीमा जनताको पहुँच पुऱ्याउनु लगायतका चुनौतीहरु विद्यमान रहेकोले दीगो विकासका लक्ष्यहरु हाँसिल गर्न हाल देखिनै आधारहरु तयार गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ ।

२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** – स्वास्थ्य क्षेत्र सरकारको प्राथमिकताको क्षेत्रमा परेको छ । सरकारले कुल बजेटको औषत ५ प्रतिशत स्वास्थ्य क्षेत्रको लागी विनियोजन गरेको छ । दातृ निकायहरुको पनि सहयोग रहेको र दातृ निकायहरुले सहयोग रकमको उपादेयताका बारेमा चासो राख्ने गरेको, स्वास्थ्य क्षेत्र आम सरोकारको क्षेत्र रहेको, जनशक्ति, उपकरण, औषधी तथा समग्र सेवा प्रवाहको बारेमा पटक पटक विभिन्न सञ्चार माध्यमहरुमा गुनासो टिकाटिप्पणीहरु आउने गरेको र सबैधानिक, कानुनी, नीतिगत व्यवस्थाहरु तथा नेपालले अन्तराष्ट्रिय मञ्चहरुमा व्यक्त गरेका प्रतिवद्धताहरु कार्यान्वयन गर्न सुधारको क्षेत्रहरु धेरै भएकोले ती क्षेत्रहरु पहिचान गरी सुझाव दिने उद्देश्यले नेपालमा स्वास्थ्य सेवा प्रवाह विषय छनौट गरिएको हो ।
३. **सबैधानिक व्यवस्था** – नेपालको संविधानले स्वास्थ्यलाई जनताको मौलिक हकको रुपमा स्वीकार गरेको छ । संविधानको धारा ३५(१) मा प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुने र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित नगरिने, धारा ३५(२) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक हुने, धारा ३५(३) मा प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक हुने, धारा ३५(४) मा प्रत्येक नागरिकलाई कानून बमोजिम खाद्य सम्पभुताको हक हुने उल्लेख छ । साथै धारा ५१(ज) ५ मा नागरिकलाई स्वस्थ बनाउन राज्यले जनस्वास्थ्यको क्षेत्रमा आवश्यक लगानी अभिवृद्धि गर्दै जाने, धारा ५१(ज) ६ मा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको सहज, सुलभ र समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने, धारा ५१(ज) १५ मा नागरिकको स्वास्थ्य बीमा सुनिश्चित गर्दै स्वास्थ्य उपचारमा पहुँचको व्यवस्था मिलाउने नीति लिईने उल्लेख छ ।
४. **नीतिगत व्यवस्था** – स्वास्थ्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित नीतिहरु निम्नानुसार छन् :
 - राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७१
 - नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति (२०७२-२०७७)
 - चौधौँ आवधिक योजना, (२०७३।७४- २०७५।७६)
 - स्वास्थ्य मन्त्रालयको २६ बुँदे प्रतिवद्धता पत्र
५. **कानुनी व्यवस्था** – स्वास्थ्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित कानूनहरु निम्नानुसार छन् :
 - आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०६४
 - सार्वजनिक खरीद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४
 - स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ तथा नियमावली, २०५५
६. **संरचनागत व्यवस्था** – नेपालमा स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको लागी निम्नानुसारको संरचनागत व्यवस्था गरिएको छ :

● स्वास्थ्य मन्त्रालय	● प्रतिष्ठान तथा केन्द्र १२	● क्षेत्रीय क्षयरोग केन्द्र १
● विभाग -३	● केन्द्रीय स्तरको अस्पताल ८	● जिल्ला अस्पताल ५२,
● क्षेत्रीय अस्पताल ३	● सामुदायिक प्रकृतिका अस्पताल ८	● जिल्ला स्तरीय अस्पताल ३२,
● उपक्षेत्रीय अस्पताल ३	● छुट्टै ऐन नियमद्वारा स्थापित संस्था १३,	● जनस्वास्थ्य केन्द्र १९८
● क्षेत्रीय मेडिकल स्टोर ५	● जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय ५०,	● स्वास्थ्य चौकी ३८०५
● क्षेत्रीय तालिम केन्द्र ६	● जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय २५,	● उपस्वास्थ्य चौकी २३५
● अञ्चल अस्पताल १०		
७. **लक्ष्य** – आधारभूत मानव अधिकारको रुपमा सबै नागरिकको अधिकार सुनिश्चित गर्न गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच वृद्धि गरी न्याय संगत एवं जवाफदेही स्वास्थ्य प्रणालीको माध्यमबाट स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउदै दीगो विकास लक्ष्यलाई सफलभूत गराउने ।
८. **उद्देश्य** – वि.स. २०८७ सम्ममा स्वास्थ्य सम्बन्धी दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न निम्नानुसार उद्देश्य राखिएको छ :

- संविधान प्रदत्त सबै स्वास्थ्य सम्बन्धी मौलिक अधिकार नागरिकले उपभोग गर्न पाउने व्यवस्थाको सुनिश्चित गरिने,
- संघीय संरचना अनुरूप केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहमा प्रत्येक नागरिकले सहज रूपले गुणस्तरीय सेवा प्राप्त गर्न सक्ने गरि आवश्यक औषधि, उपकरण, प्रविधि र दक्ष स्वास्थ्यकर्मीहरु सहितको प्रभावकारी र जवाफदेहीपूर्ण स्वास्थ्य सेवा प्रणालीको स्थापना गर्ने,
- दुर्गम क्षेत्र र चुनौतिपूर्ण भूभागहरुमा चिकित्सक, नर्स र स्वास्थ्यकर्मीहरुको उपस्थिति र उत्साहजनक क्रियाशीलता सुनिश्चित गर्न तथा स्वास्थ्य सेवालार्ई गुणस्तरीय बनाउन विशेष आर्थिक प्रोत्साहन, उच्च शिक्षाको अवसर र वृत्ति विकास, तथा टेलिमेडिसिन सेवा उपलब्ध गराउने,
- नेपालको मौलिक चिकित्सा पद्धति आयुर्वेद तथा अन्य वैकल्पिक चिकित्सा पद्धति को संवर्धन र विकास गर्दै स्वास्थ्य सेवामा समन्वय गर्ने,
- स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा जनसहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने, समुदायको उत्पादनमुलक कार्य मार्फत स्वास्थ्य सेवाको वित्तीय व्यवस्थापनमा आत्मनिर्भर हुँदै जाने,
- नीजि तथा सहकारी क्षेत्रको लगानीमा वृद्धि गरी समग्र विकासमा योगदान पुऱ्याउने ।

खण्ड-२ : लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र, पद्धति र सीमा

९. **उद्देश्य** – नेपालका सरकारी स्वास्थ्य संस्थाहरुले प्रवाह गर्ने स्वास्थ्य सेवाको स्थिति सम्बन्धमा मितव्ययिता तथा कार्यदक्षता पक्षको मुल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।
१०. **क्षेत्र** – मुख्य रूपमा निम्न संस्थाहरुले २०७२/७२ र २०७३/७४ मा स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्न सम्पादन गर्ने विभिन्न क्रियाकलापहरुलाई लेखापरीक्षणको कार्यक्षेत्रमा समेटिएको छ । साथै विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरुले प्रकाशन गरेको प्रतिवेदनहरु समेतलाई आधार लिईएको छ ।
- स्वास्थ्य मन्त्रालय
 - स्वास्थ्य सेवा विभाग
 - शहीद गंगालाल राष्ट्रिय हृदय रोग केन्द्र, बाँसबारी
 - त्रि.वि. शिक्षण अस्पताल, महाराजगंज,
 - वि.पी कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, धरान
 - भेरी अञ्चल अस्पताल, नेपालगञ्ज,
 - क्षेत्रीय मेडिकल स्टोर, नेपालगञ्ज,
 - लुम्बिनी अञ्चल अस्पताल, बुटवल
 - क्षेत्रीय मेडिकल स्टोर, बुटवल
 - भरतपुर अस्पताल, चितवन
११. **पद्धति** – लेखापरीक्षणका क्रममा नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था, कार्य संचालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण गर्ने तथा कार्यक्रमसँग सम्बन्धित सूचना एवं जानकारी संकलन गरिनुका साथै अभिलेख तथा कागजातको परीक्षण एवं विश्लेषण गरिएको छ । तात्त्विक महत्वका विषयहरुमा थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिनुका साथै सम्बन्धित पदाधिकारी तथा सरोकारवालासँग छलफल/अन्तरक्रिया/अन्तरवार्ता र स्थलगत अवलोकनमार्फत् आवश्यक जानकारी लिइएको छ । लेखापरीक्षणको उल्लेखित उद्देश्यहरु प्राप्त गर्न प्रक्रियामूलक एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ ।
१२. **सीमा** – द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त सूचना तथा विवरणको आधारमा विश्लेषण गरिएको, नमूना छनौटको आधारमा लेखापरीक्षण गरिएको, स्रोत साधन तथा समयको अपर्याप्तताको कारण विस्तृत रूपमा अध्ययन गर्न नसकिएको, लेखापरीक्षकमा रहेको सिमित ज्ञान र क्षमता जस्ता कुराहरु लेखापरीक्षणको सिमाका रूपमा रहेका छन् ।

खण्ड-३ : लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** - आधारभूत स्वास्थ्य सेवालाई संविधानमा मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको, स्वास्थ्य क्षेत्रका विभिन्न सुचकाङ्कहरूमा सुधार भईरहेको, विभिन्न दातृ निकायहरूबाट स्वास्थ्य क्षेत्रको लागि निरन्तर रूपमा सहयोग प्राप्त भई रहेको, स्वास्थ्य वीमा कार्यक्रम लागू गरिएको, स्वास्थ्य संस्थाको तह अनुसार ७० औषधि निःशुल्क वितरण हुने गरेको, सामाजिक सेवा इकाई स्थापना गरिएको, शहीद गंगालाल राष्ट्रिय हृदय रोग केन्द्रबाट ७५ वर्ष माथिका र १५ वर्ष मुनिका विरामीलाई निःशुल्क उपचार गर्ने गरिएको, भौतिक संरचनाहरू निर्माण भईरहेको, स्वास्थ्य उपचारमा आधुनिक प्रविधि तथा उपकरणहरूको प्रयोग बढ्दै गएको जस्ता सकारात्मक पक्षहरू रहेका छन् ।
- **सुधारका क्षेत्रहरू** - नेपालमा स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यले स्वास्थ्य मन्त्रालय, स्वास्थ्य सेवा विभाग, भेरी अञ्चल अस्पताल, लुम्बिनी अञ्चल अस्पताल, भरतपुर अस्पताल, वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, त्रि.वि. शिक्षण अस्पताल, शहीद गंगालाल हृदय केन्द्रको कार्यमूलक लेखापरीक्षणबाट देखिएका प्रमुख व्यहोरा देहाय बमोजिम छन्:

(क) नेपालको स्वास्थ्य स्थिति

१३. **लक्ष्य तथा प्रगति** - राष्ट्रिय योजना आयोगको तेह्रौं तथा चौधौं योजनामा स्वास्थ्य तथा पोषणको क्षेत्रका सूचकहरूमा हाँसिल गर्नुपर्ने लक्ष्य निर्धारण गरेकोमा निम्नानुसार पाईयो ।

सि. नं.	नतिजा सूचकहरू	इकाई	२०७२/७३		२०७३/७४	
			लक्ष्य	प्रगति	लक्ष्य	प्रगति
१.	अपेक्षित आयु	वर्ष	७१	७१	७१	७१
२.	मातृमृत्यु दर (प्रति लाख जीवित जन्म)	जना	१३२	२५८	१५१	२५४
३.	नबजात शिशु मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्म)	जना	१६	३८	३८	३९
४.	५ वर्षको मुनिको बालमृत्यु दर (प्रति लाख जीवित जन्म)	जना	३८	२३	२३	२१
५.	कुल प्रजनन दर	जना	२.४	२.३	२.३	२.३
६.	क्षयरोगको अनुमानित संख्याको आधारमा रोग निदान भएको	प्रतिशत	८५	८२	८५	९२*
७.	पहिचान भएको क्षयरोगी मध्ये उपचारको सफलता	प्रतिशत	९०	९०	९०	९१*
८.	परिवार नियोजनको आधुनिक साधन प्रयोग दर	प्रतिशत	६७	४७.१	४९	४४*
९.	स्वास्थ्य संस्थामा प्रसूती सेवाको उपभोग	प्रतिशत	\$	५५.२	६०	५४.६*
१०.	स्वास्थ्यकर्मीद्वारा प्रसूती सेवा प्राप्त गर्ने	प्रतिशत	\$	५५.६	६०	५७.१*
११.	चौथो पटक सम्म गर्भवती जाँच गर्ने महिला	प्रतिशत	\$	५४	५७	५२.८*
१२.	भिटामीन ए प्राप्त गर्ने गर्भवती महिला	प्रतिशत	\$	५३	६०	७२.२*
१३.	दादुरा खोप प्राप्त गर्ने बालबालिका	प्रतिशत	\$	९३	९०+	८४ *

श्रोत : HMIS, DoHS*, Annual Report (MoH), Information Not available \$, Nepal demographic Survey, 2016

केही सूचकहरूमा लक्ष्य अनुसार प्रगति नभएकोले स्वास्थ्य सेवाको प्रभावकारिता बढाउन लक्ष्य प्राप्तीमा ध्यान दिनुपर्दछ ।

१४. **आधारभूत स्वास्थ्य सेवा** - नेपालको संविधानले स्वास्थ्यलाई मौलिक हकको रूपमा अङ्गीकार गर्दै प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हकको व्यवस्था गरेको छ । राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७१ को ७(१.१)मा आधारभूत स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धि कानून बनाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराइने उल्लेख छ । नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउँदै आएको निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा र निःशुल्क औषधीहरू नेपाल सरकारको स्वास्थ्य सेवा विभाग अन्तर्गतका जिल्ला अस्पताल, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र तथा स्वास्थ्य चौकीबाट मात्र उपलब्ध भइरहेको छ । कानूनको अभावमा आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको स्पष्ट व्याख्या नहुँदा नागरिकले प्राप्त गर्नुपर्ने आधारभूत स्वास्थ्य सेवा प्रभावकारी रूपमा भएको छ भन्न

समस्या

- आधारभूत स्वास्थ्यको प्याकेज स्पष्ट नहुनु
- सबै अस्पतालहरूबाट निःशुल्क औषधी वितरण नहुनु
- विशिष्टीकृत स्वास्थ्य सेवा केन्द्रीकृत हुनु
- स्वास्थ्यकर्मीको दरबन्दी अनुसार पदपूर्ति नहुनु

सकिने अवस्था देखिंदैन । आधारभूत स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी कानून बनाएर नागरिकलाई गुणस्तरीय एवं आधारभूत स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्नुपर्दछ ।

१५. **एम्बुलेन्स सेवा** – स्वास्थ्य सेवा नीति, २०७१ को ७ (१.१७) मा देशभर एउटै संकेत नम्बरमा सम्पर्क राखी एम्बुलेन्स सेवा उपलब्ध हुने र एम्बुलेन्स सेवामा अत्यावश्यक औषधी, अक्सिजन र दक्ष स्वास्थ्यकर्मी सहितको सेवा उपलब्ध गराउने व्यवस्था सुनिश्चित गरिने उल्लेख छ । सङ्कटमा परेकालाई तत्काल उद्धार गरी स्वास्थ्योपचार सेवा उपलब्ध गराउन निश्चित आधार बनाई हवाई एम्बुलेन्स सेवा समेत सञ्चालनमा ल्याइने उल्लेख छ । स्वास्थ्य नीतिमा भएको उक्त व्यवस्थाको हालसम्म कार्यान्वयन भएको देखिएन । स्वास्थ्य सेवालाई प्रभावकारी बनाउन अत्यावश्यक एम्बुलेन्स सेवालाई नीतिमा मात्र सिमित नराखी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ ।

१६. **विशिष्ट सेवा** – राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७१ को ७ (१.६) मा अति विशिष्ट र अन्तराष्ट्रिय स्तरको सेवा दिने क्षेत्रहरूको यकिन गरी त्यस्ता क्षेत्रहरूको यथोचित विकास गरी नेपालमा क्रमशः क्षेत्रगत स्वास्थ्य, पर्यटन र स्वास्थ्य विज्ञान अध्ययन केन्द्रका रूपमा विकसित गर्दै लगिने उल्लेख छ । विशिष्टीकृत सेवाको लागि विरामीहरू विदेश जानुपर्ने बाध्यता रहेको र विशिष्ट व्यक्तिहरू विदेशमा उपचार गर्न नेपाल सरकारको औषधी उपचार खर्चमा प्रत्येक वर्ष विदेश गइरहेको देखिन्छ । अति विशिष्ट र अन्तराष्ट्रिय स्तरको स्वास्थ्य सेवा प्रदान हुन सकेमा सबै नागरिकहरूले स्वदेशमा गुणस्तरीय एवं सहज रूपमा स्वास्थ्य सेवा प्राप्त भई विदेश जानुपर्ने बाध्यताको अन्त्य हुनुको साथै नेपाल सरकारले व्यहोर्नु परेको विशिष्ट व्यक्तिहरूको उपचार खर्च रकम समेत बचत हुने हुँदा अन्तराष्ट्रिय स्तरको सेवा दिने क्षेत्रहरूको पहिचान गरी विकास गरिनुपर्दछ ।

१७. **सेवा विस्तार** – राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७२ को ७ (१.१३) मा मूलकका सबै क्षेत्रका बासिन्दाले सहजताका साथ सेवा पाउन सक्ने गरी विशिष्ट सेवा र अतिविशिष्ट सेवा प्रदायक संस्थाहरूको स्थापना र विस्तार गरिने उल्लेख छ । त्रि.वि.शिक्षण अस्पताल, महाराजगंजमा विरामीले अपरेशन सेवाको लागि २०७४/११/१३ मा दर्ता गरेको विरामीले उक्त सेवा २०७७ भाद्रको तेस्रो हप्तामा मात्र सेवा प्राप्त हुने देखिन्छ । एउटा विरामीले करिब ३ वर्ष पछि मात्र सेवा प्राप्त हुने देखिँदा स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्न लामो समय पर्खनु पर्ने बाध्यता भएकोले समयमा सहजताका साथ गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्नको लागि विशिष्ट तथा अति विशिष्ट सेवा प्रदायक संस्थाहरूको सबै क्षेत्रमा विस्तार गरी मूलकका सबै क्षेत्रका बासिन्दाले सहजरूपमा स्वास्थ्य सेवा पाउने वातावरण सृजना गर्नुपर्दछ ।

१८. **स्वास्थ्य बीमा** – राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७१ को १४.५ मा सर्वसुलभ स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको सुनिश्चितताको लागि कानून तथा कार्यान्वयन निर्देशिका बनाई राष्ट्रव्यापी बीमा योजना लागू गरिने उल्लेख छ । बीमितले स्वास्थ्य उपचारको सेवा लिनुपर्दा आफैले रोजेको (प्रथम स्वास्थ्य संस्था) प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र वा अस्पतालबाट लिनुपर्ने व्यवस्था छ । प्रथम स्वास्थ्य संस्थामा उपचार संभव नभएमा वा चिकित्सकले आवश्यक ठानेमा माथिल्लो तहको सूचिकृत आस्पताल वा विशिष्टकृत अस्पतालबाट सेवा लिन प्रथम स्वास्थ्य संस्थाबाट प्रेषण पूर्जा सहित प्रेषण भई जानुपर्ने व्यवस्था छ । विविध कारणले बीमित राज्यको विभिन्न स्थानमा रहेको अवस्थामा सूचिकृत अन्य अस्पतालबाट सेवा लिन नसक्ने र सुचिकृत विशिष्टीकृत अस्पतालहरूबाट बीमितले सोभै सेवा लिन नपाई प्रेषण भई जानुपर्ने भएकोले विरामीले सर्वसुलभ एवं गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था रहँदैन । बीमितले स्वास्थ्य विमा बोर्डसंग सम्भौता भएका जुनसुकै सेवा प्रदायक संस्थाबाट सेवा लिन पाउने व्यवस्था गरी स्वास्थ्य सेवा सहज एवं प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ ।

सुझाउ :

- आधारभूत स्वास्थ्यको प्याकेज स्पष्ट बारे कानून ल्याई स्पष्ट गर्ने
- सबै अस्पतालहरूबाट निशुल्क औषधी वितरणको व्यवस्था गर्ने
- विशिष्टीकृत स्वास्थ्य सेवा स्थानीय तह सम्म विस्तार गर्ने
- स्वास्थ्यकर्मीको दरबन्दी अनुसार पदपूर्ति गर्ने

यस सम्बन्धमा छलफल गर्दा सबै जनताले विशेषज्ञबाट सेवा लिन खोज्ने र विशेषज्ञ भएको अस्पतालमा मात्र कार्यबोझ बढी पर्ने भएकोले यो व्यवस्था लागू गरिएको मन्त्रालयको भनाई रहेको छ ।

(ख) भौतिक संरचना र मेडिकल उपकरण

१९. **प्रयोगहीन जग्गा भवन तथा उपकरण** : आर्थिक कार्यविधि नियमावली तथा अस्पतालको नियमावली अनुसार अस्पतालमा रहेको जिन्सी मालसामानहरूको लगत खडा गरी मालसामानको हानी नोक्सानी नहुने गरी संरक्षण र संभार गरी चालु अवस्थामा राख्नुपर्ने व्यवस्था छ । अस्पतालको सम्बन्धित विभागमा रहेका मेडिकल उपकरणहरूको स्पष्ट देखिने लगत नरहेको, सम्बन्धित उपकरणहरू चालु अवस्थामा रहेको

वा नरहेको, खरिद एवं जडान मिति, मर्मत संभारको कार्यतालिका लगायतको अभिलेख राख्ने गरेको छैन । अस्पतालमा निम्न मेडिकल उपकरणहरु प्रयोगहीन अवस्थामा रहेकोले अस्पतालबाट प्रवाह हुने स्वास्थ्य सेवाको गुणस्तर र प्रभावकारितामा असर परेको छ ।

१९.१. वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, धरानको दन्त चिकित्सालयमा रहेको कम्प्युटर प्रविधिबाट कृत्रिम दाँत बनाउन प्रयोग हुने रु.९४ लाख २ हजार लागतको क्याड क्याम मेसिन सन् २०१२/६/१३ मा दाखिला भएकोमा दन्त प्राविधिक नभएको कारण विगत २ वर्ष भन्दा बढी अवधिदेखि सञ्चालनमा छैन । परिणामत सेवाग्राहीको लागत तथा समय बढी लाग्ने गरेको छ ।

समस्या :

- स्वास्थ्य उपकरणहरु प्रयोगहीन रहनु
- खरिद भएको लामो समयसम्म पनि जडान नहुनु
- उपकरणहरु पुरानो प्रविधिको हुनु
- पुरानो उपकरणहरु प्रतिस्थापन नहुनु
- लामो समय सम्म जिन्सी निरीक्षण नहुनु
- कमजोर अभिलेख व्यवस्थापन
- समयमा खरिद प्रकृया नटुङ्ग्याउनु
- नियमित मर्मत संभार नहुनु
- तालिम प्राप्त प्राविधिक कर्मचारी नहुनु

१९.२. रु.१३ लाख ३६ हजारमा २०७०/१२/७ मा खरिद भई वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको दन्त चिकित्सालयको कन्जरभेटिभ डेन्टिस्ट्री डिपार्टमेन्टमा जडान भएको दाँतको एक्स-रे गर्न प्रयोग हुने डिजिटल प्रविधिको आर.भि.जी. मेसिन र यसका एक्सेसरीजहरुलाई डिजिटल प्रविधि अनुसार प्रयोग गरिएको छैन । एक्स रे फिल्म प्रयोग गरेर छुट्टै विकास गर्नुपर्ने अवस्था छ भने कम्प्युटर र फोटो प्रिन्टर जडान भएको मितिदेखि नै प्रयोगविहीन अवस्थामा रहेको छ । नयाँ प्रविधिको मेसिन पुरानै तरिकाबाट प्रयोग गर्दा यसमा भएको लगानी खेर जानुको साथै सेवा प्रवाहमा बढि समय र लागत लाग्ने देखिन्छ ।

१९.३. वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको रेडियोलोजी डिपार्टमेन्टमा रहेको एक्स-रे (डि.१ ३०० एम.ए.) मेसिन विगत ६ महिनादेखि प्रयोगमा छैन । मेसिनको कन्ट्रोल प्यानल र मेसिन दुवै बिग्रिएकोमा मर्मत नभएकोले सञ्चालनमा नभएको हो । भएको मेसिन प्रयोग नहुँदा यसमा भएको लगानीको प्रतिफल प्राप्त नहुने तथा सेवा प्रवाहमा असरपर्ने देखिन्छ । नियमितरूपमा मर्मत संभार गरी मेसिन सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

१९.४. वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानमा २०६७/६/२० मा रु. २८ लाख २२ हजारमा खरिद भई जडान भएको फिलिप्स एच.डी.७ अल्ट्रासाउण्ड मेशीन विगत ६ महिना देखि सञ्चालनमा छैन । नियमित मर्मत नभएको कारण मेसिन चालु अवस्थामा नरहेकोले मर्मत गरी सञ्चालनमा ल्याउनुपर्दछ ।

१९.५. वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको डाईलाईशिस सेवा विभागमा रहेको १० डाईलाईशिस मेसिन मध्ये ४ मेसिन सञ्चालनमा छैन । विभागमा ८ शैया भएकोमा मेसिन अभावको कारण २ शैया सञ्चालनमा छैन । सेवा सञ्चालनको लागी शैयाको तुलनामा ३० देखि ४० प्रतिशत मेसिन व्याकअपमा राख्नु पर्ने भएकोले जम्मा १२ ओटा मेशीन आवश्यक पर्नेमा ६ ओटा मात्र सञ्चालनमा छ । शैया भएर पनि मेसिन अभावको कारण २ शैयामा सेवा सञ्चालन हुन सकेको छैन । भएको मेशीन मर्मत संभार गरी तथा नयाँ मेशीन थप गरी सेवा सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

प्रयोगहीन अवस्थामा रहेको Automated DNA Sequencer

१९.६. स्वास्थ्य सेवा विभागबाट २०७१/२/६ मा रु.२ करोड ४२ लाख ८५ हजारको अटोमेटेड डि.एन.ए. सिक्वाईन्सर वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानलाई हस्तान्तरण भएकोमा उक्त उपकरण हाल सम्म प्रतिष्ठानमा प्रयोग विहिन अवस्थामा रहेको छ । उक्त उपकरण सञ्चालनको बारेमा प्राविधिक ज्ञान नभएको कारणले प्रयोग विहिन अवस्थामा रहेको प्रतिष्ठानको भनाई रहेको छ । विभागले उपकरण प्रयोगको लागी आवश्यक पूर्वाधार तयार नगरी हस्तान्तरण गरेकोले उपकरणमा गरिएको लगानीको प्रतिफल प्राप्त भएको छैन ।

१९.७. वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानमा सन् २००६ मा जडान भएको एम. आर. आई मेशीनको ६ क्वाइल मध्ये ४ सञ्चालनमा छैन । क्वाइलबाट दैनिक औसत ५ ओटा एम.आर.आई हुने गरेकोमा सञ्चालनमा नहुँदा प्रतिष्ठानले प्रति पटक रु. ७ हजार को दरले प्रति दिन रु. ३५ हजार आम्दानी गुमाई

रहेको छ भने सेवाग्राही सेवा पाउन बाट बञ्चित भएका छन् । हालको मेसिन पुरानो प्रविधि तथा कम क्षमता (०.३५ टेस्ला) को भएकोले एम आर युरोग्राफी, एम.आर. सी.पी., एम.आर. एन्जीयोग्राफी, एम.आर. स्पेक्टोग्राफी, डि.डब्लु.आई, फङ्गसनल एम.आर.आई लगायतका विशेष परीक्षण हुँदैन । मेशीन पुरानो भएको र नियमित मर्मतको अभावको कारण मेशीन पूर्ण रूपमा चालु अवस्थामा छैन । आवश्यकता अनुसार नयाँ प्रविधिको मेसिन जडान गरी विशेष प्रकारको परीक्षण सेवा सञ्चालनमा ल्याउनु पर्दछ ।

१९.८. धरान उपमहानगरपालिका वडा नम्बर ४ स्थित छाता चोकमा वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको नाममा रहेको ८,३५९.७० वर्गमिटर जग्गा र उक्त जग्गामा रहेको ३ भवनहरू प्रयोग विहिन अवस्थामा छन् । उक्त भवन प्रयोगकर्ताको प्रतिष्ठानसँग अभिलेख छैन भने जग्गा नीजी सवारी साधनहरू

पार्किङ गरिरहेको तथा नीजी छाप्रो हालेर बसोवास गरिरहेको देखिन्छ । हाल सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठानको भवनहरू विरामीको चाप बढे सँगै अपर्याप्त हुँदै आएको देखिन्छ भने अर्को तिर प्रतिष्ठानकै नाममा रहेको जग्गा तथा भवन

प्रतिष्ठानको जग्गामा नीजी सवारी साधनहरू पार्किङ गरिएको

प्रयोग विहिन अवस्थामा रहेको प्रतिष्ठानको भवन

प्रयोगविहिन अवस्थामा रहेको छ । प्रतिष्ठानले आफ्नो जग्गा तथा भवन उपयोगको लागी पर्याप्त ध्यान दिन नसकेको कारण जग्गा तथा भवन उपयोहीन भएको देखिन्छ । आफ्नो स्वामित्वमा भएको जग्गा तथा भवनलाई विरामीको बढ्दो चाप अनुसार सेवा विस्तार गर्न उपयोगमा ल्याउनु गर्नुपर्दछ ।

१९.९. लुम्बिनी अञ्चल अस्पतालमा जम्मा ६ एक्स-रे मेसिन रहेकोमा ३ सञ्चालनमा छैनन् । जसमध्ये एक विद्युतको क्षमता कम भएर, एक विगत करिब २ वर्ष अघि र एक विगत ८ वर्ष अघिदेखि विग्रिएकोमा मर्मत नगरेको कारण सञ्चालनमा छैन । २०७४ असारमा रु. २७ लाख ९७ हजारमा खरिद गरिएको एक्स-रे मेसिन ५०० एम.ए. (हाई फ्रिक्वाइन्सी) हाल सम्म प्रयोगमा आएको

प्रयोगमा आउन नसकेको एक्सरे मेसिन

छैन । मेसिन सञ्चालनको लागि ४४० भोल्ट भन्दा माथीको विजुली आपूर्ति हुनुपर्नेमा सो नभएको कारण मेसिन प्रयोग विहिन अवस्थामा रहेको छ । अस्पतालमा बायोमेडिकल इन्जिनियर नभएको र विभागको इन्जिनियरले अस्पतालमा विजुलीको आपूर्तिलाई ख्याल नगरी स्पेशिफिकेशन बनाएको

भवनको सिलिङको अवस्था

पानी चुहिएर मक्केको हलको पर्खाल

कारण हालको विद्युत आपूर्तिले धान्न नसकेको मेसिन आपूर्ति भएको अस्पतालको भनाई रहेको छ । अस्पतालमा प्राप्त मेसिन प्रयोग विहिन अवस्थामा रहँदा सेवा प्रवाहमा असर परेको छ

प्रयोगहीन अवस्थामा रहेका फर्निचरहरू

भने यसमा गरिएको लगानी पनि उपलब्धि विहिन हुन सक्ने देखिन्छ । मेसिनको वारेन्टी अवधि सन् २०१९।८।१७ सम्म रहेकोमा लेखापरीक्षण अवधि सम्म ७ महिना वितिसकेको छ । मेसिन सञ्चालनको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाई प्रयोगमा ल्याउनु पर्दछ ।

१९.१०. एक कन्स्ट्रक्सन कम्पनी सँग २०६८।२।२३मा रु. १८ करोड २० लाख ९० हजारमा सम्भौता भई वि.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानमा नयाँ एकेडेमिक भवन निर्माण भएको थियो । निर्माण व्यवसायीबाट २०७० मा निर्माण सम्पन्न गरी २०७०।९।११ मा हस्तान्तरण भई २०७०।११।२७ मा उद्घाटन भएको उक्त भवन हालसम्म प्रयोग विहिन अवस्थामा रहेको छ । निर्माण व्यवसायीलाई भवन बापत रु. १७ करोड ९८ लाख ४५ हजार र फर्निचर तथा फिक्चर जडानकोलागि रु. ३ करोड ३९ लाख ५० हजार गरी जम्मा रु. २१ करोड ३७ लाख ९६ हजार भुक्तानी भएको छ भने हाल भवन मर्मतको लागी रु. ४९ लाख ९७ हजार र विद्युतिय मर्मतको रु. १५ लाख ४४ हजार गरी जम्मा रु. ६५ लाख ४१ हजारको लागत अनुमान तयार भएको छ । भवनको निर्माण कार्य कमसल भई भवन प्रयोग गर्न सकिने अवस्थामा नरहेको कारण प्रयोग नभएको तथा मर्मतमा पुनः ठूलो रकम खर्च गर्नुपर्ने अवस्था आएको देखिन्छ । निर्माण भएको भवन प्रयोगविहीन अवस्थामा राख्दा यसमा भएको लगानी उपलब्धि विहिन भएको तथा स्वास्थ्य सेवा विस्तार हुन सकेको छैन । भवनको यथाशिघ्र मर्मत गरी स्वास्थ्य सेवा विस्तारमा उपयोग गर्नु पर्दछ ।

१९.११. भेरी अञ्चल अस्पतालमा इको कार्डीयोग्राफी मेसिन २०७३ असार महिनामा रु. ८५ लाख ४३ हजारमा खरिद गरी सञ्चालनमा ल्याईएको इको कार्डीयोग्राफी मेसिन विगत ८ महिनादेखि सञ्चालनमा छैन । आपूर्तिकर्तासँगको सम्भौतामा १ वर्षको वारेन्टी र त्यस पछि २ वर्ष सम्म निःशुल्क मर्मत गरी दिने सम्भौता रहेकोमा लामो समय सम्म मर्मत भएको छैन । आर्थिक वर्ष २०७३।७४ को अभिलेख अनुसार २५९ जनाले इको कार्डीयोग्राम परिक्षण सेवा लिएकोमा हाल सो सेवा अवरुद्ध छ । यस क्षेत्रको २४ जिल्लाको लागि सेवा प्रवाह गरिरहेकोमा हाल सेवा अवरुद्ध रहेको छ भने अस्पताल लाई प्राप्त हुने आमदानी समेत गुमिरहेको छ । इको कार्डीयोग्राफी मेसिन यथासक्य मर्मत गरी सेवा प्रवाहलाई निरन्तरता दिनु पर्दछ ।

२०. **जडान नभएको उपकरण** – निम्न उपकरणहरु खरिद भएको लामो समय सम्म पनि जडान भएको छैन ।

२०.१. वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको ओरल मेडिसिन एण्ड रेडियोलोजी डिपार्टमेन्टकोलागि डेन्टल चेयर ४ थान र डिपार्टमेन्ट अफ पिरियोडेन्टोलोजी एण्ड ओरल प्लान्टोलोजीको लागी डेन्टल चेयर ४ थान र आर.भी.जी.मेसिन एक थान खरिदको लागी २०७२।४।२१ मा बोलपत्र आह्वान गरी एम.एस. डेन्टमार्ट इन्टरनेशनल प्रा.ली. सँग २०७२।१०।०४ मा रु. ३६ लाख ९६ हजारमा सम्भौता भएको थियो । सम्भौता अनुसार एल.सी. खोलेको मितिले १२० दिन भित्र सामान आपूर्ति गर्नु पर्ने व्यवस्था भएपनि २०७३।२।९ मा रकम भुक्तानी गरेको छ । आपूर्तिकर्ताले सामान हाल सम्म जडान गरी हस्तान्तरण तथा फरफारक नगरेकोले यसमा गरिएको लगानी उपलब्धिहीन भएको छ । यथाशिघ्र डेन्टल चेयर तथा आर.भि.जे. मेसिन जडानगरी सञ्चालनमा ल्याउनु पर्दछ ।

प्रयोगहीन अवस्थामा रहेका डेन्टल चियरहरु

२०.२. वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानमा लागत अनुमान रु. १८ लाख १४ हजार भएको एक्स्टर्नल सामान खरिदको लागी २०७२।१०।२० गते बोलपत्र आह्वान भई सबै भन्दा कम रकम कबोल गर्ने बायोमेट इन्टरनेशनल प्रा.ली. सँग २०७३।२।१२ मा रु. ११ लाख ८५ हजारमा सम्भौता भएको थियो । सम्भौता अनुसार एल.सी. खोलेको १२० दिन भित्र सामान आपूर्ति गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । २०७३।३।२१ मा पुरै रकम

जडान नभएको अक्सिजन प्लन्ट

भुक्तानी गरेकोमा आवश्यक सबै सामान आपूर्ति नगरेकोले हाल सम्म जडान भएको छैन । उपकरण जडान नहुँदा यसमा गरिएको लगानी उपलब्धि विहिन भएको छ भने सेवा प्रवाहमा असर परेको छ । बाँकी सामान आपूर्ति गर्न लगाई उपकरण जडान गरी गुणस्तरीय र प्रभावकारी सेवा प्रवाह गर्न उपयोगमा ल्याउनुपर्दछ ।

२०.३. वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानमा अक्सिजन प्लान्ट खरिद तथा जडानको लागी लागत अनुमान रु. ४ करोड ९६ लाख भई २०७२/१२/३० मा बोलपत्र आह्वान भई २०७३/३/२९ मा सम्झौता रकम रु.३ करोड २४ लाख ६ हजार (प्लान्ट राख्ने भवन समेत) मा डाईग्नेचेम इन्टरनेशनलसँग सम्झौता भएको छ । सम्झौता अनुसार एल.सी.खोलेको १२० दिन भित्र सामान जडान गरी सक्नु पर्ने व्यवस्था छ । प्रतिष्ठानले आपूर्तिकर्ता कम्पनी डाईग्नेचेम इन्टरनेशनल मार्फत विभिन्न ५ उत्पादक कम्पनीलाई एल.सी.खोली सम्झौताको पुरै रकम रु.३ करोड २ लाख ९ हजार भुक्तानी गरेकोमा हाल सम्म उक्त प्लान्ट जडान भएको छैन । सम्पूर्ण रकम शुरुमै भुक्तानी गरेको कारण आपूर्तिकर्ता कम्पनीले समयमा जडान नगरेको देखिन्छ । समयमा प्लान्ट जडान नभएको कारण प्रतिष्ठानले अक्सिजन खरिदमा २०७३/७/४ मा रु.३९ लाख ४८ हजार र २०७४/७/५ (माघ सम्म) मा रु.२९ लाख ६६ हजार खर्च गरेको छ । आपूर्तिकर्ता कम्पनीलाई यथाशिघ्र प्लान्ट जडान गर्न लगाई खर्चमा मितव्ययिता र सेवामा प्रभावकारिता ल्याउनुका साथै एल.सी. फरफारक गर्नुपर्दछ ।

२०.४. **डेन्टल चेर** – नेपाल मेडिकल काउन्सिले सन् २०१२ मा तयार गरेको दन्त चिकित्सालय सञ्चालनको मापदण्डको बुँदा नं. ११.१ अनुसार नयाँ अस्पतालले पूर्णरूपमा इलेक्ट्रोनिक चेर प्रयोग गर्नुपर्ने र पुरानो अस्पतालहरूले ३ वर्षभित्र प्रतिस्थापन गरी सक्नुपर्ने उल्लेख छ । वी.पी.कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको दन्त चिकित्सालय अन्तर्गत विभिन्न विभागमा रहेको डेन्टल चेरहरूको अवस्था निम्नानुसार छ :

सि.नं.	विभाग	जम्मा चेर		चालु अवस्थाको चेर		विग्रिएको अवस्थाको चेर	
		इलेक्ट्रिक	हाइड्रोलिक	इलेक्ट्रिक	हाइड्रोलिक	इलेक्ट्रिक	हाइड्रोलिक
१.	Oral Medicine	४	११	१	७	३	४
२.	Oral Surgery	४	५	०	२	४	३
३.	Prosthodontics	१०	७	९	२	१	५
४.	Pedodontics&Preventive	११	१३	३	५	८	८
५.	Orthodontics	१३	५	६	०	७	५
६.	Community Dentistry	१	१०	०	०	१	१०
७.	Periodontics	११	८	९	५	२	३
८.	Conservative	१२	८	६	०	६	८
	Total	६६	६७	३४	२१	३२	४६
	Percentage			५१.५२	३१.३४	४८.४८	६८.६६

दन्त चिकित्सालयमा रहेको ६६ इलेक्ट्रिक चेर मध्ये ४८.४८ प्रतिशत र ६७ हाइड्रोलिक चेर मध्ये ६८.६६ प्रतिशत चेर विग्रिएको अवस्थामा छ ।

२१. **प्रि क्लिनिकल कर्न्जमेटीम ल्याव** – सन् २००१ मा जडान भएको फ्यान्टम हेड ३८ मध्ये सबै विग्रिएको अवस्थामा रहेको छ । १८ वर्ष अघि जडान भएकोमा हालसम्म मर्मत संभार तथा नयाँ प्रविधि अनुसार परिमार्जन नगरिएको प्रतिष्ठानको भनाई छ । यसरी ल्यावमा आवश्यक उपकरणहरू सञ्चालनमा नहुँदा विद्यार्थीको सिकाई प्रकृत्यामा असर पर्ने र अन्त्यमा सेवा प्रवाहमा नै असर पर्ने देखिन्छ । विद्यार्थीको सिकाईमा प्रभावकारिता ल्याई सेवा प्रवाहको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न नयाँ प्रविधि बमोजिमको उपकरण जडान गरी शिक्षण सिकाई गर्नुपर्दछ ।

२२. **उपकरणहरूको मर्मत संभार** – स्वास्थ्य संस्था स्थापना, सञ्चालन तथा स्तरोन्नती मापदण्ड सम्बन्धी निर्देशिका, २०७० को दफा १३(ड) ५ मा अस्पतालले प्रयोग गर्ने उपकरण तथा औजारहरू समयमानै मर्मतको व्यवस्था हुनु पर्नेछ । साथै ठूला र गम्भीर प्रकृतिका औजार उपकरणहरूको कम्पनीले निर्दिष्ट गरेको मर्मत अवधि अनुसार मर्मत सम्भार कार्ययोजना बनाई सोही अनुसार मर्मत गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था छ । मेडिकल उपकरणहरूको मर्मत संभारको कार्ययोजना तयार गरिएको छैन भने मर्मत संभारको लागि बायोमेडिकल इन्जिनियरको व्यवस्था पनि छैन । यसरी मर्मत संभारको समय तालिका नहुँदा मेडिकल उपकरणहरू विग्रने र काम नलाग्ने अवस्थामा पुगेपछि मात्र मर्मतको लागि पहल गरिने भएकाले सेवा प्रवाहमा असर पर्ने देखिन्छ । महत्वपूर्ण मेडिकल उपकरणहरू मर्मतको समयतालिका बनाई सो अनुसार मर्मत संभार गर्ने व्यवस्था गरी सेवा प्रवाह अवरुद्ध नहुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

२३. **खरिद कारवाही** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ३ मा सार्वजनिक निकायले खरिद कारवाहीको तयारी गर्दा खरिद आवश्यकताको पहिचान गर्ने, खरिद योजना तयार गर्ने, खरिदको आर्थिक स्रोत र रकमको पहिचान गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। अस्पताललाई आवश्यक पर्ने औषधी उपकरण लगायतका भौतिक पूर्वाधारहरूको आवश्यकताको यकिन परिमाण, खरिदको योजना, खरिदको आर्थिक स्रोत र रकमको पहिचान नगरी खरिद प्रकृया अगाडि बढाउने गरेकाले अस्पतालको उद्देश्य अनुसारको औषधी उपकरण लगायतको भौतिक पूर्वाधारहरूको खरिद कार्य हुन नसकेकोले अस्पतालबाट प्राप्त हुनुपर्ने स्वास्थ्य सेवाहरू सेवाग्राहीले गुणस्तरीय एवं सहज रूपमा प्राप्त गर्न सकेको छैनन्। अस्पतालको खरिद प्रकृया अगाडि बढाएर खरिद हुन नसकेको कारणले सेवाग्राहीले समयमा सो सम्बन्धी सेवा प्राप्त गर्न नसकेको केही उदाहरण निम्नानुसार छन्:

२३.१. वी.पी. कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानले २०० बेडको कार्डियोलोजी भवन निर्माण २०७३/७४ मा रु.१४ करोड बजेट विनियोजन भई परामर्शदाताले पेश गरेको लागत अनुमान रु.१ अर्ब ६२ करोड ६३ लाखको बोलपत्र आव्हान भएकोमा बोलपत्र आव्हानको सूचनामा उल्लेख गर्नुपर्ने व्यहोरा उल्लेख नभएको कारणले बोलपत्र रद्द भएको, २०० बेडको ओनोकोलोजी भवन निर्माणको लागि २०७३/७४ मा रु.३ करोड बजेट विनियोजन भई रु.२ अर्ब ६ करोड ५४ लाख ६ हजार परामर्शदाताबाट लागत अनुमान पेश भई बोलपत्र आव्हान गर्नुपर्नेमा बजेट अभावको कारण बोलपत्र आव्हान नभएको, रु.१४ करोड ८५ लाख ३८ हजार लागत अनुमान ७५ डेन्टल चेयरको बोलपत्र आव्हान भएकोमा प्रि.विड मिटिडमा सम्भावित बोलपत्रदाताबाट स्पेशिफिकेशन र अन्य शर्तहरूमा संसोधनका लागि निवेदन परेको र स्पेशिफिकेशनमा धेरै परिवर्तन गर्नुपर्ने भएकोले बोलपत्र रद्द गरेको देखियो।

२३.२. भेरी अञ्चल अस्पतालले २०७३/७४ को लागि निम्नानुसार रु.६ करोड ६६ लाख ६७ हजार लागत अनुमानको ८ मेडिकल उपकरण खरिदको लागि बोलपत्र सम्बन्धी सूचना आव्हान तथा बोलपत्र मूल्याङ्कन गरी आशयपत्रको सूचना समेत जारी गरिएकोमा बजेट नभएकोले खरिद भएको छैन।

सिनं.	उपकरणको नाम	लागत अनुमान (भ्याट बाहेक रु. हजारमा)	बोलपत्र अह्वान मिति	आशयको सुचना मिति
१.	Lithotripter Machine	४४१७	२०७४/२/३१	२०७४/३/१७
२.	Laser Machine	४४१७	२०७४/२/३१	२०७४/३/१७
३.	Urology Accessories	४४१२	२०७४/२/३१	२०७४/३/१७
४.	Endoscopy Machine	७६००	२०७४/२/१५	२०७४/३/१७
५.	Fluoroscopy Machine	१०३६७	२०७४/२/१५	बोलपत्र नपरेको
६.	Digital Radiography Machine	९५६७	२०७४/२/१५	२०७४/३/१७
७.	Laundry Machine	४१६७	२०७४/२/१५	बोलपत्र नपरेको
८.	Autoclave Machine	२१७२०	२०७४/२/१५	२०७४/३/१७

बजेट व्यवस्था नभई खरिद कारवाहीको प्रकृया अगाडि बढाउँदा अस्पताललाई अतिरिक्त व्ययभार पर्न गएको र आवश्यक उपकरणको व्यवस्था हुन नसक्दा सेवा प्रवाहमा असर परेको देखिन्छ।

२३.३. भेरी अञ्चल अस्पतालले रु. २७ करोड ९३ लाख ७० हजार लागत अनुमान भएको ९ प्रकारको मेडिकल उपकरण खरिदको लागि स्वास्थ्य मन्त्रालयमा बजेट माग गरेकोमा बजेट व्यवस्था गरी खरिद भएको देखिएन। अस्पताललाई आवश्यक पर्ने मेडिकल उपकरणको आवश्यकताको स्पष्ट उल्लेख गरी थप मेडिकल उपकरणबाट कस्तो सेवामा विस्तार भई कति सेवाग्राहीलाई सेवा उपलब्ध गराउन सकिन्छ, विस्तृत कार्ययोजना सहित समयमा बजेट स्वीकृत गराई मेडिकल उपकरणको व्यवस्था गरेर सेवाप्रवाह गर्नुपर्दछ।

२४. **एम्बुलेन्स सेवा** – स्वास्थ्य संस्था स्थापना, सञ्चालन तथा स्तरोन्नती मापदण्ड सम्बन्धी निर्देशिका, २०७० को दफा १६(१३)/११ मा अस्पतालमा मेडिकल एटेण्डेण्ट सहितको एम्बुलेन्स

सिनं.	मेडिकल उपकरणको नाम	लागत अनुमान (रु. हजारमा)
१.	DR X-Ray Machine	११८६५
२.	Waste Management Autoclave 300	३६४२३
३.	Laparoscopy Set	१००१९
४.	Dental Chair	१५९८
५.	MRI Machine	१५६२४१
६.	ENT Complete Set	१००५७
७.	Orthopedic Instruments and Equipments	१७६०९
८.	Endoscopy Machine	९१५१
९.	Urology Set	२६४०४
	जम्मा	२७९३६७

अनिवार्य हुनुपर्ने व्यवस्था छ । भरतपुर अस्पताल र भेरी अञ्चल अस्पतालमा एम्बुलेन्स नै छैन भने लुम्बिनी अस्पतालमा २ एम्बुलेन्स भए पनि सञ्चालनमा छैन । एम्बुलेन्स धेरै पुरानो भएको र सञ्चालन लागत सो बाट प्राप्त हुने आय भन्दा बढी हुने भएकोले सञ्चालन नगरेको अस्पतालहरूको भनाई छ । अस्पतालको एम्बुलेन्स सञ्चालन नहुँदा सेवा प्रवाहमा असर परेको छ । अस्पतालले एम्बुलेन्स सेवा सञ्चालनमा ल्याउनुपर्दछ ।

२५. **एक्स-रे कोठा** – एक्सरे मेशीन जडान गर्ने कोठाको भ्याल, ढोका तथा भित्ताबाट विकीरणको चुहावट नहुने गरी आवश्यक व्यवस्था भएको हुनु पर्ने र एक्स-रे एक्सपोज गर्ने व्यक्तिको लागि एक्सरे कोठाभित्र ०.५ एम.एम.को लिड एप्रोन प्रयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । लुम्बिनी अञ्चल अस्पतालमा ३ कोठामा एक्स-रे गर्ने व्यवस्था भएकोमा ३ ओटै कोठाको ढोका काठको मात्र रहेको छ भने भेरी अञ्चल अस्पतालमा ३ कोठामा एक्स-रे गर्ने व्यवस्था भएकोमा ३ ओटै कोठामा ३/३ भ्याल रहेको र ढोका काठको मात्र रहेको छ । साथै दुवै अस्पतालमा एक्स-रे एक्सपोज गर्ने व्यक्तिको लागि लिड एप्रोनको व्यवस्था गरिएको छैन । यसबाट एक्स-रे गर्दा निस्कने विकीरणले एक्स-रे कोठा बाहिर प्रतिक्षा कक्षमा रहने विरामीहरू तथा एक्स-रे एक्सपोज गर्ने व्यक्तिको स्वास्थ्यमा असर पार्दछ । पुरानो भौतिक संरचनामा एक्स-रे कोठा रहेको र बजेट अभावको कारण मापदण्ड बमोजिमको व्यवस्था गर्न नसकिएको अस्पतालको भनाई छ । भएको संरचनालाई मापदण्ड बमोजिम परिमार्जन गरी एक्स-रे गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
२६. **ईमरजेन्सी ल्याब** – वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको इमरजेन्सी ल्याबमा सिटी स्क्यान र अल्ट्राशाउण्ड मेशीन एउटै कोठामा राखिएको छ । उक्त मेशीनहरू ठाउँ अभावको कारण एकै कोठामा राखिएको र पालैपालो सञ्चालन गरिने प्रतिष्ठानको भनाई रहेको छ । यसबाट सम्बेदनशील विरामीहरूले पनि पालो पर्खिनु पर्ने अवस्था आउने देखिन्छ । ईमरजेन्सी सम्बेदनशील ठाउँ भएकोले उक्त मेशीनहरूलाई छुट्टाछुट्टै कोठामा राख्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
२७. **आकस्मिक प्रयोगशाला** – अस्पतालको सेवा प्रवाहको लागि आकस्मिक प्रयोगशालाको अति आवश्यक देखिन्छ । भरतपुर अस्पतालमा हालसम्म आकस्मिक प्रयोगशाला रहेको देखिएन । आकस्मिक कक्षमा आउने विरामीहरूले समेत अन्य विरामी सरहको प्रयोगशालामा निर्भर रहनु पर्ने देखिएकोले आकस्मिक कक्षका विरामीहरूको सेवा प्रवाह प्रभावकारी देखिएन ।
२८. **मुटुरोग उपचार** – गंगालाल अस्पतालको सहकार्यमा भेरी अञ्चल अस्पतालबाट मुटुरोग सेवा सुचारु गर्नका लागि स्वास्थ्य मन्त्रालयले २०७३।७४ मा रु.२ करोड थप रकम सुनिश्चितताबाट विस्तार हुने स्पष्ट खुलाई पठाउन २०७४।१।१० मा पत्राचार गरेको थियो । अस्पतालले सेवा विस्तार सम्बन्धमा खुलाई नपठाएको कारण सुनिश्चितता गरिएको बजेट पनि निकास भएकै छैन । प्रस्तावित सबै कार्य २०७३।७४ मा सम्पन्न हुने गरी अपेक्षित उपलब्धी हासिल गर्ने उल्लेख भएकोमा मुटुरोग उपचार सेवा सञ्चालन भएको छैन । अस्पतालको उद्देश्य अनुसार विस्तार हुने थप सेवाहरू स्पष्ट गरी समयमा मुटुरोग सेवा सञ्चालन गरी सेवा प्रवाह गर्नुपर्दछ ।
२९. **आमा सुरक्षा कार्यक्रम** – नेपाल सरकारले तोकेको कार्यक्रमहरू अस्पतालबाट कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । गत विगत वर्ष देखि देशका विभिन्न सरकारी तथा नीजि क्षेत्रबाट कार्यान्वयन भईरहेको आमा सुरक्षा कार्यक्रम वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान र त्रि.वि. शिक्षण अस्पतालले कार्यान्वयन गरेको छैन । प्रतिष्ठानले प्रदान गर्ने सेवाको प्रति इकाई लागत बढी भएको र नेपाल सरकारले दिने रकम कम भएको कारणले यो कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छैन । कार्यक्रम सञ्चालन नहुदा विरामी एवं सेवाग्राहीले नेपाल सरकारले दिएको सुविधा अनुसारको सेवा प्राप्त गर्न सकेको छैन । नेपाल सरकारले तोकेको सेवाहरू कार्यान्वयनको लागि आवश्यक व्यवस्था गरी सेवा प्रवाह गर्नुपर्दछ ।
३०. **हिस्टोप्याथोलोजी सेवा** – भेरी अञ्चल अस्पतालमा क्यान्सर रोग परीक्षणको लागि हिस्टोप्याथोलोजी सेवाको लागि डाक्टरको दरबन्दी रहेकोमा विगत १५/२० वर्ष देखि पदपूर्ति गरिएको छैन । सो सेवाको लागि अन्य पूर्वाधार तयार गरेको छैन । चिकित्सकको दरबन्दी अनुसार पदपूर्ति र अन्य पूर्वाधारहरूको व्यवस्था गरी सेवा प्रवाह गर्नु पर्दछ ।
३१. **भाईरल लोड परीक्षण** – भेरी अञ्चल अस्पतालमा एच.आई.भि. एड्स सम्बन्धी भाईरल लोड परीक्षण सेवा सञ्चालनमा छैन । तालिम प्राप्त कर्मचारीहरू भएर पनि मेशिन अभावको कारण सेवा प्रवाह हुन सकिरहेको छैन । साधारणतया सि.डि. फोर परीक्षण गर्ने सबै विरामीहरूले भाईरल लोड परीक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ । २०७३।७४ को तथ्याङ्क अनुसार सि.डि. फोर परीक्षण गर्नेको संख्या ३३१ रहेको छ । यो सेवा अस्पतालमा उपलब्ध नभएको कारण सेवाग्राहीहरू अन्यत्र जानुपर्ने बाध्यता रहेको छ । आवश्यक मेडिकल उपकरणको व्यवस्थापन गरी सेवा सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

३२. **नेपाल सरकारको अनुदान** – नेपाल सरकारले अस्पतालहरूलाई अस्पताल सञ्चालनको लागि सञ्चालन अनुदान र पूँजीगत अनुदान उपलब्ध गराउँदै आएको छ। नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउने बजेट एवं अनुदान रकम स्पष्ट नीति बनाएर उपलब्ध गराएको छैन। नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउने बजेट एवं अनुदान रकम स्पष्ट नीति नभएकोले मन्त्रालय तथा विभागले स्वविवेकको आधारमा बजेट उपलब्ध गराउने गरेको छ। अनुदान रकम स्वविवेकमा आधारित हुँदा बजेटको व्यवहारिक तथा न्यायोचित वितरण नहुने र अस्पतालको सेवा प्रवाहमा असर पर्ने देखिन्छ। नेपाल सरकारबाट अस्पताललाई उपलब्ध गराउने बजेट एवं अनुदानको लागि स्पष्ट नीति निर्माण तथा अस्पतालहरूको स्तर निर्धारण गरेर सोको आधारमा बजेट एवं अनुदान रकम उपलब्ध गराई बजेट तथा अनुदान प्राप्तमा हुने गरेको अन्योलता हटाउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ।
३३. **सार्वजनिक नीजी साभेदारी** – वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको इमर्जेन्सीमा रहेको सी.टी. स्क्यान मेसिन पब्लिक प्राईभेट साभेदारी मोडल अन्तर्गत नाफा बाँडफाँड गर्ने गरी एम.एस.मेडीसोलुशन इन्टरनेशनल प्राईभेट लिमिटेडसँग १० वर्षको लागि २०६८।१।१९ मा ६५ प्रतिशत कम्पनीले र ३५ प्रतिशत अस्पतालको आम्दानी हुनेगरी सम्भौता भएको देखियो। सम्भौताअनुसार मेसिन जडान गर्ने स्थान, सञ्चालन र विद्युत आपूर्ति प्रतिष्ठानले गर्ने र मर्मत सभार र मेशीनको लागि आवश्यक सामग्रीहरू कम्पनीले व्यहोर्ने उल्लेख छ। अस्पतालमा प्रयोग हुने मेसिन तथा उपकरणहरू सार्वजनिक नीजी साभेदारी मोडलमा सञ्चालन गर्दा अस्पतालको सेवा प्रभावकारी तथा मितव्ययी हुने विषयमा कुनै अध्ययन तथा विश्लेषण भएको छैन। अध्ययन तथा विश्लेषण नहुँदा उक्त मोडल प्रभावकारी तथा मितव्ययी छ भन्न सक्ने आधार भएन।
३४. वी.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानले विगत लामो समय देखि जिन्सी निरीक्षण गरेको छैन। २०६६ साल भन्दा अगाडिका सामानहरू स्टोरमा एकीकृत अभिलेख राखेको छैन। सफ्टवेयरमा सामान आम्दानी गर्दा सामानको प्रकृति अनुसार नगरी सामानको स्पेशिफिकेशन तथा ब्राण्ड नामको आधारमा अभिलेख राख्ने गरेकोले एउटै प्रकृतिको सामानको अवस्था स्पष्ट देखिदैन। वासलातमा ह्यासकट्टी देखाउने गरेकोमा उपकरणगत विवरण नदेखाई एकमुष्ट देखाउने गरेकोले प्रत्येक उपकरणको हालको मूल्य खुल्दैन र ह्यासकट्टीको सिद्धान्त अनुसार निश्चित समयपछि सम्पतिको मूल्य शेष हुन जाने भएकाले निश्चित समयपछि उपकरणहरू प्रतिस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ।
३५. **वार्षिक प्रतिवेदन** – अस्पताल विकास समितिले सम्पन्न गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन नेपाल सरकारलाई पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। अस्पताल विकास समितिले नेपाल सरकारलाई पेश गर्ने वार्षिक प्रतिवेदन तयार गर्ने नगरेकोले स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको मूल्याङ्कन एवं विश्लेषण भएको देखिँदैन। स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा भएका उपलब्धीहरू र आगामी दिनमा सुधार गर्नुपर्ने विषयहरू समेत समावेश गरी वर्षभरीमा आफूले गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी नेपाल सरकारलाई पेश गर्नुपर्दछ।

(ग) औषधि व्यवस्थापन

३६. **औषधि खरिद** – निम्न अनुसारका औषधीहरू आवश्यक भन्दा घटीबढी हुनेगरी खरिद गरेको देखिन्छ। अनावश्यक औषधि खरिद गर्नु उचित होइन।

सि.नं.	औषधिको नाम	२०७२।७३			२०७३।७४		
		आवश्यक परिमाण	खरिद परिमाण	खरिद प्रतिशत	आवश्यक परिमाण	खरिद परिमाण	खरिद प्रतिशत
१.	Ing xylocian	१३००	९३२	७१.६९	२०००	१२८०	६४
२.	Inj.Ampicilline	६०,०००	३५,८४०	५९.७३	७५,०००	५२,४५०	६९.९३
३.	InJ.sensonrcain	४०००	३४६०	८६.५०	३०००	३७९२	१२६.४०
४.	Inj.ringer	४५,०००	२७,०३७	६०	८५,०००	४०,७९६	४८
५.	Inj.DNS	१२,०००	१०,७३७	८९.४७	१५,०००	१२,११४	८०.७६
६.	InjAampi cloxa	३,०००	३६,००	१२०	२०००	३०००	१५०
७.	Inj.hydrocotison	१०,०००	७४४२	७४.४२	११०००	११७२०	१०६.५५
८.	nj.Metronidazone	१८,०००	१९९४०	११०.७८	१२५००	१२१२१	९६.९७
९.	InjNS	२२,००००	२१,९८६	९९.९४	१२,५००	१६,५००	१३२
१०.	oxytocin	४५,०००	४२,३९८	९४.२२	३,००००	४७,६५८	१५८.८६

आवश्यक परिमाण निर्धारण भई बोलपत्र प्रक्रिया पूरा गरेकोमा सम्झौता गर्दा खरिद परिमाण न्यूनतम ४८ प्रतिशत र बढीमा १५८.८६ प्रतिशतसम्म घटबढ गरी सम्झौता गरेर आपूर्ति गरिनुको कारण स्पष्ट नहुँदा स्वास्थ्य सेवा प्रभावकारी रहेको छ भन्न सकिदैन । अस्पताललाई आवश्यक हुने औषधिको यथार्थ पहिचान गरी सोही अनुसार खरिद गरी गुणस्तरीय र दीगो स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध हुनुपर्दछ ।

३७. **अस्पताल फार्मसी सेवा** – स्वास्थ्य सेवा प्रभावकारी रूपमा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्नको लागि फार्मसी विषयका दक्ष जनशक्ति मार्फत आफ्नै फार्मसी सेवा सञ्चालन गरी विरामी एवं सेवाग्राहीलाई सुलभ एवं गुणस्तरीय सेवा पुऱ्याउन नेपाल सरकारले अस्पताल फार्मसी सेवा निर्देशिका, २०७२ बनाएको छ । निर्देशिकाको बुँदा १३(१) मा नेपाल सरकारबाट निःशुल्क वितरण गर्ने भनी तोकिएको औषधि अस्पताल फार्मसीले निःशुल्क उपलब्ध गराउनुपर्ने र निःशुल्क वितरणका लागि तोकिएको औषधि अस्पतालले मन्त्रालयबाट प्रदान गर्ने अनुदान रकम वा औषधी वितरणको लागि प्राप्त रकमबाट खरिद गर्नुपर्ने र स्वास्थ्य सेवा विभाग मातहतका अन्य अस्पतालको हकमा विभाग, क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय र जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालयहरुबाट खरिद गरी उपलब्ध गराइने व्यवस्था छ । अञ्चल अस्पताल तथा शिक्षण अस्पतालहरुले आफ्नो फार्मसी सञ्चालन गरेको भएतापनि नेपाल सरकारले निःशुल्क वितरण गर्ने भनी तोकिएको औषधीहरु निःशुल्क रूपमा वितरण गरिएको छैन । साथै वि.पी. कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, धरानबाट अस्पताल फार्मसी सेवा सञ्चालनमा नभएकोले विरामी एवं सेवाग्राहीलाई अस्पताल फार्मसी सेवा प्राप्त भएको छैन । निर्देशिकामा भएको व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गरी विरामी तथा सेवाग्राहीलाई फार्मसी सेवा उपलब्ध गराई नेपाल सरकारले निःशुल्क भनी तोकिएका औषधीहरु निःशुल्क वितरण गर्नुपर्दछ ।

३७.१. **औषधिको मौज्जात** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ३ मा आवश्यक परिमाण यकिन गरी खरिद गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । क्षेत्रीय मेडिकल स्टोर नेपालगंजको २०७३/७४ को बर्षान्तमा रहेको औषधिको मौज्जातमा केही औषधी शून्य रहेको र केही वर्षभरीको खर्च परिमाण भन्दा बढी परिमाणमा मौज्जात रहेको देखिएकोले आवश्यकताको पहिचान गरी खरिद गरेको देखिएन । उदाहरणको लागि केही औषधीका आम्दानी, खर्च र बाँकीको स्थिति निम्नानुसार छ :

सि. नं.	खाता पाना नम्बर	औषधीको नाम	इकाई	आम्दानी परिमाण	खर्च परिमाण	बाँकी परिमाण	रकम (रु. हजारमा)	खर्च प्रतिशत
१.	०४४६	Cloyacillin	Tab	१६४९००	८२६००	८२३००	१३४	५०.१०
२.	०४७३	Chlorehexidine Giuconategel	Tube	७२०००	३७२००	३४८००	२३८	५१.६७
३.	०४८९	Zinc Sulphate	Tab	२५०००	२५००	२२५००	३७	१०
४.	०१०५	Sulphatmethoxazole 800 mg	Tab	७२२३००	१३२८००	५९२५००	६२७	१८.३१
५.	०११०	Netronidazole 200 mg	bottle	१८४६००	८०८००	१०३८४०	१३६७	४३.७७
६.	०११५	Ciprotloxacin Eye and Ear Drops	Phile	६३७७५	२४६८४०	३९०८७५	३३०९	३३.४६
७.	०११७	Gamma Benzemen Lotion	Phile	१५०३६०	५६८८०	९३४८०	३७५६	३७.८३
८.	०१३०	Bandagel 90cm	Piece	४८००	१७९७	३००३	९७०	३७.४३
९.	०१३५	Amoxycillin 500 mg	Tab	२४२४९००	५९९०००	१८३३९००	२९९३	२४.३७
१०.	०१३७	Baby Weithing Scale	Piece	१०६३	५३२	५३१	५९२	५०.०५

गत वर्षको विरामी संख्यालाई आधार लिई वास्तविक मागको आधारमा खरिद नहुने र आर्थिक वर्षको शुरुमा आपूर्ति नभई बर्षान्तमा आपूर्ति भएको कारणले मौज्जात बढी रहेको देखिन्छ । बढी आवश्यकता पर्ने औषधीको पर्याप्त आपूर्ति नहुने र माग कम हुने औषधिको मौज्जात बढी हुँदा सेवाग्राहीलाई आवश्यक औषधीहरु आपूर्ति नहुन सक्ने देखियो । वास्तविक मागको पहिचान गरेर औषधी खरिद गरी आपूर्ति गर्नुपर्दछ

(घ) जनशक्ति व्यवस्थापन :

३८. **स्वीकृत दरबन्दी** – अस्पताललाई आवश्यक हुने दरबन्दी संगठनात्मक जनशक्ति सर्भेक्षण गरी स्वीकृत गराउनु पर्ने व्यवस्था छ । भरतपुर अस्पताललाई आवश्यक पर्ने दरबन्दी समितिको पटके निर्णयले थप

गर्ने गरेको र दरबन्दी थप गर्ने निर्णय गर्दा भइरहेको दरबन्दीमा कति थप गर्नुपर्ने अध्यावधिक विवरण तयार नगरी थप दरबन्दीको मात्र संख्या उल्लेख गरेबाट अस्पतालमा भइरहेको कूल दरबन्दी एकीन गर्न शुरु देखिको जोडेर गणना गर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ । स्वास्थ्य सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने दरबन्दी निर्धारण गरी सोही अनुसार पदपूर्ति हुनुपर्दछ ।

३९. **नर्सिङ कर्मचारी** – वी.पी.कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानमा हाल नर्सिङ कर्मचारीहरु कार्यारत भएकोमा २०७२।७३ मा ९४ जना र २०७३।७४ मा १०३ ले सेवाबाट अवकाश लिएका छन् । २०७२।७३ मा ९४ र २०७३।७४ मा ४० नयाँ नियुक्ती गरिएको छ । कर्मचारीले जागीर छाड्ने दर बढी देखिन्छ । शुरुमा जागिर अस्थायी भएकोले जागिरको सुरक्षाको महशुस नहुने र अध्ययनलाई निरन्तरता दिन नपाउने अवस्थाले गर्दा नर्सिङ कर्मचारीहरुको जागिर छाड्ने दर बढी भएको प्रतिष्ठानको भनाई छ । यसरी कर्मचारीको परिवर्तन दर बढी हुँदा अनुभवी कर्मचारी प्रतिष्ठानमा नरहने र कर्मचारी व्यवस्थापनमा समस्या हुने भएकोले सेवा प्रवाहमा असरपर्ने देखिन्छ । नर्सिङ कर्मचारीहरुलाई प्रतिष्ठानमा निरन्तरताको लागी उपयुक्त व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

४०. **जनशक्ति व्यवस्थापन** – प्रभावकारी स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको लागी दरबन्दी अनुसार पदपूर्ति हुनुपर्दछ । स्वास्थ्य सेवा विभागको वार्षिक प्रतिवेदन अनुसार नेपालको ७५ जिल्लामा स्वास्थ्य सेवा अन्तर्गतको कर्मचारी हरूको दरबन्दी तथा पदपूर्तिको अवस्था निम्नानुसार छ ।

सि.नं.	पद	हालको दरबन्दी	आ.व. २०७२।७३		
			पदपूर्ति	रिक्त	रिक्त प्रतिशत
१.	मेडिकल डाक्टर	४६४	२७६	१८८	४०.५२
२.	जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय/जनस्वास्थ्य कार्यालयको कर्मचारी	८७	५६	३१	३५.६३
३.	जिल्ला सुपरिवेक्षक	६६६	६२९	३७	५.५६
४.	मेडिकल रेकर्डर	३०	२०	१०	३३.३३
५.	पारामेडिकल प्राविधिक	१३७८५	९४९६	३४०७	२४.७२
६.	नर्स (स्टाफ नर्स र ए.एन.एम.)	८८१६	६२०८	२६०८	२९.५८
७.	ल्याब स्टाफ	४२५	३४६	७९	१८.५८

स्रोत: स्वास्थ्य सेवा विभागको वार्षिक प्रतिवेदन,

कर्मचारीको विवरण अनुसार दरबन्दी ५.५६ प्रतिशत देखी ४०.४२ प्रतिशत सम्म रिक्त रहेको छ । दरबन्दी अनुसार पदपूर्ति नहुँदा स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा नकरात्मक असर पर्ने भएकोले दरबन्दी अनुसार पदपूर्ति गर्नुपर्दछ ।

४१. **जनशक्तिको अवस्था** – स्वास्थ्य संस्था स्थापना, सञ्चालन तथा स्तरोन्नती मापदण्ड सम्बन्धी निर्देशिका, २०७० को दफा १९(१) मा अस्पतालको शैया संख्याको आधारमा निम्नानुसार जनशक्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लेख भएकोमा निम्न अस्पतालमा निम्नानुसार जनशक्तिको व्यवस्था भएको छ ।

सि.नं.	पद	मापदण्ड अनुसार हुनुपर्ने दरबन्दी	हालको दरबन्दी	आ.व. २०७२।७३			आ.व. २०७३।७४		
				पदपूर्ति (करार समेत)	रिक्त	रिक्त प्रतिशत	पदपूर्ति (करार समेत)	रिक्त	रिक्त प्रतिशत
अस्पतालको नाम : भेरी अञ्चल अस्पताल, नेपालगञ्ज				बेड संख्या : १५०					
१.	डाक्टर (विशेषज्ञ समेत)	४६	६७	१९	४८	७१.६४	२७	४०	५९.९७
२.	नर्स	८४	५०	२५	२५	५०	५०	०	-
३.	पारामेडिकल प्राविधिक	५३	३६	१०	२६	७२.२२	३७	-१	-
अस्पतालको नाम : लुम्बिनी अञ्चल अस्पताल, बुटवल				बेड संख्या : २३४					
१.	डाक्टर (विशेषज्ञ समेत)		११७	६२	५५	४७.००	७१	४६	७४.४२
२.	नर्स		१११	३०	८१	७२.९७	१०१	१०	९.००
३.	पारामेडिकल प्राविधिक		१००	५३	४७	४७.००	१०२	२	२.००
अस्पतालको नाम : भरतपुर अस्पताल, भरतपुर									
१.	डाक्टर (विशेषज्ञ समेत)		८९	६१	२८	३२.४६	६१	२८	३१.४६
२.	नर्स		११७	१०७	१०	८.५५	१०४	१३	११.११
३.	पारामेडिकल प्राविधिक		६७	६६	१	१.४९	६५	२	२.९९

अस्पतालको नाम : वि.पि. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, धरान							बेड संख्या : ७६३		
१.	डाक्टर (विशेषज्ञ समेत)		६६०	३११	३४९	५२.८८	३४२	३१८	४८.१८
२.	नर्स		७४४	६०८	१३६	१८.२८	५३३	२११	२८.३६
३.	पारामेडिकल प्राविधिक		६६	-	-		-	-	-
अस्पतालको नाम : शहीद गंगालाल राष्ट्रिय हृदय केन्द्र, बाँसवारी							बेड संख्या : २००		
१.	डाक्टर (विशेषज्ञ समेत)		१०४	६३	४१	३९.४२	८४	२०	१९.२३
२.	नर्स		२५८	१९४	६४	२४.८१	२३५	२३	८.९१
३.	पारामेडिकल प्राविधिक		८३	५१	३२	३८.५५	५६	२७	३२.५३

अस्पतालहरूमा दरबन्दी अनुसार प्राविधिक कर्मचारीहरूको पूर्ति भएको छैन । दरबन्दी अनुसार पदपूर्ति नहुँदा स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा नकरात्मक असर पर्ने भएकोले दरबन्दी अनुसार पदपूर्ति गर्नुपर्दछ ।

४२. **अन्तरवार्ताका मुख्य व्यहोरा** – अस्पतालको सेवा प्रवाह सम्बन्धमा भेरी अञ्चल अस्पताल, लुम्बिनी अञ्चल अस्पताल, भरतपुर अस्पताल, वि.पी. कोईराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानबाट सेवा लिएका/लिईरहेका ८० विरामीसँग सोधिएको निम्नानुसार प्रश्नमा निम्नानुसार जवाफ प्राप्त भएको छ :
- ४२.१. अस्पताल आई पुगे पछि डाक्टरलाई भेट्न कति (टिकट काट्ने र लाईनमा बस्ने समय समेत) समय लाग्यो? भनी सोधिएकोमा १६.२५ प्रतिशतले १ घण्टा भन्दा कम, ३० प्रतिशतले करिब १ घण्टा र ५३.७५ प्रतिशतले एक घण्टा भन्दा बढी लागेको जवाफ दिएका छन् ।
- ४२.२. डाक्टरले तपाईंको उपचारको लागि पर्याप्त समय/ध्यान दिनु भयो? भनी सोधिएकोमा ४६.२५ प्रतिशतले पर्याप्त समय दिनु भएन र ५३.७५ प्रतिशतले पर्याप्त समय दिनु भयो भन्ने जवाफ दिएका छन् ।
- ४२.३. अस्पतालमा डाक्टर/नर्सको सेवा, बोली, व्यवहार कस्तो पाउनु भयो ? भनी सोधिएकोमा २०.२५ प्रतिशतले नराम्रो, ५३.७५ प्रतिशतले सन्तोषजनक र २० प्रतिशतले राम्रो भनी जवाफ दिएका छन् ।
- ४२.४. विरामीको चाप अनुसार डाक्टरको संख्या पर्याप्त लाग्यो ? भनी सोधिएकोमा ६२.५० प्रतिशतले लागेन र ३७.५० प्रतिशतले लाग्यो भनी जवाफ दिएका छन् ।
- ४२.५. तपाईंले निःशुल्क पाउनु पर्ने औषधी अस्पतालबाट निःशुल्क पाउनु भयो ? भनी सोधिएकोमा ७१.२५ प्रतिशतले पाईन, १६.२५ प्रतिशतले पाएँ र १२.५० प्रतिशतले पाईन्छ भन्ने थाहा नै भएन भनी जवाफ दिएका छन् ।
- ४२.६. अस्पतालको फार्मसीमा तपाईंलाई आवश्यक सबै औषधी पाउनु भयो ? भनी सोधिएकोमा ४० प्रतिशतले पाइन, २३.७५ प्रतिशतले पाएँ र ३६.२५ प्रतिशतले केही पाएँ केही पाईन भन्ने जवाफ दिएका छन् ।
- ४२.७. अस्पतालको फोहोरमैला व्यवस्थापन कस्तो पाउनु भयो ? भनी सोधिएकोमा ३७.५० प्रतिशतले नराम्रो, ४८.७५ प्रतिशतले सन्तोषजनक र १३.७५ प्रतिशतले राम्रो भनी जवाफ दिएका छन् ।
- ४२.८. समग्रमा अस्पतालको सेवा प्रति सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ? भनी सोधिएकोमा ५६.२५ प्रतिशतले सन्तुष्ट छु र ४३.७५ प्रतिशतले सन्तुष्ट छैन भनी जवाफ दिएका छन् ।

खण्ड-३ : निष्कर्ष

नेपालको संविधानले स्वास्थ्यलाई जनताको मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको छ । सरकारले स्वास्थ्य अवस्था सुधारको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै सन् २०२२ सम्म अति कम विकसित राष्ट्रको सूचीबाट मध्यम आय भएका विकासशील मुलुकको सूचीमा सूचीकृत हुन सहयोग पुग्ने आशा लिइएको छ । स्वास्थ्य संस्थाहरूमा दरबन्दी अनुसार पदपूर्ति नहुने, भौतिक संरचना तथा स्वास्थ्य उपकरणको अभाव हुने, भएको भौतिक संरचना तथा स्वास्थ्य उपकरणहरूको उपयोग नहुने, तोकिएको निःशुल्क औषधीहरू सर्वसुलभ नहुने जस्ता मुख्य समस्या रहेका छन् । विभिन्न प्रतिवेदनहरूले नेपालको स्वास्थ्य क्षेत्रको प्रगति सन्तोषजनक देखाए पनि संविधानको भावना अनुसार सबै क्षेत्र, तह, बर्ग तथा समुदायका नागरिकहरूलाई स्वास्थ्य सेवामा सर्वसुलभ पहुँच स्थापित गर्न नसकिएकोले स्वास्थ्य क्षेत्रमा आउने गरेको नयाँ नयाँ चुनौति सामना गर्दै दीर्घो विकासका लक्ष्य हासिल गर्न आधारहरू तयार गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ ।

सामुदायिक विद्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधार

खण्ड-१: परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – सन् १९९९ मा कुल गार्हस्थ उत्पादनको २.४ प्रतिशत शिक्षामा लगानी हुने गरेकोमा सन् २०१० सम्ममा यसको प्रतिशत बढेर ४.७ पुगेको थियो । शिक्षा क्षेत्रका लागि छुट्याइएको बजेटको ८० प्रतिशतभन्दा बढी रकम विद्यालय शिक्षामा (कक्षा १-१२) खर्च हुने गरेको छ । शिक्षा प्रणालीलाई आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणको संवाहकका रूपमा विकास गर्ने, सबै तह एवम् विधाको शिक्षामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्ने, शिक्षालाई रोजगारी उन्मुख बनाउने, गुणस्तरमा सुधार एवम् व्यवस्थापकीय क्षमता अभिवृद्धि गरी आर्थिक सामाजिक विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्नेतर्फ शिक्षा क्षेत्रका नीति तथा कार्यक्रमहरू उन्मुख रहेका छन् । नेपालमा कुल ३५२२२ विद्यालय र ३६०९३ बाल विकास केन्द्र तथा पूर्व प्राथमिक विद्यालयहरू रहेकोमा २९२०७ सामुदायिक विद्यालय र ३०४४८ सामुदायिक बाल विकास केन्द्र रहेका छन् । सामुदायिक विद्यालय मध्ये १०८६ विद्यालयहरू धार्मिक विद्यालय (मदरसा, गुम्बा/विहार, आश्रम/गुरुकुल) को रूपमा छन् । भौतिक पूर्वाधार व्यवस्थापनमा सुधार ल्याई शिक्षाको गुणस्तर सुधार गर्ने नीतिको मूल्याङ्कन गर्नु जरुरी देखिएको छ ।

प्रमुख कार्य सम्पादन सूचक (KPI):

- विद्यालयमा बालबालिकाको पहुँच विस्तार गर्न, अध्ययन अध्यापनको गुणस्तरमा सुधार ल्याउने
- गुरुकुल, गुम्बा र मदरसा शिक्षालाई शैक्षिक मूलधारमा ल्याई प्रवर्द्धन गरिने,
- विद्यालयमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि प्रयोगशालाको स्थापना, स्मार्ट बोर्डको प्रयोग र अन्तरक्रियात्मक विद्युतीय शिक्षण सिकाई पद्धतिको विस्तार गरिने ।
- शैक्षिक पूर्वाधार व्यवस्थापनमा सुधार,

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – नेपालको संविधानको धारा ३१ को शिक्षा सम्बन्धी हकमा प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँच, प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुने उल्लेख छ । धारा ३९ मा बालबालिकाको हकमा प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वांगीण व्यक्तित्व विकासको हक हुने उल्लेख छ । राज्यका निर्देशक सिद्धान्तमा शिक्षालाई नागरिकमा आधारभूत आवश्यकताको रूपमा वर्गीकरण गरी सबै नागरिकलाई शिक्षाको अवसर उपलब्ध गराउनु राज्यको दायित्व रहेको प्रष्ट पारिएको छ । नेपाललाई अल्पविकसित राष्ट्रहरूको सूचीबाट मुक्त गराई विकासोन्मुख राष्ट्रको सूचीमा समावेश गराउन एवम् दिगो विकासका लक्ष्य अनुरूप समावेशी र समन्यायमा आधारीत शिक्षा सबैमा पुऱ्याउनको लागि पनि शिक्षा क्षेत्रको विकास अपरिहार्य छ । सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक एवं भौतिक पूर्वाधार व्यवस्थापन विषयमा राज्यबाट ठूलो रकम लगानी भएको, विकासका साभेदारहरूको लगानी रहेको र जनताको प्रत्यक्ष सरोकारको विषय भएकोले यो विषय कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि छनौट गरिएको हो ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – चौधौ योजना (२०७३।७४–२०७५।७६), शिक्षा ऐन र नियमावलीमा रहेका शिक्षा क्षेत्रसँग सम्बन्धित निम्नानुसारका नीतिगत व्यवस्थाहरू सामुदायिक विद्यालयको हकमा पनि सान्दर्भिक रहेका छन् ।

- ३.१. **चौधौ योजना (२०७३।७४–२०७५।७६) मा देहायका व्यवस्था रहेको देखिन्छ:**
उद्देश्य –

- शिक्षामा समतामूलक अवसरहरू सुनिश्चित गर्दै शिक्षालाई सीपयुक्त, समय-सान्दर्भिक र गुणस्तरयुक्त बनाउनु ।
- वैकल्पिक उपायहरूको अवलम्बनबाट सबै तह एवम् प्रकारको शिक्षा र सीपमूलक तालिममा पहुँच अभिवृद्धि गर्नु ।
- शैक्षिक प्रशासनमा निरन्तर सुधार, नवप्रवर्तन र सुशासनलाई संस्थागत गर्नु ।

रणनीति –

- जीवनपर्यन्त शिक्षा, अनिवार्य आधारभूत शिक्षा तथा निःशुल्क आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा पद्धतिलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।

- रोजगारी र उच्चमशीलता विकास गर्न प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षाको विस्तार गर्ने ।

मुख्य कार्यनीति –

- साक्षरता तथा साक्षरोत्तर कार्यक्रमहरूको समन्वयात्मक रूपले विकास, योजना तथा सञ्चालनका लागि स्थानीय सरकारहरूसँग सहकार्य गरिनेछ ।
- प्राविधिक र व्यावसायिक विद्यालयहरू सञ्चालनका लागि आवश्यक संस्थागत संरचना तथा नियमनकारी व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी बनाइनेछ । साधारण तथा व्यावसायिक दुवै धारका कक्षा सञ्चालन गर्ने माध्यमिक विद्यालयहरूलाई आवश्यक स्रोत व्यवस्था गरी थप सुदृढीकरणका लागि कार्यविधि, प्रक्रिया र संयन्त्रहरूलाई सुदृढ गरिनेछ ।
- जनसङ्ख्या र भूगोलको आधारमा विद्यालयहरूको नक्साङ्कन गरी पुनर्संरचना गरिनेछ ।
- सबै प्रकारका शैक्षिक संस्थाहरूको भौतिक अवस्थामा सुधार गरी विपद्प्रतिरोधी बनाइनेछ । विद्यार्थीहरूको सिकाइमा विपद् व्यवस्थापन विषयहरू समावेश गरिनेछ ।
- जोखिममा परेका, अल्पसङ्ख्यक तथा लोपोन्मुख समुदायका विद्यार्थीको सिकाइ आवश्यकता सम्बोधनका लागि खुला, वैकल्पिक, आवासीय तथा विशेष शिक्षा कार्यक्रमलाई थप सुदृढीकरण गरिनेछ ।
- दुर्गम तथा हिमाली जिल्लाहरूका विद्यालयमा भर्ना भएका विद्यार्थीहरूको निरन्तरता तथा सिकाइ सुनिश्चितताका लागि सञ्चालनमा रहेका आवासीय विद्यालय तथा घुम्ती विद्यालयको क्षमता विस्तार गरिनेछ ।
- नयाँ विद्यालय भवन निर्माणका नमुना डिजाइनहरू बहु प्रकारका विपद्प्रति संवेदनशील र अपाङ्गमैत्री हुने गरी बनाइनेछ ।

३.२. आर्थिक वर्ष (२०७३/७४) को बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्था –

- विद्यालयमा बालबालिकाको पहुँच विस्तार गर्न, अध्ययन अध्यापनको गुणस्तरमा सुधार ल्याउन र व्यवस्थापकीय संरचनालाई जवाफदेही, पारदर्शी र सुदृढ बनाउन रु.२६ अर्ब २५ करोड विनियोजन भएको,
- प्रत्येक सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिका पूर्वाधारको स्थापना गर्न अनुदान दिने व्यवस्था मिलाईएको, विद्यालयमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि प्रयोगशालाको स्थापना, स्मार्ट बोर्डको प्रयोग र अन्तरक्रियात्मक विद्युतीय शिक्षण सिकाई पद्धतिको विस्तार गरिने,

४. कानुनी व्यवस्था – सामुदायिक विद्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधारको अवस्था र उपयोग सम्बन्धमा निम्नानुसार कानुनी व्यवस्था रहेका छन्:

● शिक्षा ऐन, २०२८ तथा शिक्षा नियमावली, २०५९	● शिक्षामा समता रणनीति, २०७१
● विद्यालय क्षेत्र विकास योजना २०७३/७४-२०७९/८०	● बालिका शिक्षाको रणनीति कार्य योजना
● सरकारी छात्रवास नियमावली, २०२९	● विद्यालय बाहिरका बाल बालिका रणनीति
● विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम २०१६-२०२२	● अपाङ्गता भएका व्यक्तिमा लागि समावेशी शिक्षा नीति, २०७३

५. वित्तीय व्यवस्था – नेपाल सरकारको २०७३/७४ को कुल वार्षिक बजेट रु.१० खर्ब ४९ अर्ब मध्ये शिक्षा क्षेत्रतर्फ रु.१ खर्ब १६ अर्ब ३६ करोड अर्थात् कुल बजेटमा ११.०९ प्रतिशत छुटयाइएको छ । नेपाल सरकारसँग भएका सम्भौताबमोजिम विभिन्न दातृ निकायको ऋण अनुदान सहयोगबाट प्राप्त रकम जिल्ला शिक्षा कार्यालय मार्फत सामुदायिक विद्यालयहरूमा निःशर्त एवं सर्शत अनुदानको रूपमा प्रवाह हुने व्यवस्था छ ।

खण्ड – २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

६. **उद्देश्य** – सामुदायिक विद्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधारको अवस्था र तिनको उपयोग विषयको अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गरी सुभाव सहितको प्रतिवेदन दिनु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसका अन्य उद्देश्य देहायबमोजिम रहेका छन्:
- सामुदायिक विद्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधार निर्माण नीतिको मूल्याङ्कन गर्नु,
 - सामुदायिक विद्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधारको न्यूनतम मापदण्ड तथा अवस्था विषयमा भौतिक पूर्वाधारको अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गर्नु,
 - सामुदायिक विद्यालयहरूको भवन तथा जग्गा अतिक्रमण सम्बन्धमा अध्ययन गर्नु,
७. **क्षेत्र** – सामुदायिक विद्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधारको अवस्था तिनको उपयोग विषयको लेखापरीक्षण गर्दा कास्की, चितवन र रुपन्देही जिल्लाका जिल्ला शिक्षा कार्यालय तथा सो अन्तर्गतका कार्यालयलाई नमूनाको रूपमा छनौट गरिएको थियो । जस अन्तर्गत विद्यालय भवन, विद्यालय कम्पाउण्ड, खेलमैदान, शौचालय, स्वच्छ खानेपानीको अवस्था, विज्ञान प्रयोगशाला, आई.सी.टी.प्रयोगशाला, पुस्तकालय लगायतका भौतिक पूर्वाधारको अवस्थालाई आङ्कन गरिएको छ ।
८. **पद्धति** – सामुदायिक विद्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधारको अवस्था र तिनको उपयोगको अवस्था विश्लेषण गर्न जनप्रतिनिधि, स्थानीय नागरिक तथा लक्षित समूह र सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपुछ, छलफल गरिएको थियो । त्यस बाहेक तोकिएको ढाँचामा विवरण सङ्कलन, संरचनागत अन्तर्वाता, प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्कको संकलन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसै सिलसिलामा स्थलगत अवलोकन र निकायको अभिलेख अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । नागरिक समाज, स्थानीय लक्षित समूहको सहभागिता र संलग्नतामा “सामुदायिक विद्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधार” विषयको स्थिति मूल्याङ्कन र विश्लेषणका निमित्त प्राथमिक तथा द्वितीय सूचना एवं तथ्याङ्कको सङ्कलन, प्रशोधन र विश्लेषण गरी यो प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । लेखापरीक्षणमा मूलतः प्रक्रियामूलक, नतिजामूलक तथा समस्यामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ ।
९. **सीमितता** – प्रश्नावली तथा विवरण संकलन फारमबाट प्राप्त सूचना, अभिलेख परीक्षण, लक्षित समूहसँगको छलफल तथा अन्तर्वाता र द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कका आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । उपलब्ध सूचना, नमुना छनौट, विवरणको विश्लेषण, समयसीमा आदि सीमितता रहेका छन् ।

खण्ड – ३ : लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – शिक्षा क्षेत्र सरकारको प्राथमिकतामा परेको छ । विद्यालयको भौतिक पूर्वाधारको विकासका लागि राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय तथा सामुदायिक स्तरबाट वित्तीय सहयोग प्राप्त हुने गरेको, समय सारिणी सहितको शिक्षा नीति तथा कार्ययोजना बनेको छ । कानुनी रूपमा निर्दिष्ट तथा प्रबल सांगठनिक संरचनाको विकास, विद्यालय क्षेत्रको भौतिक पूर्वाधार विकासका लागि आवश्यक निर्देशिका तथा कार्यविधिहरूको तर्जुमा गरिएको छ ।
 - **समस्या र चुनौति** – विद्यालय छनौटको प्रक्रिया लामो हुनु र एकै वर्षभित्र विद्यालयको छनौटदेखि निर्माण कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन तयार पार्ने सम्मका काम गर्नु पर्ने स्थिति छ । हिमाली क्षेत्रमा हिउँदमा र पहाडी क्षेत्रमा वर्षाको मौसममा सामाग्री हुवानी कार्य गर्न र निर्माण कार्य गर्न कठिनाई हुने, स्थानीय तहले जुटाउने जनसहभागिताको अंश नजुट्नु, कतिपय अवस्थामा कार्यक्रम र अख्तियारी अपेक्षित रूपमा हिलो प्राप्त तथा पटक पटक गरेर प्राप्त हुनु, अनुदानको दर देशभर एउटै हुनु, मागको तुलनामा बजेट र कार्यक्रम न्यून हुनु पर्याप्त भौतिक साधन स्रोतको कमी हुनु तोकिएका मापदण्ड पूरा गर्न नसक्नु र विद्यालयलाई बालमैत्री बनाउनु नसकिनु जस्ता समस्या तथा चुनौति यससंग गाँसिएका देखिन्छन् ।
१०. **वर्तमान अवस्था** – नेपालमा कुल ३५ हजार २२२ विद्यालय र ३६ हजार ९३ बालविकास केन्द्र तथा पूर्वप्राथमिक विद्यालयहरू रहेकोमा तीमध्ये १७ हजार ९५२ प्राथमिक, ५ हजार ८४ निम्नमाध्यमिक, ३ हजार ४६६ माध्यमिक र २ हजार ७०५ उच्चमाध्यमिक विद्यालय (युनिट) गरी कुल २९ हजार २०७ सामुदायिक विद्यालय र ३० हजार ४४८ सामुदायिक बालविकास केन्द्र रहेका छन् । सामुदायिक

विद्यालयमध्ये १ हजार ८६ विद्यालय धार्मिक विद्यालय (मदरसा, गुम्बा/विहार, आश्रम/गुरुकुल) को रूपमा छन् । पूर्वप्राथमिक, प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक, माध्यमिक र उच्चमाध्यमिक तहमा क्रमशः ९ लाख ७३ हजार ४९३, ४९ लाख ३५ हजार २५३, १८ लाख ५९ हजार ३५९, ९ लाख ५८ हजार ५०२ र ४ लाख ९२ हजार ९८४ गरी जम्मा ८४ लाख १९ हजार ५९९ विद्यार्थी अध्ययनरत छन् । औसत रूपमा विद्यालय विद्यार्थी अनुपात प्राथमिकतर्फ १:११९, निम्नमाध्यमिकतर्फ १:१२३, आधारभूत (१-८)तर्फ १:१७२, माध्यमिकतर्फ १:१०६ र उच्च माध्यमिकतर्फ १:१३४ रहेको छ ।

११. **प्रगति** – शिक्षा विभागबाट प्रकाशित स्टार्टस रिपोर्ट २०१६/१७ बमोजिम विद्यालयको ट्रष्ट पुनर्स्थापना ९६.७७ प्रतिशत, २ कोठ भवन ९९.६५ प्रतिशत ४ कोठे भवन निर्माण ९९.३७ प्रतिशत ६ कोठे भवन शतप्रतिशत ८ कोठे भवन ९९.५८ प्रतिशत, वास सुविधा सहितको शौचालय निर्माण शत प्रतिशत, विद्यालय मर्मत ९४ प्रतिशत र रेट्रो फिटिङ्ग ७९ प्रतिशत प्रगति भएको जनाएको छ । २०७२/७३ मा रु.१० अर्ब ९ करोड ३३ लाख विद्यालयको खातामा निकासी गरी खर्च लेखेको आधारमा उक्त प्रगति तयार गरिएको देखिन्छ । विद्यालयले निर्माण सम्पन्न गरेको आधारमा प्रगति विवरण तयार गरेको छैन । यथार्थ निर्माण कार्यको आधारमा प्रगति विवरण तयार गर्नुपर्दछ ।

१२. **पूर्वाधार निर्माण** – कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका, २०७२/७३ र २०७३/७४ ले कार्यक्रम सञ्चालनको लागि विद्यालय व्यवस्थापन समिति र जिल्ला शिक्षा कार्यालयबीच प्रथम चौमासिकमा सम्झौता गरिसक्नुपर्ने, कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन तयार गरी अन्तिम निकासी दिनुपर्ने, कार्य सम्पन्न नगर्ने विद्यालयलाई अन्तिम किस्ता निकासी नदिने र आषाढ १५ सम्म कार्यालयले प्रतिवेदन प्रमाणित गरी सम्बन्धित निकायमा उपलब्ध गराई सक्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । २०७२/७३ मा भौतिक सुविधा विस्तार कार्यक्रमको लागि रु.११ अर्ब २८ करोड १७ लाख बजेट व्यवस्था गरेकोमा रु.१० अर्ब ९ करोड ३३ लाख विद्यालयको खातामा निकासी गरी खर्च लेखेको र त्यसमध्ये ७२ जिल्ला शिक्षा कार्यालयले रु.६ अर्ब ५७ करोड १७ लाखको भौतिक सुधार कार्यक्रम सञ्चालन गर्न अनुदान उपलब्ध गराएकोमा निर्माण कार्य चालु अवस्थामा रहेको थियो । त्यसैगरी २०७३/७४ मा ६७ जिल्ला शिक्षा कार्यालयलाई कक्षा कोठा तथा भवन निर्माणतर्फ रु.३ अर्ब ५७ करोड ५० लाखको निर्माण कार्य सम्पन्न गरेको छैन । त्यसैगरी छात्रा शौचालयतर्फ रु.२१ करोड १० लाख ७८ हजार र मर्मततर्फ रु.३२ करोड ७० लाख ९९ हजार समेत कुल रु.४ अर्ब ११ करोड ३२ लाखको भौतिक पूर्वाधार निर्माण कार्य सम्पन्न गरेको देखिएन । निर्माण कार्य सम्पन्न नभएका कारण भौतिक पूर्वाधार निर्माणको प्रभावकारिता हासिल हुन सकेको छैन ।

समस्या

- देशभरको लागि भवनको लागत समान हुनु,
- विद्यालयले आन्तरिक स्रोत जुटाउन नसक्नु,
- नियामक निकायबाट पर्याप्त अनुगमन नहुनु,

१३. **कार्यसम्पन्न नभएको** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को दफा १२५(२) बमोजिम कुनै निर्माण कार्य सम्पन्न भई त्रुटि सञ्चाउने दायित्वको अवधि समाप्त भएपछि सार्वजनिक निकायका प्रमुखले त्यस्तो निर्माण कार्य स्वीकृत ड्रइड डिजाइन वा स्पेसिफिकेशनबमोजिम भए नभएको कुरा प्राविधिक कर्मचारीबाट जाँचबुझ गराई कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन तयार गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । स्थलगत अवलोकन गर्दा देखिएका व्यहोराहरु निम्नानुसार रहेका छन् :

१३.१. भद्रकाली माध्यमिक विद्यालय कुडहर कास्कीमा भारतीय दुतावासले एक भवन बनाएको तथा २०७०/७१ मा समेत २४ लाखको ४ कोठे भवन बनाएकोमा पुनः २०७२/७३ मा २ कोठे भवनका लागि रु.१३ लाख ५० हजार अनुदान दिएको देखियो । भवन निर्माणको अनुदान सम्बन्धी व्यवस्थामा भारतीय दुतावासले भवन बनाएको विद्यालयमा भवन निर्माण अनुदान नदिने उल्लेख भएकोमा उक्त व्यवस्थाको पालना भएको देखिएन । २०७२/७३ मा प्राप्त अनुदानबाट २ कोठे कक्षा कोठा निर्माण गर्नुपर्नेमा एक कोठा भएको सरस्वती सदन निर्माण गरेको र उक्त भवनको उपयोग कक्षा कोठाको रूपमा नभई अडियो भिज्युअल हल र गोष्ठी सेमिनार गर्ने हलको रूपमा गरेको छ । विल अफ क्वान्टीटिको आधारमा आइटम नं. ७ मा भ्याल तथा ढोकामा काठको फ्रेम र सटर राख्ने उल्लेख भएकोमा फलामको फ्रेम र रेडिमेड प्लाईउडको सटर राखेको छ । डिजाईनमा तोकिएको २ कोठा निर्माण नगरेको र जुन प्रयोजनका लागि अनुदान दिएको हो सो भन्दा फरक उद्देश्यले अनुदानको उपयोग गरेकोले अनुदान वितरण गर्ने प्रणाली र अनुगमनको कार्य प्रभावकारी देखिएन ।

१३.२. बाराही आधारभूत विद्यालय, ल्वाङ्ग, कास्कीलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालय कास्कीबाट २ कोठे २ भवनको लागि २०७२/७३ मा रु.२७ लाख अनुदान दिएकोमा व्यवस्थापन समितिले स्थानीय व्यक्तिलाई भवन निर्माणका लागि ठेक्का व्यवस्थापनमा दिएको देखियो । उक्त दुवै भवनको भ्याल ढोका नराखेको, फलस

सिलिङ्ग नराखेको, रंगरोगन नभएको, भित्ता र छानाकोबीचमा पारदर्शी पाता नराखेको गरी करिब रु.५ लाख ५० हजारको निर्माण अधुरो रहेको र कार्यसम्पन्न नभएको देखियो । ट्रष्टवाला भवनका लागि तयार गरी हुवानी गरिएको फलामको ट्रष्ट गुणस्तरीय नभएको भनि फिर्ता गरेर पुनः सदरमुकाममा पुऱ्याई गुणस्तर सुधार गरी ल्याउँदा दोहोरो हुवानीमा रकम खर्च भएको र बजेट अभाव भई बाँकी कार्य सम्पन्न हुन नसकेको विद्यालयले जनाएको छ । अनुदानको सदुपयोग हुनुपर्दछ ।

१३.३. देवदह माध्यमिक विद्यालय, देवदह रुपन्देहीलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालय रुपन्देहीबाट २०७२।७३ मा ४ कोठे भवन निर्माणका लागि रु.३२ लाख अनुदान निकासी भएकोमा कार्यालयले रु.४७ लाख ५९ हजार लागत अनुमान रहेको विद्यालय भवन निर्माण गर्न बोलपत्रको माध्यमबाट सुमन कन्ट्रक्सनसँग रु.४२ लाख ५० हजारमा २०७२।११।१९ मा सम्भौता गरेको छ । सम्भौताबमोजिम २०७४ जेष्ठ मसान्त भित्र निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने शर्त तोकिएकोमा लेखापरीक्षण अवधि २०७४।१०।१७ सम्म निर्माण सम्पन्न भएको छैन । विभागबाट स्वीकृत डिजाईनभन्दा फरक डिजाईनमा कार्यालयले भवन बनाएको र आन्तरिक स्रोतको सुनिश्चितता नगरी अनुदान रकमभन्दा बढी रकमको लागत अनुमान तयार गरी ठेक्का व्यवस्थापन गरेका कारण निर्माण कार्य अधुरो रहेको, कार्यालयले म्याद पनि थप नगरेकोले उक्त भवन निर्माण कार्य अधुरो भई अनुदानको उद्देश्यमूलक ढङ्गले उपयोग भएको देखिएन । आन्तरिक स्रोतको सुनिश्चितता गरेर मात्र डिजाईन तथा ठेक्का व्यवस्थापन हुनुपर्ने देखिन्छ ।

निर्माण सम्पन्न नभएको विद्यालय

१३.४. महामाया भगवती माध्यमिक विद्यालय, केरवानी देवदह रुपन्देहीलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालय रुपन्देहीबाट २०७२।७३ मा ३ कोठे भवन निर्माणका लागि रु.१६ लाख ५० हजार अनुदान प्राप्त भएकोमा ३ कोठे भवन बनाएको भए तापनि डबल कोट रङ्गोरोगन गर्नुपर्नेमा सिङ्गल कोट मात्र गरेको, ढोकाको ३ सटर नराखेको, बत्ती जडान सम्बन्धी कार्य नगरेको र निर्माण सम्पन्न नभएकोले कार्यसम्पन्न प्रतिवेदन पेश नगरेको देखियो । बाँकी कार्य यथासीघ्र सम्पन्न गर्नुपर्दछ ।

निर्माण सम्पन्न नभएको विद्यालय

१३.५. बछौली माध्यमिक विद्यालय रत्ननगर चितवनलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालय चितवनबाट २०७२।७३ मा २ कोठे भवन निर्माणका लागि रु.१३ लाख ५० हजार अनुदान प्राप्त भएकोमा पुरानो भवनको छतमा पिलर बेगर वालसिस्टमको ट्रष्ट युक्त २५ मिटर लम्बाई र ९ मिटर चौडाई रहेको सभाहल निर्माण गरेको देखियो । भवनको नापी किताबमा ३ आल्मुनियम ढोकाको नापजाँच र मूल्याङ्कन गरिएकोमा २ मात्र ढोका रहेकोले एउटा ढोकाको बढी मूल्याङ्कन भएको छ । यससम्बन्धमा सम्बन्धित प्राविधिक तथा विद्यालयलाई जिम्मेवार बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।

१४. **भौतिक पूर्वाधार मापदण्ड** – विद्यालयको भौतिक अवस्था बालमैत्री सिकाइ वातावरणको लागि आवश्यक पर्ने पूर्वाधारमध्ये सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष हो । विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार भन्नाले विद्यालयको जग्गा जमीन, विद्यालय हाता, विद्यालय भवन, कक्षाकोठा, प्रयोगशाला, पुस्तकालय, फर्निचर (पिनजहोल, टेबल, दराज, डेस्कवेन्च), शौचालय, खानेपानी, खेलमैदान, शैक्षिक सामग्री, कालो र सेतोपाटी, श्रव्यदृश्य सामग्री, दराज, विद्युतीय उपकरण, कम्प्युटर, चमेनागृह, छात्रावास, संरक्षण गृह आदि पर्दछन् । विद्यालयको भौतिक पक्ष बालमैत्री शैक्षिक वातावरणका अन्य पक्षहरूसँग सम्बन्धित हुन्छ । गुणस्तरीय शिक्षाका लागि बालमैत्री विद्यालय राष्ट्रिय प्रारूप २०६७ को दफा २.६ मा विद्यालयको भौतिक अवस्था सम्बन्धी निम्नानुसार न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू उल्लेख गरिएका छन् ।

क्षेत्र	विषयवस्तु सूचक	न्यूनतम	अपेक्षित
भौतिक पूर्वाधार	भवन तथा कक्षा कोठा	<ul style="list-style-type: none"> भूकम्प निरोधक भवन भएको प्रति ५० विद्यार्थीका लागि १ कक्षा कोठा भएको प्रति विद्यार्थी ०.७५ वर्गमीटर क्षेत्रफल भएको भवन तथा कक्षाकोठा बाल तथा अपाङ्गमैत्री भएको 	<ul style="list-style-type: none"> भूकम्प निरोधक रंगरोगन सहितको पक्की भवन भएको प्रति ४० विद्यार्थीकालागि एक कक्षा कोठा भएको प्रति विद्यार्थी १.०० वर्गमीटर क्षेत्रफल भएको भवन, कक्षाकोठा र अन्य भौतिक पूर्वाधारहरु बालमैत्री तथा अपाङ्गतामैत्री भएको
	खेल मैदान	<ul style="list-style-type: none"> सबै विद्यार्थीहरु एकैपटकमा अटाउनसक्ने र एक पटकमा एउटा खेल खेल्न सक्ने भएको 	<ul style="list-style-type: none"> फुटबलसमेत खेल्न सकिने आकारको खेलमैदान भएको
	पुस्तकालय	<ul style="list-style-type: none"> विद्यालयको एक कोठामा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भसामग्री राखिएको पुस्तकालय भएको 	<ul style="list-style-type: none"> विषयगत हिसाबले सान्दर्भिक पुस्तकहरुको अभिलेखीकरण र वितरण प्रणाली सहितको पुस्तकालय भएको
	प्रयोगशाला	<ul style="list-style-type: none"> विद्यालयको एउटा कोठामा विषयगत प्रयोग सामग्रीहरु सहितको एकपटकमा २५ जना सम्मले प्रयोगात्मक कार्य गर्न सक्ने व्यवस्था भएको 	<ul style="list-style-type: none"> प्रयोगशालाका लागि छुट्टै भवन भएको विषयगत सामग्री सहितको एकपटकमा ५० जना सम्मले प्रयोगात्मक कार्य गर्नसक्ने गरी व्यवस्था भएको.
	शौचालय	<ul style="list-style-type: none"> छात्र तथा छात्राको लागि छुट्टाछुट्टै शौचालय भएको निरन्तर सफाईको व्यवस्था भएको 	<ul style="list-style-type: none"> छात्र तथा छात्राको लागि छुट्टाछुट्टै शौचालय भएको निरन्तर स्वस्थ हुने निश्चिता सहितको सफाईको व्यवस्था
	खानेपानी	<ul style="list-style-type: none"> विद्यालय हाताभित्र पिउन योग्य पानी भएको 	<ul style="list-style-type: none"> विद्यालयको हरेक कक्षाकोठामा फिल्टर सहित पिउने पानीको भएको
	शैक्षिक सामग्री	<ul style="list-style-type: none"> मूल्य नपर्ने र कम मूल्य पर्ने शिक्षक तथा विद्यार्थी निर्मित वा संकलित सामग्रीहरु हरेक कक्षामा व्यवस्था तथा प्रयोग भएको कक्षा कोठाका भित्ताहरुमा पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित सामग्रीहरु प्रदर्शन गरिएको 	<ul style="list-style-type: none"> कक्षा कोठामा आधारभूत शैक्षिक सामग्रीका अतिरिक्त विद्युतीय सामग्रीको समेत उपलब्धता तथा प्रयोग गरिएको

उक्त प्रारूपमा तोकिएको विद्यालयको भौतिक अवस्था सम्बन्धी न्यूनतम मापदण्डहरु सम्बन्धमा निम्नानुसार देखिएको छः :

१४.१. **भवन तथा कक्षा कोठा** – भवन तथा कक्षा कोठा भूकम्प निरोधक हुनुपर्ने न्यूनतम मापदण्ड तोकिएकोमा भद्रकाली माध्यमिक विद्यालय, कुंडहर पोखरा लगायत नमुना छनौट गरिएका १८ विद्यालयलमा रहेका पुराना भवनहरु भूकम्प निरोधक नरहेको र नयाँ निर्माण गरिएका भवन समेत भूकम्प निरोधक भएको भन्ने डिजाइन तथा इष्टिमेटबाट खुलेको देखिएन । विभागले हाल १३ प्रकारका र शौचालयको ७ प्रकारका भूकम्प प्रतिरोधी संरचनाको नमुना डिजाइन तयार गरी २०७३ फागुनदेखि लागु गरिएको जनाएको छ । नेपाल सरकारको राष्ट्रिय भवन निर्माण संहितासँग मेल खानेगरी भूकम्प निरोधक भवन निर्माण गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

१४.२. **कोठा संख्या र क्षेत्रफल** – कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका २०७३/०७४ को अनुसूची २(ग) हिमाली क्षेत्रमा प्रति ३० विद्यार्थी १, पहाडी क्षेत्रमा प्रति ३५ विद्यार्थी १ र तराईमा प्रति ४० विद्यार्थी १ कक्षा कोठाको मापदण्ड तोकेको छ । उक्त मापदण्ड विपरीत सोमेश्वर माध्यमिक विद्यालय, माडी चितवन, भद्रकाली माध्यमिक विद्यालय, कुंडहर, पोखरा, केरवानी माध्यमिक विद्यालय, देवदह रुपन्देही, युगलज्योति माध्यमिक विद्यालय, देवदह रुपन्देही, नारायणी नमुना माध्यमिक विद्यालय, भरतपुर, चितवनमा विद्यालयमा तोकिएको संख्या भन्दा १३५ सम्म बढी विद्यार्थीलाई अध्ययन अध्यापन गराएको देखिएको छ । तोकिएभन्दा बढी विद्यार्थी राखेका कारण कक्षा कोठा साँघुरो भएको, विद्यार्थीको सहज आवत जावतमा असर परेको पछाडि बस्ने विद्यार्थीले पढाएको विषयवस्तु नबुझ्ने तथा नदेख्ने भएको अगाडिसम्म बेन्च राखेर बस्दा छेउमा बस्ने विद्यार्थीले बोर्डमा लेखेको अध्ययन सामग्री बुझ्न कठिनाई भएको समस्या

देखिएको छ, यसबाट गुणस्तरीय शिक्षामा प्रभाव परेको देखिएकाले विद्यार्थी चापको आधारमा कक्षा कोठा व्यवस्थापन र भौतिक निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सि.नं.	विद्यालयको नाम	बस्न सक्ने अधिकतम विद्यार्थी संख्या	कक्षा विद्यार्थी संख्या	कक्षा विद्यार्थी संख्या	कक्षा विद्यार्थी संख्या	कक्षा विद्यार्थी संख्या	कक्षा विद्यार्थी संख्या	कक्षा विद्यार्थी संख्या
१	सोमेश्वर माध्यमिक विद्यालय, माडी चितवन	३५	६बी-७२	७ बी ५८	७ ए-५५	८ सी-६३	८बी-६१	१०सी-५९
२	भद्रकाली माध्यमिक विद्यालय, कुँडहर पोखरा	३५	९-६५	४-७०				
३	केरवानी माध्यमिक विद्यालय देवदह रुपन्देही	४०	९-६९	११-१२८	१२-१३५			
४	युगलज्योति माध्यमिक विद्यालय देवदह रुपन्देही	४०	१०-५६	८-६१				
५	नारायणी नमूना माध्यमिक विद्यालय भरतपुर चितवन	३५	१०-४७	९-४५				

१४.३. **खेलमैदान** – उक्त प्रारूपको खेलमैदान सम्बन्धी न्यूनतम मापदण्डमा सबै विद्यार्थीहरू एकै पटकमा अटाउन सक्ने र एक पटकमा एउटा खेल खेल्न सक्ने खेलमैदान हुनुपर्ने उल्लेख छ । शिक्षा विभागले देशभरका सामुदायिक विद्यालयको खेलमैदानको अवस्था सम्बन्धमा लगत राखेको छैन । लेखापरीक्षणबाट सरस्वती आधारभूत विद्यालय ठिकालेयर, पोखरामा पर्याप्त खेलमैदान नभएको, तारेबराह आधारभूत विद्यालय माछापुच्छ्रे-८ को खेलमैदानको उत्तरतर्फ घेराबार नभएको, अन्नपूर्ण माध्यमिक विद्यालय, सिक्लेसको खेलमैदान व्यवस्थित नभएको र घेराबार नभएको, केरवानी माध्यमिक विद्यालय, देवदह रुपन्देहीको भित्री खेलमैदानमा घेराबार भएता पनि बाहिरी भाग समेटेर घेराबार नलगाएको, बेलहिया माध्यमिक विद्यालय, बेलहिया रुपन्देहीको खेलमैदान अपर्याप्त रहेको र घेराबार गरिएको उत्तरतर्फको पर्खाल अन्य निकायले सडक निर्माण गर्दा ५० मिटर भत्केको र वर्षान्तमा खेलमैदान बाढीले भरिने भएकोले निकास नभएको, आधारभूत विद्यालय, मोहनपुर चितवनको खेलमैदान पर्याप्त नभएको र निर्माण सामग्री थुपारिएको, राष्ट्रिय आधारभूत विद्यालय, विरेन्द्रनगर भरतपुरको खेलमैदान अपर्याप्त भएको र घेराबार नभएको, राष्ट्रिय आधारभूत विद्यालय घैलाबारी, भरतपुर चितवनको खेलमैदान सम्याउँदा २०५८ सालमा निर्मित ब्लकको २ कोठे भवनको उचाई कम भई बाढी पस्ने समस्या आएकोले खेलमैदान नसम्याईएको देखिएको छ । तोकिएको मापदण्ड बमोजिमको खेलमैदान नभएका कारण विद्यार्थीको शारीरिक तथा मानसिक विकासमा असर पर्ने देखिन्छ । मापदण्ड बमोजिमको खेलमैदानको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

१४.४. **प्रयोगशाला** – उक्त प्रारूपको प्रयोगशाला सम्बन्धी मापदण्डमा विद्यालयको एउटा कोठामा विषयगत प्रयोग सामग्रीहरू सहितको एकपटकमा २५ सम्मले प्रयोगात्मक कार्य गर्न सक्ने मापदण्ड तोकिएको छ । साथै विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम मार्फत २०७३/७४ मा सूचना प्रविधिका माध्यमबाट शिक्षण सिकाईका लागि कम्प्युटर तथा उपकरण खरिद अनुदानका निम्ति एक विद्यालय बराबर रु.१ लाख ४० हजारका दरले ४ हजार ३१७ विद्यालयका लागि रु.६० करोड ४३ लाख ८० हजार खर्च भएको देखियो । लेखापरीक्षणको क्रममा स्थलगत अवलोकन गर्दा तारेबराह आधारभूत विद्यालय, माछापुच्छ्रे, पोखरामा प्रयोगशाला नभएको, शहीद हरिप्रसाद आधारभूत विद्यालय माछापुच्छ्रे-८ पोखरामा कम्प्युटर प्रयोगशालाका लागि प्राप्त रु.१ लाख ४० हजारबाट १ ब्राण्डेड कम्प्युटर खरिद गरी प्रयोगशालामा जडान नगरेको र ४ एसेम्बल कम्प्युटर विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षले खरिद गरी घरमै राखी विद्यालयमा जडान नगरेको, देवदह माध्यमिक विद्यालय, देवदह रुपन्देहीमा प्रयोगशालाको व्यवस्था नभएको, केरवानी माध्यमिक विद्यालय, देवदह रुपन्देहीको कम्प्युटर प्रयोगशालामा ४० कम्प्युटर भएकोमा विद्युतको वैकल्पिक व्यवस्था नहुँदा प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन हुन नसकेको, बेलहिया रुपन्देहीमा विज्ञान प्रयोगशाला नभएको र कम्प्युटरतर्फ ६ कम्प्युटर भएकोमा ४ मात्र सञ्चालन देखिएकोले र कम्प्युटर अपर्याप्त रहेको, आधारभूत विद्यालय मोहनपुर चितवनमा विज्ञान र कम्प्युटर प्रयोगशाला नभएको, बछौली माध्यमिक विद्यालय, रत्नगर चितवनमा विज्ञान प्रयोगशाला नभएको र कम्प्युटर प्रयोगशालातर्फ १७ कम्प्युटर भएकोमा ८ मात्र सञ्चालनमा रहेको, राष्ट्रिय आधारभूत विद्यालय विरेन्द्रनगर चितवनमा विज्ञान प्रयोगशाला नभएको, राष्ट्रिय आधारभूत विद्यालय घैलाघारी चितवनमा विज्ञान प्रयोगशाला नभएको र ३ मात्र कम्प्युटर रहेकोले कम्प्युटर प्रयोगशाला सञ्चालन गर्न नसकेको, सोमेश्वर माध्यमिक विद्यालय माडी चितवनमा विज्ञान प्रयोगशालाको सामग्री भए तापनि कोठा अभावमा प्रयोगमा नरहेको, माडी माध्यमिक विद्यालय, बसन्तपुर चितवनमा एनिमल प्रयोगशाला सञ्चालनमा भएको तर जीव विज्ञान, भौतिक विज्ञानतर्फको प्रयोगशाला नभएको देखियो । यसबाट तोकिएको न्यूनतम

मापदण्ड पनि पुरा भएको देखिएन । जसले गर्दा प्रयोगात्मक आधारमा हुने शिक्षण सिकाईमा असर पर्ने देखिएकोले तोकिएको न्यूनतम मापदण्ड पुरा गर्न आवश्यक व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

१४.५. **पुस्तकालय** – विद्यालयको छुट्टै एक कोठामा ५०० सम्म सान्दर्भिक पुस्तक, सन्दर्भ सामग्री तथा एक पटकमा २० सम्मले अध्ययन गर्नसक्ने फर्निचर सहितको पुस्तकालय हुनुपर्ने न्यूनतम मापदण्ड तोकिएको छ । साथै विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम मार्फत २०७३/७४ मा लाईब्रेरी व्यवस्थापनका लागि अनुदान मार्फत १ हजार ७९४ विद्यालयका लागि रु.६ लाख ५० हजारका दरले जम्मा रु.१ अर्ब १६ करोड ६९ लाख खर्च भएको देखियो । लेखापरीक्षणको क्रममा: स्थलगत अवलोकन गर्दा तारेवराह आधारभुत विद्यालय माछापुच्छ्रे पोखराको पुस्तकालयमा अध्ययन गर्ने ठाँउ नभएको र पुस्तकालय अव्यवस्थित रहेको, नारायणी नमुना माध्यमिक विद्यालय, भरतपुर चितवनको ई-लाईब्रेरी सञ्चालनमा नरहेको, आधारभुत विद्यालय मोहनपुर, चितवनमा पुस्तकालय नभएको, राष्ट्रिय आधारभुत विद्यालय विरेन्द्रनगर तथा घैलाघारी चितवनमा पुस्तकालय नभएको, सोमेश्वर माध्यमिक विद्यालय, माडी चितवनमा ई-लाईब्रेरी भएको तर सञ्चालनमा नरहेको, माडी माध्यमिक विद्यालय बसन्तपुर चितवनमा पुस्तकालय भएता पनि पर्याप्त नभएको देखियो । तोकिएको न्यूनतम मापदण्ड बमोजिमको पुस्तकालय र विद्युतीय पुस्तकालयको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

१५. **डिजाइन स्वीकृति** – शिक्षा विभागको कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिकामा बहुतले आर.सी.सी. भवन तराई, पहाडी र हिमाली जिल्लाहरुमा बनाउँदा साइट प्लान सहितको डिटेल् डिजाइन तथा ड्रइङ बनाई अन्तिम स्वीकृतिको लागि शिक्षा विभागमा अनिवार्य पेश गर्ने व्यवस्था छ । देवदह माध्यमिक विद्यालय, देवदह रुपन्देही लगायतका ५ विद्यालयले बहुतले आर.सी.सी. भवन बनाएकोमा उक्त व्यवस्थाबमोजिमको स्वीकृति लिएको देखिएन । स्वीकृति नलिई भवन निर्माण गर्दा तोकिएको मापदण्ड भन्दा कमजोर संरचना निर्माण हुने भएकोले तोकिएको व्यवस्थाको पालना गर्न गराउन सम्बन्धित निकायले आवश्यक अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण गर्नुपर्दछ ।

१६. **भवन अनुदान** – शिक्षा विभागको कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका २०७२/७३, २०७३/७४ र २०७४/७५ बमोजिम फर्निचर सहितको भवन निर्माणका लागि निम्नानुसारका दरमा एकमुष्ट अनुदान दिने व्यवस्था गरेको देखियो । तोकिएको ड्रइङ डिजाइन बमोजिम लागत अनुमान तयार गरी सो आधारमा यस्तो अनुदान दिनुपर्नेमा देशभर अनुदान दिईने दर एउटै भएको देखियो । जिल्लागत दररेटको आधारमा केही जिल्लाको नमुना दर लिई उक्त अनुदानको दर कायम गरिएको विभागले जनाएको छ । यस व्यवस्थाले दुर्गम हिमाली क्षेत्रमा तोकिएको डिजाइनमा भवन निर्माण गर्न बजेट अप्रयाप्त हुने र तराईका केही जिल्लामा उक्त बजेटबाट तोकिएको भन्दा बढी र डिजाइन थप गरेर समेत भवन निर्माण हुने गरेको देखियो । समयमा भवन निर्माण हुन नसक्नुको कारणमा अनुदान पर्याप्त नहुनु पनि देखिएकोले लागत अनुमानको आधारमा भवन निर्माण अनुदान दिने व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सि.नं.	कार्यक्रमको नाम	आ.व. २०७२/७३ को अनुदान	आ.व. २०७३/७४ अनुदान	आ.व. २०७४/७५ अनुदान
१	२ कोठे भवन (फर्निचर निर्माण समेत)	१६ लाख	१६ लाख	१६ लाख
२	४ कोठे भवन (फर्निचर निर्माण समेत)	३२ लाख	३२ लाख	३६ लाख
३	६ कोठे भवन (फर्निचर निर्माण समेत)	४८ लाख	-	-
४	८ कोठे भवन (फर्निचर बाहेक)	५७ लाख	-	-

१७. **कुल माग र कक्षाकोठा** – शिक्षा विभागले विद्यालयको भवन निर्माणतर्फ २०७३/७४ मा देशभरको कुल मागको आधारमा लक्ष्य निर्धारण नगरी बजेट सिलिङ्गको आधारमा लक्ष्य निर्धारण गरेको देखियो । कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका २०७३/७४ मा हिमाली जिल्लामा प्रति ३० विद्यार्थी बराबर १ कक्षाकोठा, पहाडी जिल्लामा प्रति ३५ विद्यार्थी १ कक्षाकोठा र तराईका जिल्लामा प्रति ४० विद्यार्थी १ कक्षा कोठाको न्यूनतम मापदण्ड तोकिएकोमा देशभर भएका ८४ लाख १९ हजार ५११ विद्यार्थीका लागि उक्त अनुपातमा आवश्यक कक्षा कोठा संख्यामा हाल विद्यमान कक्षाकोठाको संख्या घटाई बाँकि कुल मागको विश्लेषण गरी सोबमोजिम भौतिक पूर्वाधार निर्माणमा बजेट विनियोजन गर्नुपर्नेमा सो गरेको देखिएन । विभागले २०७३/७४ मा १३,३९६ कोठा निर्माण गर्ने लक्ष्य लिएको देखिन्छ । कुल आवश्यकताको आधारमा आपूर्ति नहुँदा विद्यालयको कक्षा कोठा अपर्याप्त हुने र गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने लक्ष्य प्राप्तिमा कठिनाई हुने देखिन्छ । अतः मागको आधारमा प्राथमिकीकरण गरी आपूर्ति व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ :

सि.नं.	विवरण	संख्या	अनुदान रकम
१	४ कोठे भवन	२७९	९९६६००
२	४ कोठे भवन निर्माण (२०७२।७३ को क्रमागत)	२००	२६००००
३	४ कोठे भवन निर्माण सम्पन्न - (२०७२।७३ को क्रमागत)	४६०	६६४०००
४	६ कोठे भवन निर्माण - (२०७२।७३ को क्रमागत)	२४०	७२००००
५	८ कोठे भवन निर्माण - (२०७२।७३ को क्रमागत)	२४०	६६४०००
६	२ कोठे नयाँ भवन फर्निचर निर्माण सहित	३३०६	२६४४६००
७	छात्रा शौचालय निर्माण - PMEC नपुरोका विद्यालयका लागि	४००	४६००
८	विद्यालय मर्मत तथा सम्भार	४४४४	११११००
९	शौचालय निर्माण -बास सुविधा भएको)	५६०	३३६०००

१८. **स्वामित्व** - शिक्षा विभागले विद्यालयको जग्गाको स्वामित्व सम्बन्धमा अभिलेख राखेको देखिएन । अभिलेखको अभावमा उक्त विद्यालयहरु आफ्नै स्वामित्वको जग्गा तथा भवनमा सञ्चालित रहेको भन्ने एकिन हुने अवस्था छैन । यस्ता अधिकांश विद्यालयहरु सार्वजनिक तथा सरकारी जग्गामा संचालित भएका देखिन्छन् । लेखापरीक्षणको क्रममा स्थलगत अवलोकन गर्दा अध्ययन गरिएकामध्ये तारेवराह आधारभूत विद्यालय माछापुच्छ्रे, कास्कीको एक भवनको स्वामित्व आफ्नै नाममा भएको र २ भवन विद्यालयको नाममा प्राप्त नभएको, देवदह माध्यमिक विद्यालय, देवदह रुपन्देहीको ९ भवन ऐलानी/पती जग्गामा बनेकोले ७ विद्या जग्गाको स्वामित्व विद्यालयको नाममा नभएको, बेलहिया माध्यमिक विद्यालय बेलहिया, रुपन्देहीको हाल सञ्चालित विद्यालय भवन रहेको जग्गाको स्वामित्व विद्यालयको नाममा नरहेको र सिद्धार्थ नगरपालिका १ मा १२ कट्टा जग्गा समुदायले हस्तान्तरण गरेकोमा सो को समेत स्वामित्व प्राप्त नभएको, राष्ट्रिय आधारभूत विद्यालय, घैलाघारी चितवनको सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगले दर्ता गरेको १ विद्या ५ कट्टा जग्गा फिल्डबुकमा देखिएता पनि स्वामित्वको पूर्जा प्राप्त नभएको देखियो । यसले गर्दा थप भवन निर्माण गर्नका लागि स्थान अभाव हुने अन्य नियामक निकायमा मापदण्ड स्वीकृतिका लागि पेश गर्दा जग्गाको स्वामित्व आवश्यक हुने भएकाले स्वीकृति लिन कठिनाई भएको छ । सम्बन्धित निकायले देशभरका विद्यालयको जग्गाको स्वामित्वको अभिलेख राख्ने, विद्यालयलाई दाताबाट हस्तान्तरण गरिएका जग्गा नामसारी गरी लिने तथा स्वामित्व प्राप्त नभई सार्वजनिक, सरकारी, पती एवं ऐलानी जग्गामा संचालित विद्यालयलाई आवश्यक जग्गा तथा स्वामित्व प्रदान गर्न नेपाल सरकारले अविलम्ब पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१९. **जग्गा अतिक्रमण** - जग्गा (नापजाँच) ऐन, २०१९ को दफा ६ (ग) बमोजिम साबिकमा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा जनिई नाप जाँच भएको कुनै जग्गा कसैले आवाद, कमोद वा घरबास गरी अतिक्रमण गरी भोग गरेको भए पनि नाप जाँच गर्दा त्यस्तो जग्गा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गाको रूपमा दर्ता गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । स्थलगत अवलोकनबाट सरस्वती आधारभूत विद्यालय ढिकालेयर कास्कीको जग्गाको क्षेत्रफल ५ रोपनी भएकोमा उत्तरतर्फ रेडक्रसको बडा इकाई कार्यालय स्थापना गरी २ आना २ पैसा र दक्षिणट्टी हरिशचन्द्र युवा क्लबले करिब २ रोपनी गरी कुल २ रोपनी २ आना २ पैसा जग्गा अतिक्रमण गरेकोले हाल खेल मैदान तथा नयाँ भवन बनाउनका लागि आवश्यक जग्गाको अभाव देखिएको छ । बछ्यौली माध्यमिक विद्यालय रत्ननगर चितवनको आफ्नै स्वामित्वमा १५ कट्टा २ धुर जग्गा भएकोमा रत्ननगर नगरपालिका वाड नं. ६ को बडा कार्यालय (साविक बछ्यौली गाविस) र बछ्यौली स्वास्थ्य चौकिले करिब ४ कट्टा जग्गा अतिक्रमण गरी आफ्नै भवन बनाएर कार्यालय भवन स्थापना गरेकोले विद्यालयलाई नयाँ भवन निर्माणको लागि स्थान अभाव भई पुरानो भवनको छतमा २ कोठे भवन थप गरेको देखियो । विभागले देशभरका सामुदायिक विद्यालयको अतिक्रमित जग्गाको लगत तयार गरी अतिक्रमण हटाई विद्यालय पुनर्स्थापना गर्नुपर्दछ ।

सुझाउ

- भौतिक पूर्वाधारको लागतको आधारमा अनुदान दिनुपर्दछ ।
- अनुदान रकम समयमै उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
- संलग्न प्राविधिक जनशक्तिको सक्षमता वृद्धी गर्नुपर्दछ ।
- सम्बन्धित निकायले प्रभावकारी अनुगमन गर्नुपर्दछ ।

२०. **अन्य निकायबाट भवन निर्माण** - विकास साभेदार संस्थाबाट परिचालन हुने विकास सहायता केन्द्रीय बजेट प्रणालीबाट प्रवाह हुनुपर्दछ । लेखापरीक्षणको क्रममा: भद्रकाली माध्यमिक विद्यालय, कुंडहर कास्कीको एक भवन भारतीय राजदुतावास सहयोग अर्न्तगन निर्माण भएको, अन्नपूर्ण माध्यमिक विद्यालय सिक्लेस, कास्कीको एक भवन पाहार टूष्ट नेपालले बनाएकोमा सम्बन्धित जिल्ला शिक्षा

कार्यालयसँग अनुमति लिएको देखिएन । विभागले रुम टु रिड, सेभ द चिल्ड्रेन, प्लान इन्टरनेशनल, वर्ल्ड भिजन, जर्मन नेपाल हेल्थ एशोसियसन हिमालयन ट्रस्ट, वर्ल्ड एजुकेशन जस्ता संस्थाले विद्यालय भवन निर्माण कार्य गर्ने गरेको जनाएको भएता पनि सोको अभिलेख राखेको छैन । यस्ता संस्थाको नियमन गरी आवश्यकता र प्राथमिकताको आधारमा केन्द्रीय बजेट प्रणालीमार्फत सहयोग प्रवाह हुने व्यवस्था मिलाइनुपर्दछ ।

खण्ड -४: निष्कर्ष

सामुदायिक विद्यालयको भौतिक पूर्वाधारको अवस्थालाई सुदृढ गरी गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नका लागि निम्न क्षेत्रमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ :

- विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाले राखेका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू हासिल गर्ने गरी र कम्प्रहेन्सिभ स्कूल सेफ्टी मास्टर प्लानको अवधारणा अनुरूप विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार निर्माण र पुनः निर्माणका लागि पर्याप्त बजेटको प्रबन्ध गर्ने,
- विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार विकास र निर्माणका कामलाई स्थानीय सरकारको गाँउ शिक्षा योजना र नगर शिक्षा योजनाको अभ्यास र पद्धतिद्वारा प्रभावकारी बैंक अन्तर्गत समाहित गरी कार्य गर्ने व्यवस्था मिलाउने र भौतिक पूर्वाधारको आवश्यकता प्रक्षेपणलाई विद्यालय सुधार योजनासँग आवद्ध गर्ने,
- स्थानीय तहमा काम गर्ने विद्यालय व्यवस्थापन समिति र प्राविधिकहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तथा स्थलगत अनुगमन र प्राविधिक सहायतालाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउने,
- समय सापेक्ष रुपमा नर्मसमा परिमार्जन गर्ने र सो अनुरूप बजेटको व्यवस्थापन गर्ने ।
- भवनको तोकिएको डिजाइन अनुसार जिल्ला दररेटका आधारमा लागत अनुमान बनाई बजेटको व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
- संलग्न प्राविधिक जनशक्तिको सक्षमता वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

सरकारी निकायहरूमा सूचना प्रविधि प्रणालीको वैधानिकता र उपयोग

खण्ड १ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – वि.सं. २०२८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्क प्रशोधनको क्रममा नेपालमा कम्प्युटर प्रविधिको प्रयोग भए पश्चात नेपालले सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा प्रवेश गरेको पाईन्छ। नेपालले आर्थिक उदारीकरणको नीति सँगै यस क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको संलग्नता व्यापक बन्दै गएको छ। निजी क्षेत्रबाट सूचना प्रविधि शिक्षा, सूचना प्रविधिको प्रयोग र सूचना प्रविधि सम्बन्धी जनशक्तिको विकासमा उल्लेखनीय योगदान रहेको छ। नवौँ योजनामा ५ वर्षभित्र नेपाललाई सूचना प्रविधिको विश्व मानचित्रमा स्थापित गर्ने परिकल्पनाका साथ सूचना प्रविधि नीति, २०५७ जारी गरिएको थियो। दशौँ योजनामा उल्लेख भए अनुसार सूचना प्रविधिको पहुँच सर्वसाधारण समक्ष पुऱ्याउने उद्देश्य अनुरूप योजना अवधिमा विभिन्न नीति र कार्यक्रम मार्फत ज्ञानमा आधारित समाज निर्माणमा टेवा पुऱ्याउने, ज्ञानमा आधारित उद्योग व्यवसायको प्रवर्द्धन गराउने जस्ता केही उपलब्धी हासिल भएको छ।
२. **वर्तमान अवस्था** – चौधौँ त्रिवर्षीय योजना(२०७३।७४-२०७५।७६) मा उल्लेख भए अनुसार आर्थिक वर्ष २०७३।७३ सम्म नेपालमा इन्टरनेट सेवामा पहुँच प्राप्त जनसंख्या ४४.४ प्रतिशत रहेकोमा चौधौँ त्रिवर्षीय योजनाको अन्तिम वर्ष २०७५।७६ सम्म ६५ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्यका साथ सूचना प्रविधि प्रणालीलाई अवलम्बन गरिएको छ। विश्व बैंकद्वारा प्रकाशित 'डिजिटल डिभिडेन्स' प्रतिवेदन अनुसार नेपालमा हाल २ करोड ६५ लाख जनसंख्यामध्ये १ करोड २५ लाख १७ हजार जनसंख्यामा इन्टरनेट सुविधाको पहुँच छ। विद्युतीय सरकार कार्यान्वयनका लागि विद्युतीय सरकार गुरुयोजना कार्यान्वयनको क्रममा छ। त्यसबाहेक सूचना प्रविधि नीति, २०५७ अनुसार एकीकृत तथ्याङ्क केन्द्रको निर्माण भै सञ्चालनमा आएको छ।
३. **सूचना प्रविधिको उपयोग** – ब्रह्माण्डीय विद्युतीय प्रविधि पहुँच (युनिभर्सल डिजिटल एक्सिस) का कारण हामीले पूर्वाधारहरूमा उचित लगानी र सुधार गर्न सक्दछौं जसले टेलिकम्युकेसन बजार प्रतिस्पर्धी बन्न सक्दछ, पब्लिक प्राईभेट पार्टर्सिप (पी.पी.पी.) को अभिवृद्धि र उत्पादकत्व बढन सक्दछ। सूचना प्रविधि हस्तान्तरणले व्यवसायिक वातावरण, जनताको शिक्षा र स्वास्थ्यमा अभिवृद्धि र सुशासनको प्रवर्द्धन हुन्छ। यसले तीव्र उत्पादन, बढी रोजगारी र स्तरीय सेवाको सिर्जना हुन्छ। यसै वस्तुतथ्यलाई मध्यनजर राखेर नेपाल सरकारले पनि सूचना प्रविधिको माध्यमद्वारा प्रशासन र विकासको मार्गलाई अनुसरण गर्ने नीति लिएको छ।

वर्तमानमा नेपालका प्रायः सबै सरकारी, गैरसरकारी तथा संघ संस्थाहरूमा सूचना प्रविधि प्रयोग गरिएको छ। सरकारी कामकाज नियमित सञ्चालन गर्ने र विशेष कार्यहरू सूचना प्रविधिको माध्यमबाट सञ्चालन गर्ने प्रणाली पनि बढ्दो छ। निर्वाचन कार्यालयले निर्वाचन कार्यको बहुसंख्यक हिस्सा सूचना प्रविधि प्रणालीबाट सञ्चालन गरेको छ भने केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले जनसंख्याको आँकडा संकलन र विश्लेषण गर्ने कार्य पनि यसै प्रणालीबाट सम्पादन गर्दै आएको छ। त्यस बाहेक लोक सेवा आयोगले कर्मचारी छनौट प्रणाली, यातायात व्यवस्था कार्यालयले सवारी दर्ता र चालक अनुमतिपत्र व्यवस्थापन, अर्थ मन्त्रालयले बजेट व्यवस्थापन र सूचना प्रविधि विभागले ई-भिलेज, ई-स्कूल, अनलाईन हाजिरी जस्ता कार्यहरू गर्दै आएको छ। आन्तरिक राजस्व विभागद्वारा सञ्चालित एकीकृत कर सूचना प्रणाली, भन्सार विभाग कार्यालयहरूले अटोमेटेड सिस्टम प्रणाली, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय र कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूद्वारा सञ्चालित एकीकृत कोष लेखा प्रणालीमा सूचना प्रविधि प्रभावकारी ढंगले प्रयोग गरेको देखिन्छ। त्यसबाहेक परराष्ट्र मन्त्रालयले राहदानी प्रक्रिया र निजामती किताब खानाले कर्मचारीको अभिलेख प्रणालीको अभिलेखमा सूचना प्रविधि प्रणालीको प्रभावकारी प्रयोग गरेको छ।
४. **सूचना प्रविधिको अनुगमन** – सरकारी निकायहरूले प्रयोग गर्ने सूचना प्रविधिहरूको अनुगमनमा सरकारी निकायको वेब साईट निर्माण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धि निर्देशिका, २०६८ को दफा ११ अनुसार वेबसाईट निर्माण भए नभएको अनुगमन विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले गर्ने र सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिका, २०७१ को दफा १७ अनुसार सरकारी निकायले प्रयोग गरेका सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको वर्गीकरण, अनुगमन र सम्परीक्षण सूचना प्रविधि विभागले गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।
५. **सूचना प्रविधि कार्यक्रम र वातावरण** – सूचना प्रविधि सफ्टवेयर निर्माण तथा सञ्चालन र अनुगमनमा निम्न कार्यक्रम तथा निर्देशिकाहरू रहेका छन्।

- ५.१. चौधौं त्रि-वर्षीय आवधिक योजना (२०७३।७४-२०७५।७६) मा सूचना प्रविधिबाट प्राप्त हुने लाभांशको पहुँच ग्रामीणस्तरमा पुऱ्याउन ई-भिलेजसम्बन्धी कार्यक्रम सन्चालन, सरकारी कामकाज र सेवामा प्रयोग हुने सूचना प्रविधि संरचनालाई प्रादेशिक तहसम्म विस्तार एवम् एकीकृत संरचनाको निर्माण गरी प्रणालीहरुमा एकरूपता र मितव्ययिता कायम गर्न सरकारी क्लाउडको व्यवस्थापन, नेपाल सरकारका विभिन्न निकायका वेब साइटहरुलाई राष्ट्रिय पोर्टलमा आवद्ध गरी एकद्वार प्रणालीमार्फत सेवा प्रदान र डाटा सेन्टर तथा डिजास्टर रिस्कभरी सेन्टरको क्षमता अभिवृद्धि गरिने प्रमुख कार्यक्रमहरु रहेका छन् ।
- ५.२. चालु आर्थिक वर्ष २०७३।७४ को कार्यक्रममा उच्च पहाडी क्षेत्रमा डाटा सभरस्थापना र सञ्चालन गर्न सम्भावनाको अध्ययन र डाटा सभर स्थापना गर्न प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीलाई प्रोत्साहित तथा राष्ट्रिय सूचना केन्द्रको क्षमता अभिवृद्धि गरिने कार्यक्रम रहेको छ ।
- ५.३. सरकारी निकायको वेब साइट निर्माण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धि निर्देशिका, २०६८ मा प्रत्येक मन्त्रालय, विभाग र केन्द्रीयस्तरका कार्यालयहरु, सर्वोच्च अदालत, संसद लगायत अन्य संबैधानिक निकायले आ आफ्नो वेब साइट निर्माण गर्नुपर्ने र वेब साइट निर्माणमा निर्माण गर्नुपूर्व विचार गर्नु विषय, वेबसाइटमा यकिन हुनुपर्ने विषय, वेब साइटमा राखिने विषय वस्तु, वेबसाइट निर्माण तथा प्रस्तुतीकरण, वेबसाइट प्रचार तथा प्रसार, प्रयोगको मूल्याङ्कन गर्ने तथा अद्यावधिक गर्ने सम्बन्धि व्यवस्था उल्लेख छ ।
- ५.४. सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिका, २०७१ मा सूचना प्रविधि प्रणालीमा एकरूपता हुनुपर्ने, सूचना प्रविधि प्रणालीको मानकीकरणका लागि सम्बन्धित केन्द्रीय निकाय मार्फत विभागमा पठाउनु पर्ने, सूचना प्रविधि प्रणालीको डिजाईन, निर्माण र प्रयोग गर्दा अर्को सरकारी निकायको सूचना प्रविधि प्रणालीको पहुँच हुने गरी अन्तर सञ्चालन हुनु पर्ने, सरकारी सूचना तथा सेवाहरु नेपाल सरकारको राष्ट्रिय पोर्टल प्रयोग गर्नुपर्ने, प्रणाली व्यवस्थापनका लागि निर्देशक समिति र प्राविधिक समितीको गठन तथा काम कर्तव्यको व्यवस्था गरेको छ ।
६. **सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति** – नेपाल सरकारले सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकास र विस्तारका लागि सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति, २०७२ तर्जुमा गरेको छ । यसका लक्ष्य, नीति तथा रणनीतिहरु देहाय अनुसार रहेको छ :
- ६.१. **लक्ष्य** – अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जाल तयारी तथा विद्युतीय सरकार सूचकाङ्कमा सन् २०२० सम्ममा समग्रमा नेपालको स्थान उच्च दोश्रो चौथाई (Top Second Quarter) मा पुऱ्याउने, ७५ प्रतिशत नेपालीहरुलाई डिजिटल साक्षर बनाउने, ९० प्रतिशत जनता समक्ष ब्रोडव्याण्ड सेवाको पहुँच सुनिश्चित गरिने, सम्पूर्ण नेपालीमा ईन्टरनेटको पहुँच पुऱ्याउने, नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि उद्योग एवं सेवाको योगदान (दूरसञ्चार बाहेक) २.५ प्रतिशत पुऱ्याउने, कम्तिमा ८० प्रतिशत नागरिक लक्षित सेवाहरु विद्युतीय सरकारको अवधारणा अनुरूप अनलाईन मार्फत सेवा प्रदान गर्ने र २०१७ सम्ममा सरकारी प्रशारण क्षेत्रलाई डिजिटल प्रणालीमा रुपान्तरण गरिने रहेको छ ।
- ६.२. **नीतिहरु** –
- ६.२.१. ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रहरुमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको पहुँच विस्तार गरिने,
- ६.२.२. मानव संसाधन विकासका लागि संलग्न शिक्षण तथा तालिम प्रदान गर्ने निकायहरुको पाठ्यक्रम परिमार्जन, संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि तथा सामुदायिक विद्यालयहरुमा इन्टरनेट सेवा उपलब्ध गराईने,
- ६.२.३. सुशासन तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाह प्रभावकारी बनाउन विद्युतीय सरकार गुरुयोजना परिमार्जन गरि लागु गरिने,
- ६.२.४. विद्यमान एकीकृत सरकारी तथ्याङ्क केन्द्रको प्रभावकारी उपयोग मार्फत सरकारी निकायहरुमा एक क्लाउड कम्प्यूटिङ तथा साभ्ना पूर्वाधार सम्बन्धी प्रारूप तयार गरिने,
- ६.२.५. सूचना तथा सञ्चार प्रविधि प्रयोगमा सुरक्षा एवं विश्वसनीयता प्रत्याभूतिका लागि समयानुकूल साईबर सुरक्षा नीति, अनपेक्षित सूचना प्रवाह निरुत्साहित गर्न सेवा प्रदायकहरुले अवलम्बन गर्नुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था र साईबर अपराधको अनुसन्धान तथा अभियोजन व्यवस्थामा यथोचित परिमार्जन गर्दै विद्युतीय कारोबार ऐनको पूर्ण कार्यान्वयन सुनिश्चित गरिने छ ।
- ६.३. **रणनीतिहरु** –
- ६.३.१. प्रविधिको पहुँच बाहिर रहेका क्षेत्र एवं समुदायहरु पहिचान गरी ग्रामिण दूरसञ्चार विकास कोषको उपयोग, राष्ट्रव्यापी डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम तर्जुमा, न्यूनतम उपभोक्ता मूल्यमा ब्रोडव्याण्ड सेवा

प्रवाहको शर्त सहित केही रेडियो फ्रिक्वेन्सी स्पेक्ट्रम विशेष इजाजत व्यवस्था र ग्रामिण दूरसञ्चार विकास कोषबाट स्थानीय निकायहरूलाई सशर्त अनुदान उपलब्ध गराईने,

- ६.३.२. सुशासन तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्न गमरमेन्ट इन्टरप्राईजेज आर्किटेक्चर राष्ट्रिय इन्टर अपरेविलिटी फ्रेमवर्क लागूतका प्रारूपहरूको कार्यान्वयन, विद्युतीय सुशासन सम्बन्धी क्रियाकलापहरू खुला सरकारको अवधारणाबाट निर्देशित, सामाजिक सञ्जालको प्रभावकारी प्रयोग, नीति तथा योजना निर्माण प्रक्रियामा भौगोलिक सूचनाको माध्यमद्वारा प्रभावकारी सहयोग पुऱ्याउन राष्ट्रिय भौगोलिक सूचना प्रणाली पूर्वाधारको विकास तथा स्मार्ट सिटीको आवधारणा अनुरूप नगरपालिकाहरूलाई स्मार्ट सिटीको रूपमा परिणत गरिने
- ६.३.३. क्लाउड कम्प्युटिङको विकासबाट सिर्जित अवसरहरूको उपयोग गर्दै विद्युतीय सुशासनको रूपमा स्थापित गर्न राष्ट्रिय क्लाउड कम्प्युटिङ रणनीति लागू गरिने, नेपाल सरकारको एकिकृत डाटा सेन्टर (GIDC) मा रहेका स्रोतहरू प्रयोग गर्दै एक क्लाउड कम्प्युटिङ पूर्वाधार निर्माण गरि सन् २०१८ सम्ममा सरकारले कम्तिमा १० विद्युतीय माध्यमद्वारा प्रदान गरिने सेवाहरू उक्त पूर्वाधार मार्फत प्रवाह गरिने र प्रविधिजन्य उपकरण तथा सेवाहरूमा लगानी गर्नु पूर्व क्लाउड कम्प्युटिङ (Cloud Computing) विकल्पको विस्तृत मूल्याङ्कन गरिने,

खण्ड २ लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

७. **उद्देश्य** – सरकारी निकायहरूबाट सञ्चालन हुने कार्य सञ्चालन गर्न प्रयोगमा ल्याईएका सूचना प्रविधि प्रणालीको वैधानिकता र तिनको उपयोगको स्थिति मूल्यांकनका लागि राष्ट्रिय विद्युतीय शासन गुरुयोजना र यसको कार्यान्वयन पक्षको अध्ययन गरि निकायको कार्यसम्पादनमा उपयोग गरिएको सूचना प्रविधि सफ्टवेयरको दुरुस्तता, पूर्णता र नियमितता एवं प्रमाणीकरण पद्धतिमा परीक्षण गरी नियन्त्रण पद्धति, उपलब्ध हुने सूचनाको विश्वसनीयता तथा सुरक्षा प्रणाली मूल्याङ्कन गर्ने सिलसिलामा सूचनाको विश्वसनीयता, एप्लिकेशन प्रणालीको उपयुक्तता, प्रविधिको उपयोग, सूचनाको निष्पक्षता, निष्ठा एवं कानुनी प्रावधानहरूसँगको परिपालनाको जाँच गर्नु सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणको मूल उद्देश्य रहेको छ ।
८. **क्षेत्र** – सूचना प्रविधि उपयोग गर्ने सरकारी निकायहरू मध्ये निम्न पाँच सरकारी निकायको सूचना प्रविधि संयन्त्र र कार्यालयमा प्रयोगमा ल्याईएको सफ्टवेयर प्रणालीलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समेटिएको छ :
- ८.१. **लोक सेवा आयोग** – नेपाल लोक सेवा आयोगले नेपालको संविधानको भाग २३ अनुसार निजामती सेवा, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र अन्य संघीय सरकारी सेवाको पदमा पदपूर्तिका लागि लिईने लिखित परिक्षा लोक सेवा आयोगले सञ्चालन गर्ने व्यवस्था छ । आयोगले कर्मचारी भर्ना छनौट प्रक्रियामा कर्मचारी भर्ना छनौट व्यवस्थापन प्रणालीको विद्युतीय प्रणाली उपयोग गरेको देखिन्छ ।
- ८.२. **कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय** – कम्पनी रजिष्ट्रार कार्यालयले कम्पनी ऐन, २०६३ अनुसार पब्लिक लिमिटेड, प्राईभेट लिमिटेड र मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनी दर्ता गर्ने, पब्लिक कम्पनीको विवरणपत्रको अभिलेख राख्ने, कम्पनीको प्रबन्धपत्र तथा नियमावलीमा संशोधन गर्न स्वीकृति दिने, कम्पनीहरूको खारेजी तथा कम्पनीहरू गाभ्ने समेतका कार्यहरू गर्ने गरेको छ । कार्यालयले नयाँ कम्पनी दर्ता, अभिलेखीकरण तथा नवीकरण लगायत कार्यमा खुल्ला सरकारी तथ्यांक तथा विद्युतीय प्रणाली सञ्चालन गरेको छ ।
- ८.३. **यातायात व्यवस्था विभाग** – सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ तथा नियमावली, २०५४ को नीतिगत व्यवस्थाबमोजिम यातायात व्यवस्था विभागले यातायात सेवाको पञ्जीकृत तथा नवीकरण गर्ने, अनुमतिपत्र स्थगन तथा नामसारी गर्ने, सवारी सञ्चालन गर्ने रुट निर्धारण तथा अनुमति दिने, सवारी चालक प्रशिक्षण केन्द्र, सवारीको बडी निर्माण कारखाना वा अटोमोबाईल वर्कसप सञ्चालनको अनुमतिपत्र, सेवाको वर्गीकरण तथा नवीकरण गर्ने, सवारी चालक अनुमतिपत्र वितरण तथा नवीकरण गर्ने कार्यहरू गर्दै आएको छ । कार्यालयले विद्युतीय प्रणालीमा सवारी चालक अनुमतिपत्र व्यवस्थापन सूचना प्रविधि उपयोग गरेको छ ।
- ८.४. **सूचना प्रविधि विभाग** – विद्युतीय सरकार एवं सुशासनको अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्न नेतृत्वदायी र समन्वयकारी भूमिकामा रही विद्युतीय स्वरूपमा रहेका सरकारी तथ्याङ्कलाई अद्यावधिक र सुरक्षित राख्ने, सूचना प्रविधि क्षेत्रमा उपयुक्त मानव संसाधन विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले सो विभाग सञ्चालनका रहेको छ । यस विभागले एन.पी.सि.ई.आर.टी, जी-क्लाउड, विद्युतीय हाजिर, आई.टी.

प्रोफाइलिङ, ईभिलेज, मोबाईल एप, डिजिटल कन्टेन्ट, जी.ई.ए तथा ई-स्कूल र विभिन्न तालिम कार्यान्वयन गर्ने गरेको छ ।

- ८.५. **राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र (NITC)** – आम जनतामा सूचना प्रविधिको पहुँच बढाउन र नेपालमा विद्युतीय सूशासन कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले सञ्चालित यस केन्द्रले विद्युतीय शासनका लागि आई.सि.टी पूर्वाधार (सरकारी एकीकृत सुरक्षा सञ्जाल) विकास गर्ने र प्रविधि अन्वेषण र प्रयोग गरी सरकारको एकीकृत सूचना केन्द्र (GIDC) को रूपमा रहेको छ । यस केन्द्रले इन्टरनेट सेवा, ईमेल सेवा, गेटपास सिस्टम, जनशक्ति तालिम, नेटवर्क व्यवस्थापन, पब्लिक आई.पी. सेवा, भर्चुलाईजेशन र क्लाउड सेवा, भिडियो कन्फ्रेन्सिङ सेवा र सफ्टवेयर निर्माण कार्यहरू गर्ने गरेको छ ।
९. **पद्धति** – लेखापरीक्षण योजनामा उल्लेखित विधि एवं प्रक्रिया अनुरूप लेखापरीक्षण गरिने निकायको सूचना प्रविधि वातावरणको अध्ययन, जोखिम क्षेत्रको पहिचान गरि सम्बन्धित निकायबाट विद्युतीय तथ्याङ्क प्राप्त गरि त्यसको सुनिश्चितता यकिन गरिएको छ । यस अलावा सूचना प्रविधिमा संलग्न जनशक्ति, कार्यालय प्रमुख र अन्य पदाधिकारीसँगको छलफल, तथ्याङ्क परीक्षण, विश्लेषण र प्रविधिको अवलोकन एवं प्रयोगात्मक परिक्षण गरिएको छ ।
१०. **सीमितता** – लेखापरीक्षणका अन्तरनिहित सिमितता, नमुना छनौट, मानवीय त्रुटि, प्रणालीको जटिलता एवं अनिश्चितता, पेशागत विवेकको प्रयोग, समयको कमी, समयमै सूचना प्राप्त नहुने, त्रुटि वा जालसाजी पत्ता नलाग्ने ईत्यादि लेखापरीक्षणका सिमितताका रूपमा रहेका छन् ।

खण्ड ३ लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समेटिएका उल्लिखित पाँच सरकारी निकायको सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणमा मुख्य रूपमा देहायको व्यहोरा देखिएका छन् :

११. **सूचना प्रविधिको मूल्याङ्कन** – सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति, २०७२ ले राज्य संयन्त्रका विविध क्षेत्रमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि प्रयोग गर्ने कुरा उल्लेख गरे तापनि दुई वर्षको अवधिमा सो क्षेत्रको उपलब्धि मूल्याङ्कन गरिएको पाईएन । यसले गर्दा सरकारी नीति उपयुक्त तवरले कार्यान्वयन भईरहेको सम्बन्धमा विश्वस्त बन्न सकिएन ।
१२. **सफ्टवेयरको अभिलेखीकरण** – नेपाल सरकारको सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिका, २०७१ को दफा १५ अनुसार नेपाल सरकारका निकायहरूमा प्रयोगमा रहेका सूचना प्रविधि प्रणालीलाई वर्गीकरण गर्ने प्रयोजनार्थ सूचना प्रविधि विभागमा अभिलेखीकरण गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । तर लेखापरीक्षणमा समेटिएका लोक सेवा आयोग, कम्पनि रजिष्ट्रारको कार्यालय, राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र र यातायात व्यवस्था विभागबाट उपयोगमा ल्याईएका सफ्टवेयरहरू सूचना प्रविधि विभागमा अभिलेखीकरण गराएको छैन । यस सम्बन्धमा सूचना प्रविधि विभागले सरकारी निकायहरूमा उपयोग गरिएका सफ्टवेयरहरूको अभिलेखीकरण गराउन पत्राचार गरेकोमा थप कारवाही भएको छैन । अतः सरकारी निकायहरूमा उपयोग गरिएका सूचना प्रविधि सफ्टवेयरहरू अभिलेखीकरण गराइनुपर्ने देखिन्छ ।
१३. **सूचना प्रविधिमा समानता** – नेपाल सरकारको सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिका, २०७१ को दफा ३(१) तथा चौधौँ त्रि-वर्षीय (२०७३।७४-२०७५।७६) आवधिक योजनामा सबै सरकारी कार्यालयहरूमा प्रयोग हुने सूचना प्रविधिमा समानता हुनुपर्ने व्यवस्था छ । सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण गरिएका कार्यालयहरूमा देहायअनुसार एप्लिकेशनहरू प्रयोगमा रहेकामा सरकारी निकायहरूले प्रयोग गर्ने सफ्टवेयरहरूमा सरकारी ईन्टरप्राईजेज आर्किटेक्चर अनुसार समानता रहेको देखिएन । अतः निर्देशिकामा तोकिए अनुसार सूचना प्रविधिमा समानता हुनुपर्ने देखिन्छ ।

सि.नं.	कार्यालयको नाम	प्रयोग ल्याईको एप्लिकेशन
१.	लोक सेवा आयोग	कर्मचारी भर्ना छनौट व्यवस्थापन प्रणाली (Psc recruitment Management system)
२.	कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय	कम्पनि दर्ता तथा अभिलेख व्यवस्था (OCR online system)
३.	यातायात व्यवस्था विभाग	विद्युतीय सवारी चालक प्रमाण तथा सवारी दर्ता प्रणाली (Electronic Driving License and Vehicle Registration System- EDLVRs)/ सडक दुर्घटना सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (Road accident information management system RAIMS) on going process
४.	सूचना प्रविधि विभाग	Government cloud application, centralized attendance

		system, E-village, digital portal library
५.	राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र	E-mail application, web application, vertulization application, National portal application, DNS(Domain name system) application

१४. **भिएपीटी** – सूचना प्रविधि उपयोग गर्ने निकायहरूको सूचना प्रविधि प्रणालीको भन्नेरेविलिटी एनालाइसिस एण्ड पेनेट्रेसन टेष्ट सूचना प्रविधि विभाग मार्फत परीक्षण गराउने सन्दर्भमा स्पष्ट कानुनी व्यवस्था रहेको देखिएन । सूचना प्रविधि प्रणालीतर्फ लोक सेवा आयोग, कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय, यातायात व्यवस्था विभाग, राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रहरूले सूचना प्रविधि विभाग मार्फत भिएपीटी गराएको देखिएन । जसले गर्दा सुरक्षा प्रणाली स्थिति कमजोर रहने देखिन्छ। अतः सुरक्षा व्यवस्थालाई मजबुद तथा प्रभावकारी बनाउन सरकारी कार्यालयहरूमा प्रयोगमा ल्याईएका सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको भिएपीटी गराउनुपर्ने र यस व्यवस्थालाई कानुनी रूपमा बाध्यात्मक बनाईनुपर्दछ ।
१५. **यूजर लग** – सरकारी कार्यालयहरूमा प्रयोग भएको सूचना प्रविधि प्रणालीको उपयोग गर्दा कार्यालयको सम्बन्धित कर्मचारीले लग ईन गरेर प्रणाली चलाएपछि, आधिकारिक प्रयोगकर्ताले गरेका काम र गतिविधिहरूको लग रेकर्ड व्यवस्थित गरिनुपर्दछ । यसबाट भविष्यमा आवश्यक परेको समयमा आवश्यक छानबिन गर्न सकियोस । तर लोक सेवा आयोगको कार्यालयमा प्रयोग गरिएको सफ्टवेयरमा यूजर लग व्यवस्था गरेको पाईएन जसले गर्दा सुरक्षा प्रणालीमा समस्या उत्पन्न हुनसक्छ । अतः सूचना प्रविधि प्रणालीको उपयोगमा प्रयोगकर्ताको यूजर लग व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
१६. **कम्पनी दर्ता** – कम्पनी ऐन, २०६३ को दफा ५ बमोजिम कम्पनी संस्थापन गर्न निवेदन परेमा कार्यालयलेसात (७) दिनभित्र तोकिएको दस्तुर लिई त्यस्तो कम्पनी दर्ता गरी तोकिएबमोजिमको ढाँचामा निवेदकलाई कम्पनी दर्ताको प्रमाणपत्र दिनुपर्ने व्यवस्था छ । कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा २०७४।४।१ देखि २०७४।१।१८ सम्म नयाँ दर्ता भएका १४ हजार ३४ मध्ये १० कम्पनीको नमुना परीक्षण गरिएकोमा आवेदन मितिले ७ दिनभित्र निवेदकलाई कम्पनी दर्ताको प्रमाणपत्र प्रदान गरेको देखियो ।
१७. **स्मार्ट कार्ड ल्याईसेन्स** – यातायात व्यवस्था कार्यालय (सवारीचालक अनुमतिपत्र) एकान्तकुना काठमाडौं द्वारा स्मार्ट कार्ड लाईसेन्सको निमित्त प्रयोगमा ल्याईएका सवारी चालक अनुमतिपत्र सवारी साधन दर्ता सफ्टवेयरको सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणको क्रममा: सेवाग्राहीले स्मार्ट कार्ड लाईसेन्सको निमित्त कार्यालय मार्फत निवेदन दिए पश्चात सेवाग्राहीले प्राप्त गर्ने समयवधीको अध्ययन गर्न २४ लाईसेन्स नमुना छनौट गरी अध्ययन गरिएकोमा उक्त प्रविधिको अनलाईन सेवा मार्फत सेवाग्राहीलाई स्मार्ट लाईसेन्स वितरण गर्न ८ महिनाभन्दा बढी समय लागेको देखियो । यसको मुख्य कारण समयमा स्मार्ट कार्ड लाईसेन्स छपाई नहुनु हो । जसले गर्दा सेवाग्राहीले प्रभावकारी सेवा प्राप्त गर्नसकेका छैनन् । अतः स्मार्ट कार्ड लाईसेन्स वितरणमा प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नु जरुरी देखिन्छ ।
१८. **त्रुटि पत्तालगाउने र समाधान** – कार्यालयमा प्रयोग भएको सूचना प्रविधि प्रणालीमा देखिने त्रुटि सम्बन्धमा त्रुटि बर्गिकरण गर्ने, सोही अनुरूप मेसेज दिने तथा समयमै त्रुटि पत्ता लगाउने र समय समयमा प्रयोगकर्ताको आवश्यकता अनुरूप सयम सापेक्ष प्रविधिमा सुधार गर्ने प्रणालीको विकास गरेको हुनुपर्दछ । तर लोकसेवा आयोगको सन्दर्भमा प्रणालीको सहजताको लागि बाह्य निकायको सहयोग लिईए तापनि जटिल प्रकारका समस्याका निमित्त कार्यालयको तर्फबाट कुनै योजना तयार पारिएको देखिएन । जसले गर्दा सूचना प्रविधि प्रणालीको कार्यान्वयनमा देहायका समस्या उत्पन्न हुने हुन्छ ।
- १८.१. लोकसेवा आयोगको विद्युतीय प्रणालीमा प्रयोगकर्ताले भुक्तानी गर्नुपर्ने रकम सम्बन्धमा कहिले काँही थपघट देखिने हुन्छ । यसबाट सेवाग्राही भ्रमितमा पर्ने देखिन्छ ।
- १८.२. लोकसेवा आयोगको विद्युतीय प्रणालीमा प्रयोगकर्ताले कुनै परीक्षाको लागि फर्मको आवश्यक विवरण भरिसकेपछि प्रयोगकर्तालाई मोबाईल मेसेज आउने प्रावधान छ । मोबाईल मेसेज पठाउने कार्य लोकसेवा आयोगले गरे तापनि मेसेज जाने नजाने मेसेज प्रवाह गर्ने संस्था (जस्तै: NTC, Ncell) को कारणले मोबाईल मेसेज नआएको खण्डमा प्रयोगकर्ता परीक्षा सूचनाबाट नै बञ्चित हुनुपर्ने अवस्था रहन्छ । तसर्थ लोकसेवा आयोग मोबाईल मेसेजमा मात्र सीमित नरही सञ्चारको अन्य साधन जस्तै: ईमेल, टेलीफोन आदी सम्पर्क मार्फत जानकारी गराउनुपर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- १८.३. लोकसेवा आयोगको विद्युतीय प्रणालीको प्रयोगकर्ताले निश्चित परीक्षा दस्तुर तिरिसकेपछि प्रयोगकर्तालाई मोबाईल मेसेज आउने प्रावधानअनुरूप सम्बन्धित निकायको कर्मचारीद्वारा समयमै रुजु गर्नुपर्ने र रुजु कार्यमा ढिलाई भई प्रयोगकर्ता समस्यामा परेको देखिन्छ । अतः प्रयोगकर्ताले निश्चित प्रक्रिया पूरा

गरिसकेपछि प्रक्रियाको रुजु स्वतः प्रणाली मार्फत नै हुने व्यवस्था गरिनुपर्दछ । साथै राजश्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (RMIS) मा देखिएको त्रुटिको कारण रुजुकर्तालाई समस्या परेको देखिन्छ । तसर्थ लोकसेवा आयोगको भनौ छनौट प्रणाली (PSCRMS) र राजश्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (RMIS) बीच उचित एवं सुदृढ समन्वय हुनुपर्ने देखिन्छ ।

- १८.४. लोकसेवा आयोगको विद्युतीय प्रणालीको एप्लिकेशन पूर्णतया प्रयोगकर्ता केन्द्रित सफ्टवेयर हो । प्रयोगकर्ताले एप्लिकेशनमा दर्ता गरिसकेपछि प्रयोगकर्ताको नाम र पासवर्ड ईमेल मार्फत जानकारी गराउनुपर्ने हुन्छ र यो वेब एप्लिकेशनको आधारभूत आवश्यकता रहेको हुन्छ । तर यस एप्लिकेशनमा प्रयोगकर्ता रजिष्टर हुनासाथ यस प्रकारको ईमेल प्रवाह नभएको पाईयो । जसले गर्दा प्रयोगकर्तालाई आफ्नो प्रयोगकर्ताको नाम र पासवर्ड स्मरण गर्न कठिनाई हुन्छ । अतः एप्लिकेशनमा यसलाई सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- १८.५. पुरानो प्रयोगकर्ताले आफ्नो केही विवरणहरू अध्यावधिक गर्नु पर्‍यो भने विवरण विशेषका हरेक Tab मा गएर सुरक्षित गर्नुपर्ने देखिन्छ । जस्तै: प्रयोगकर्ताले तालिम विवरण अध्यावधिक गर्नका लागि अरु Tab मा भएका व्यक्तिगत विवरण पनि सुरक्षित गर्नुपर्ने बाध्यता देखिन्छ । जसका कारण प्रयोगकर्ताहरूलाई असहज हुने र समय बढी खपत हुने देखिन्छ । यसको निमित्त पुरानो प्रयोगकर्ताले आफूले अध्यावधिक गर्न चाहेको विवरणको खण्ड (Tab) मा सोभै जान पाउने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।

fig; screenshot depicting a personal information tabs of user in PSCRMS

१९. **फुल अटोमेसन** – सरकारी कार्यालयमा प्रयोगमा आएको अनलाईन प्रणालीमा सेवाग्राहीले सेवा प्राप्तिका लागि अनलाईन रजिष्टर गरे पश्चात सम्बन्धित कार्यालयमा रजिष्ट्रेशन सम्बन्धी कामकै लागि जानु नपर्ने हुन्छ । तर कम्पनी रजिष्टरको कार्यालयमा प्रयोग भएको विद्युतीय प्रणाली पूर्णरूपमा स्वचालित प्रणाली हो । तर प्रणाली मार्फत कम्पनी दर्ता गरिसकेपछि पनि प्रयोगकर्ता कार्यालयमा कोड लिन र रकम भुक्तानी गर्न बाध्यात्मक रूपमा कार्यालयमा आउनुपर्ने देखियो । जसले गर्दा उपत्यका बाहिरका उपभोक्ताहरूलाई निकै असहज हुने गरेको छ । तसर्थ कम्पनी दर्ता गरिसकेपछि कार्यालयबाट दिईने कोड ईमेल अथवा सिस्टमको अरु कुनै माध्यमबाट प्रयोगकर्तालाई पठाउने र रकम भुक्तानी अनलाईन भुक्तानी प्रणाली वा आफू नजिकका बैंक मार्फत गर्नसक्ने प्रावधान मिलाईनुपर्दछ ।
२०. **जनशक्ति व्यवस्थापन** – कार्यालयलाई सुचारु रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि दक्ष जनशक्तिको उचित व्यवस्थापन, सूचना प्रविधि तालिमको व्यवस्था, सीप हस्तान्तरणको व्यवस्था गर्नुपर्नुपर्दछ । लेखापरीक्षणमा समेटिएका कार्यालयमा सूचना प्रविधि सम्बन्धी यथेष्ट तालिमको व्यवस्था सम्बन्धित जनशक्तिलाई प्रदान गरिएको देखिएन :
- २०.१. लोकसेवा आयोगका सूचना प्रविधि जनशक्तिहरूलाई सूचना प्रविधि सम्बन्धी तालिम तथा सीप हस्तान्तरण गर्ने नगरेको र नयाँ कर्मचारीहरूलाई पनि व्यवस्थित तथा योजनावद्ध रूपमा सीप हस्तान्तरण गरेको पाईएन ।
- २०.२. यातायात व्यवस्था विभागको सूचना प्रविधि शाखामा स्मार्ट कार्ड लाईसेन्स प्रिन्टिङ्ग कार्यमा दक्ष साथै अपुग जनशक्ति रहेको पाईयो । साथै कार्यालयद्वारा त्यो प्रणाली सुचारु गर्नको लागि व्यवस्थित रूपमा जनशक्ति परिचालन गरेको देखिएन । त्यसै गरी सूचना प्रविधिको जनशक्तिलाई पनि Core सूचना प्रविधि कार्यमा प्रयोग नगरी प्रशासनिक काममा व्यस्त राखिएको पाईयो । जस्तै: १३ अञ्चलका लागि प्रवाह गरिने स्मार्ट कार्ड लाईसेन्सको प्रिन्टिङ्ग यही विभागबाट हुने गरेको छ । तर यस्ता संवेदनशील कामका लागि जम्मा २ कर्मचारी राखेको पाईयो र प्रिन्टिङ्ग मेसिनमा केही समस्या सिर्जना भए एक महिना वा सोभन्दा बढी समयसम्मका लागि सञ्चालनमा नआउने अवस्था देखियो ।
२१. **पूर्वाधार व्यवस्था** – कार्यालयलाई सुचारु रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि सूचना प्रविधि पूर्वाधारहरूको उचित व्यवस्थापन गरिएको हुनुपर्दछ । तर निम्न कार्यालयहरूमा सूचना प्रविधि पूर्वाधारहरूको निम्न अवस्था देखियो:

- २१.१. यातायात व्यवस्था विभाग, भिनभवनमा स्मार्ट कार्ड प्रिन्टिङ्का लागि अत्याधुनिक म्याटिका टेक्नोलोजीको उपकरण खरिद गरिएको छ । यो मेसिन संवेदनशील भएको कारण यसका लागि विशेष किसिमको व्यवस्थापनको आवश्यकता पर्दछ । जस्तै : तापक्रम नियन्त्रित, धुलोमुक्त भण्डारण कोठा, पर्याप्त भण्डारण कोठाको व्यवस्था बिजुली आपूर्तिमा निरन्तरता ईत्यादिको आवश्यकता पर्दछ । तर यस कार्यालयमा यो मेसिनका निम्ति तापक्रम नियन्त्रित, धुलोमुक्त, पर्याप्त भण्डारण कोठाको अवस्था रहेको देखिएन । बिजुलीको निरन्तर आपूर्तिमा अवरोध रहेको पनि देखियो । जसले गर्दा स्मार्ट कार्ड वितरण गरिने निकायको लाईसेन्स प्रिन्टिङ्गमा ढिलाई तथा समस्या उत्पन्न हुने तथा सेवा प्रवाहमा ढिलाई हुने अवस्था देखियो । तसर्थ संवेदनशील तथा अत्याधुनिक मेसिनका लागि उचित पूर्वाधारको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने जरुरी देखिन्छ ।
- २१.२. लोकसेवा आयोगमा प्रयोगमा रहेको विद्युतीय प्रणालीकालागि राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रको सभरको सहयोग लिईएको छ । राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रको सभर डाउन हुदाँ सरकारी निकायहरूले प्रयोग गरेका सूचना प्रविधि प्रणालीसमेतले सेवा प्रदान गर्न नसक्ने अवस्था रहेकाले गर्दा लोकसेवा आयोगको सेवा प्रवाहमा समस्या उत्पन्न भएको थियो । अतः यसका लागि लोकसेवा आयोगद्वारा वैकल्पिक सभरको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- २१.३. राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र मार्फत प्रदान हुने सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउनका निम्ति एउटा प्रणाली डाउन भयो भने स्वचालित रूपमा स्वतः अर्को प्रणाली मार्फत सेवा प्रवाह हुने व्यवस्था हुनुपर्दछ । ताकि सरकारी निकायहरूमा प्रयोगमा आएका सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको सेवा प्रवाहमा केन्द्रको सभरमा आउने समस्याका कारण असुविधा उत्पन्न नहोस । साथै केन्द्रको सभरमा कुनै समस्या उत्पन्न भएमा सो सेवासँग सम्बन्धित समस्या निवारण र सुधार समयमा सम्बन्धित सरकारी सेवा प्राप्त निकायहरूलाई केन्द्र मार्फत पूर्व सूचना तथा जानकारी प्रदान गरिनुपर्दछ ।
२२. **सूचना प्रविधि नीति** – सरकारी निकायमा सञ्चालित सूचना प्रविधि प्रणालीलाई प्रभावकारिरूपमा सञ्चालन गर्नका निम्ति कार्यालयको आन्तरिक सूचना प्रविधि योजना हुनुपर्दछ । सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण सम्पन्न भएको ५ कार्यालयमध्ये लोकसेवा आयोग र यातायात व्यवस्था विभागमा सो अनुरूपको योजना रहेको देखिएन । जसले गर्दा कार्यालय मार्फत सञ्चालन हुने सूचना प्रविधि प्रणाली र त्यससँग सम्बन्धित सेवा प्रवाह कसरी सञ्चालन हुने भन्ने खाका नै स्पष्ट नहुने हुन्छ । त्यस्तै: यातायात व्यवस्था विभागमा दातृ निकाय एसियाली विकास बैङ्क मार्फत सञ्चालनमा आएको सूचना प्रविधि प्रणाली आयोजना अन्तर्गत प्राप्त महङ्गा उपकरणको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्नका लागि विशेषज्ञ आवश्यकता पर्दछ । तर यी निकायहरूमा विशेषज्ञको अभाव तथा उपकरणका पाटपूजाहरू नेपाली बजारमा पाउने सम्भावना पनि न्यून रहने हुनाले विशेषज्ञ तथा उपकरणहरूको व्यवस्थापनका लागि निकायले थप आर्थिक भार व्यहोर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ सूचना प्रविधि सम्बन्धी कार्यसञ्चालन गर्न आवश्यक विशेषज्ञ तथा उपकरण आपूर्तिको लागि सम्बन्धित निकायले आन्तरिक सूचना प्रविधि योजना तयार गर्नुपर्दछ ।
- त्यस्तै लोकसेवा आयोग र यातायात व्यवस्था विभागमा सूचना प्रविधि सम्बन्धी आन्तरिक नीति निर्माणमा सूचना प्रविधि शाखाका कर्मचारीलाई समेत सहभागी नगराएको जानकारी पाईयो । सूचना प्रविधि सम्बन्धी उपकरणहरूको स्पेशीफिकेशन तथा उपयोग र सूचना प्रविधि सम्बन्धी आन्तरिक नीति निर्माण कार्य प्रभावकारी हुनसक्दैन । तसर्थ सूचना प्रविधि सम्बन्धी योजना तथा कार्यक्रममा सूचना प्रविधि शाखाका जनशक्तिलाई सहभागी गराउनु जरुरी देखिन्छ ।
२३. **सूचना प्रविधि प्रोफाइलिङ्ग** – नेपाल सरकारको सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिका, २०७१ को दफा १५ मा विभागले सरकारी निकायहरूमा हाल सञ्चालनमा रहेका वा सञ्चालन हुने तयारीमा रहेका सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको अनुगमन तथा परीक्षण गरी सरकारी कार्यालयहरूले सूचना प्रविधि विभागको सूचना प्रविधि अभिलेख प्रणालीमा कार्यालयहरूमा प्रयोगमा आएका सूचना प्रविधि प्रणाली र वेबसाईटहरूको विवरणको अभिलेख राख्नुपर्ने प्रावधान छ । जसले गर्दा सूचना प्रविधि प्रणालीमा आधारित परियोजनाहरूको प्रभावकारिताको निगरानी गर्न नियामक निकाय (सूचना प्रविधि विभाग) लाई सहज हुन्छ । सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणमा समावेश गरिएका ५ कार्यालयमध्ये लोकसेवा आयोग, कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय, यातायात व्यवस्था विभाग तथा राष्ट्रिय सूचना केन्द्र मार्फत सो किसिमको सूचना प्रविधि अभिलेख तयार देखिएन । तसर्थ नियामक निकाय सूचना प्रविधि विभागद्वारा बाध्यात्मक रूपमा यो प्रणालीको प्रयोग गर्न लगाउनुपर्ने देखिन्छ जसबाट सफ्टवेयरहरू र त्यस सम्बन्धी कागजातहरू व्यवस्थित रूपमा नियामक निकायद्वारा अनुगमन गर्न सकियोस ।

२४. **सूचना प्रविधि साक्षरता** – सरकारी निकायबाट प्रदान गरिने सेवा पूर्णतः IT निर्भर, डिजिटलाईजेसन वा स्वचालनको प्रक्रियामा छ । सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणको क्रममा: सूचना प्रविधिप्रति सम्बन्धित नागरिककै पहुँच तथा सूचना प्रविधि साक्षरता नभएको सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण गरिएको निकाय (लोकसेवा आयोग, कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय र यातायात व्यवस्था विभाग) को भनाई रहेको पाइयो । तसर्थ सरोकारवाला पक्षहरूको सूचना प्रविधि कार्यक्रममा सहज पहुँच तथा सूचना प्रविधि साक्षरता बनाउन सम्बन्धित निकायबाट नै सूचना प्रविधि साक्षरता फैलाउनु आवश्यक छ । जस्तै: यी निकायहरूमा कल सेन्टर सेक्सनको व्यवस्था जसले यी प्रणालीहरूको बारे आवश्यक विवरण, प्रयोग गर्ने तरिका तथा प्रणालीमा आउनसक्ने समस्याको बारेमा पूर्वजानकारी ईत्यादि दिन सकोस । जसले गर्दा क्रमिकरूपमा सरोकारवाला पक्षहरू माझ सूचना प्रविधि प्रतिको चेतना तथा सूचना प्रविधि प्रणाली र सरकारी कार्यक्रम प्रतिको निकटता कायम गर्न सहयोग पुग्दछ ।

खण्ड ४ निष्कर्ष तथा सुझाव

२५. **निष्कर्ष** – सूचना प्रविधियुक्त विद्युतीय मुनाफा (डिजिटल डिभिडेन्ड्स) को मुख्य प्रयोग भनेको यसले सूचना लागत घटाउने, व्यक्ति, फर्म र सार्वजनिक क्षेत्रको आर्थिक र सामाजिक कारोबार लागत घटाउने र नव निर्माणलाई प्रोत्साहित गर्ने हो । यसले कार्य क्षमतामा अभूतपूर्व प्रगति ल्याउनुको अलावा विगतको तुलनामा सस्तो रूपमा सेवा, छिटो सेवा र भरपर्दो सेवा उपलब्ध गराउने पनि हो । यद्यपि हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा सूचना प्रविधिलाई उपयुक्त ढङ्गले प्रयोग गर्न नसक्दा डिजिटल प्लेटफार्म हानिकारिक पनि ठहरिएको विश्व बैंकको निष्कर्ष छ । व्यवसायको निहित स्वार्थ, नियमनकारी अनिश्चितता, स्वचालनको तीव्रता ग्रहण गर्न नसक्ने कर्मचारी एवं जनस्तर, डिजिटल क्षमतामा कर्मचारीको न्यून उपस्थिति, सरकारी निकायको दयनीय अभिलेख प्रणाली, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि आयोजनाहरूको निष्कृत्यता जस्ता कारणहरूले जनता सशक्त बन्नु भन्दा अस्वाभाविक नियन्त्रणमा रहने डर बढ्दो स्थितिमा छ । नेपाल अझै पनि यो स्थितिबाट मुक्त हुन सकेको छैन । सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा अभूतपूर्व प्रगतिका कारण यतिखेर नेपाल पनि बृहत् तथ्याङ्क (Big data) व्यवस्थापनमा जुट्न अपरिहार्य भएको छ । हाम्रो सरकार, व्यवसाय, खरिद बिक्री केन्द्रहरू, सामाजिक सञ्जाल लगायत मानव शरीरमा समेत असंख्य तथ्याङ्कहरू प्रयोग भईरहेका छन् । यद्यपि तिनलाई एकीकृत र व्यवस्थापकीय ढङ्गबाट बृहत् तथ्याङ्क परिचालन गर्न सकिएको छैन । यसले बृहत् तथ्याङ्क व्यवस्थापनबाट नेपालले लिन सक्ने फाईदाबाट अझै बञ्चित छ । परमपरागत डाटावेशले यो धान्न पनि सक्दैन । यसको लागि नेपालले परमपरागत डाटावेश प्रणालीलाई अत्याधिक ठूला, तीव्र गति भएका र विविध संरचनामा प्रयोग गर्न सकिने बृहत् तथ्याङ्क प्रणाली स्थापना गर्न जरुरी छ ।

लेखापरीक्षणको क्रममा सरकारी निकायहरूबाट सञ्चालन हुने कार्य सञ्चालन गर्न प्रयोगमा ल्याईएका सूचना प्रविधि प्रणालीको वैधानिकता र तिनको उपयोगको स्थिति मूल्याङ्कन गरिएको छ । यस मुताविक नेपालको सूचना प्रविधि क्षेत्रमा निम्न समस्याहरू देखिएका छन् :

१. सरकारी निकायमा प्रयोग गरिएको सूचना प्रविधिमा समानता नभएको,
 २. भिएपीटि गराउने नगरेको,
 ३. यूजर लग अभिलेख व्यवस्थित नगरिएको,
 ४. सूचना प्रविधि प्रणालीमा देखिने त्रुटी सम्बन्धमा त्रुटि वर्गीकरण गर्ने र सोही अनुरूप मेसेज दिने तथा समयमै त्रुटि पत्ता लगाउने नगरिएको,
 ५. फुल अटोमेसन नभएको,
 ६. उचित रूपमा सूचना प्रविधि जनशक्तिको व्यवस्थापन नभएको,
 ७. सूचना प्रविधि पूर्वाधार कमजोर रहेको,
 ८. कार्यालयको आन्तरिक सूचना प्रविधि नीति तथा योजना नरहेको,
 ९. सूचना प्रविधि अभिलेख तयार गर्ने नगरिएको,
 १०. पूर्णरूपमा सूचना प्रविधि साक्षरता नभएको आदि
२६. **सुझाव** – राष्ट्रिय सम्बृद्धिको लागि सूचना तथा सञ्चार प्रविधि रणनीति उन्नतिशील हुन जरुरी छ । विद्यमान असंख्य चुनौतिहरू व्यवस्थापन गर्नसक्ने सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति ठोसरूपमा तयार गरी कार्यान्वयन गर्न जरुरी छ । एनलग कम्प्लेमेण्टस्को रिक्तता भयो भने विकासको असर शून्य हुन्छ ।

त्यसैले राज्यले एनलग फाउण्डेसन निर्माण गर्न जोड दिनु जरुरी छ, जसले उत्पादनमा तिव्र वृद्धि, बढी काम र जनतालाई स्तरीय सेवा मिल्ने अवसर प्रदान गर्ने स्थिति सिर्जना हुनुपर्दछ।

माथि उल्लिखित समस्याहरु निराकरण गर्नको लागि सरकारी निकायहरुले निम्न अनुसारको सुधार गर्न जरुरी देखिएको छ :

- क. सूचना प्रविधि क्षेत्रका नयाँ डिजिटल टुलहरु प्रयोगमा ल्याउन जरुरी छ,
- ख. सेवा प्रदायकले जनतालाई बढी सेवा प्रदान गर्ने वातावरण बनाउन सरकारले उपयुक्त एनलग फाउण्डेसन निर्माण गर्नु जरुरी छ,
- ग. सूचना प्रविधि प्रणालीको वैधानिकता र तिनको समुचित उपयोगको लागि सरकारी निकायमा प्रयोगमा ल्याइने सूचना प्रविधिमा समानता ल्याइनुपर्दछ,
- घ. सूचना प्रविधि विभाग मार्फत भिएपीटि अनिवार्य रुपमा परिक्षण गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ,
- ङ. युजर लग अभिलेख व्यवस्थित गरिने व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- च. सूचना प्रविधि प्रणालीका त्रुटि वर्गीकरण गर्ने, सोही अनुरूप जानकारी दिने, समयमै त्रुटि पत्ता लगाउने तथा प्रयोगकर्ताको आवश्यकता अनुरूप सयम सापेक्ष प्रविधि सुधार गर्ने प्रणालीको विकास गरिनुपर्दछ,
- छ. सूचना प्रविधि जनशक्तिको व्यवस्थापन र पूर्वाधारको समुचित विकास गर्नुपर्दछ,
- ज. कार्यालयहरुले आन्तरिक रुपमा सूचना प्रविधि नीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा गर्ने प्रणाली अवलम्बन गर्नुपर्दछ,
- झ. सूचना प्रविधि प्रणालीको योजना तयार गर्नुपर्दछ,
- ञ. सूचना प्रविधि प्रति आम नागरिकको पहुँच र सूचना प्रविधिमैत्री शिक्षाको व्यवस्था गरिनुपर्दछ,
- ट. कार्यालयहरुमा उपलब्ध जनशक्तिलाई सूचना प्रविधि शिक्षा तथा तालिममा सहभागी गराइनुपर्दछ,
- ठ. समुन्द्रपारमा प्रचलित उपयुक्त बृहत्त तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणालीलाई उदाहरणको रुपमा नेपालले पनि प्रयोगमा ल्याउनु पर्दछ र
- ड. लोकसेवा आयोगमा प्रविष्ट गरिएको सूचना(नागरिकता)को पहिचान प्रमाणीकरण गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ।

समस्या समाधानको उपायहरु:

- नियमित मर्मत गरी मेडिकल उपकरणहरु लाई नियमित सञ्चालनमा राख्ने
- खरिद हुनु वित्तिकै जडान गरी सञ्चालनमा ल्याउने
- पुरानो उपकरणहरु प्रतिस्थापन गरी आधुनिक प्रविधिको उपकरण जडान गर्ने
- नियमित रुपमा जिन्सी निरिक्षण गर्ने
- उपकरणहरुको अभिलेखलाई व्यवस्थित गर्ने
- खरिद प्रकृया लाई समयमै टुड्याउने
- आवश्यक प्राविधिक कर्मचारीको व्यवस्था गर्ने

नायब महालेखा परीक्षक श्री दामोदर पुडासैनी

सि.नं.	कार्यक्रम/आयोजना/विषय	निर्देशक	लेखापरीक्षण अधिकारी/अधीक्षक
१.	काठमाण्डौ उपत्यकाको वायु प्रदूषण	श्री धुवराज भुसाल	श्री ताराध्वज सुनुवार श्री विधान अर्याल श्री संगिता शर्मा
२.	गैरकर राजस्व	श्री राजेन्द्र राज ओम्हा	
३.	प्राकृतिक स्रोत (काठ, दाउरा र खनिज) को उपयोग	श्री धुवराज भुसाल	श्री ताराध्वज सुनुवार श्री विधान अर्याल श्री संगिता शर्मा
४.	प्राकृतिक एवं साँस्कृतिक सम्पदा	श्री रमेशबाबु के.सी.	श्री निर प्रसाद सुवेदी श्री कमल श्रेष्ठ
५.	भूकम्प प्रभावित जिल्लाको पुननिर्माण तथा पुनःस्थापना कार्यक्रम	श्री धुवराज भुसाल	श्री ताराध्वज सुनुवार श्री विधान अर्याल श्री संगिता शर्मा
६.	राष्ट्रिय ग्रामीण यातायात सुदृढीकरण कार्यक्रम	श्री रमेशबाबु के.सी.	श्री सन्तोष सापकोटा
७.	स्वास्थ्य सेवा प्रवाह	श्री रमेशबाबु के.सी.	श्री जितेन्द्र श्रेष्ठ
८.	सामुदायिक विद्यालयहरुको भौतिक पूर्वाधार	श्री रमेशबाबु के.सी.	श्री निर प्रसाद सुवेदी श्री कमल श्रेष्ठ
९.	सरकारी निकायहरुमा सूचना प्रविधि प्रणालीको वैधानिकता र उपयोग	श्री कृष्ण प्रसाद रेग्मी	श्री कमल श्रेष्ठ